

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

TÜRK SOSYOLOJİSİNDE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI VE GİRİŞİMCİLİK

Talha AYDIN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

TÜRK SOSYOLOJİSİNDE SOSYO-KÜLTÜREL YAPI VE GİRİŞİMCİLİK

Talha AYDIN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2023

KABUL VE ONAY

Talha Aydın tarafından hazırlanan "Türk Sosyolojisinde Sosyo-Kültürel Yapı ve Girişimcilik" başlıklı bu çalışma, 20.06.2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Türkan ERDOĞAN (Başkan)

Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN (Danışman)

Prof. Dr. Cahit GELEKÇİ (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLŞEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ..... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

...../...../.....

Talha AYDIN

“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.*
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığımı beyan ederim.

Talha AYDIN

TEŞEKKÜR

İnsanın kendi varoluşuna koyduğu en önemli dipnot, şüphesiz ortaya koyduğu eserlerdir. Bu sözden hareketle tez çalışması süresince hissettiğim en yoğun iki düşüncenin şu şekilde geliştiğini söyleyebilirim: Birincisi, eser ortaya koymanın emek ve adanma yanını daha iyi anlayarak dünya üzerinde bir eser vücuda getirmiş olanlara duyduğum saygının artışı ve ikincisi ise bir eser ortaya koymuş olmanın insanın varoluşuna yaptığı pekiştirici katkı. Tez yazım süreci, iştiğal ettiğim konu dahilindeki teorik bilgi haznemi derinleştirmeme sağladığı katkıların yanı sıra bu hayatta işin laftan daha zor ancak daha geliştirici olduğunu da bizzat tecrübe etmeme olanak sağlamış oldu.

Bu tez çalışması esasında onu fiilen yazmaya başladığım ve bitirdiğim süreç arasındaki yer yer kapanma ve yer yer adanma süreçlerini ifade ediyor olsa da daha genelde 27 senelik hayatımda öğrendiğim ve tecrübe ettiğim birçok bilginin ve durumun uzun vadeli etkisi altında ortaya çıkmıştır. Bu anlamda buraya gelene kadar hayatım boyunca bana ufak da olsa bir şey öğretmiş olan herkese şükranlarımı sunmak isterim. Ancak özel olarak tez çalışmam dahilinde lisans ve yüksek lisans öğrenciliğim yıllarında kendisinden çok şey öğrendiğim ve tez danışmanlığım sürecinde kendisinden sonsuz nezaket, anlayış ve destek gördüğüm saygıdeğer danışmanım Prof. Dr. Nevin GÜNGÖR ERGAN hocama sonsuz şükranlarımı ifade etmek isterim. Ayrıca tez savunma jürimde bulunarak kıymetli değerlendirmeleri ve tavsiyeleriyle tez çalışmamda katkı sağlayan Prof. Dr. Cahit GELEKÇİ ve Prof. Dr. Türkan ERDOĞAN hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim. Bu noktada ismini anmadan geçemeyeceğim sevgili Doç. Dr. Abdulkerim SÖNMEZ hocama da üzerimdeki emekleri için sonsuz teşekkürlerimi sunmak isterim.

Lisans ve yüksek lisans yıllarında beraber çokça tartışma yürüttüğümüz, birlikte öğrendiğimiz ve ilim yolunda birlikte yoldaşlık yaptığımız sevgili dostlarım Adem ABAR'a, Alperen SİPAHİ'ye ve Onur AYDIN'a teşekkür ederim. Yine lisans öğrencilik yıllarımdan akademik meslek yıllarıma gelinceye kadar her zaman desteğini ve ilgisini yanımda hissettiğim Arş. Gör. Buket BEREKETLİ'ye teşekkürü bir borç bilirim. Tez yazım sürecinde yardımını istediğimde karşılıksız bırakmayan ve teşvik edici tavrıyla sürece katkı sağlayan kıymetli meslektaşım Arş. Gör. Bahadır SÖYLEMEZ'e de şükranlarımı sunarım.

Son olarak bugünlere gelmemde ve bu eseri ortaya koymamda en baş payeye sahip kişiler olan ve bana karşı sevgi ve fedakarlıklarını asla esirgememiş olan sevgili annem Fatma AYDIN'a ve sevgili babam Necmettin AYDIN'a sonsuz şükran ve minnetlerimi belirtmek isterim.

ÖZET

AYDIN, Talha. *Türk Sosyolojisinde Sosyo-Kültürel Yapı ve Girişimcilik*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2023.

Bu çalışmada, Türk sosyoloji literatüründen hareketle Türkiye’de sosyo-kültürel yapı ile sosyo-ekonomik yapının girişimcilik ile ilişkisi konu edilmektedir. Çalışma sonunda, Türkiye’de girişimcilik olgusuna dair dağınık bir görünüm arz eden görüş ve değerlendirmelerin düzenlenmesi ve organize edilmesi sayesinde Türkiye’de sosyolojik açıdan göz ardı edilmiş bir olgu olarak girişimciliğe dair bir başvuru kaynağının oluşturulması ve Türk toplumunda girişimcilik ile ilişki içerisindeki başlıca sosyolojik olguların belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda, Türk sosyolojisi literatüründe ekollerini kapsayacak ve sosyolojik görüş farklılıklarını temsil edecek şekilde seçilen 10 Türk düşünürünün girişimcilik olgusu üzerine görüşleri incelenmiş ve bu inceleme sonrasında Türkiye’de girişimcilik olgusu ile ilgili ön plana çıkartılan ortak temalar belirlenmiştir. Daha sonra bu ortak temalardan hareketle Türkiye’de girişimciliğin güncel durumu birtakım istatistiksel verilerle de desteklenerek değerlendirilmiştir. Çalışma sonucunda, Türkiye’de girişimcilik olgusu söz konusu olduğunda devletin toplumsal ve iktisadi alanlardaki merkezi konumunun başat faktör olarak değerlendirildiği görülmüş ve Türkiye’de girişimcilik bağlamında sorunun birey kaynaklı değil, toplumsal/kurumsal/yapısal bir dizi faktör kaynaklı olduğu ileri sürülmüştür.

Anahtar Sözcükler

Girişimcilik, Türk Sosyolojisi, Sosyo-Kültürel Yapı, Sosyo-Ekonomik Yapı, Bürokratik Zihniyet, Dini Zihniyet.

ABSTRACT

AYDIN, Talha. *Socio-Cultural Structure and Entrepreneurship in Turkish Sociology*, MA Dissertation, Ankara, 2023.

In this study, the relationship between socio-cultural structure and socio-economic structure and entrepreneurship in Turkey is discussed based on the Turkish sociology literature. At the end of the study, it is aimed to organize the opinions and evaluations that present a scattered view on the phenomenon of entrepreneurship in Turkey. In this way, it is aimed to create a reference source about entrepreneurship as a sociologically ignored phenomenon in Turkey and to determine the main sociological facts in relation with entrepreneurship in Turkish society. In this direction, the views of 10 Turkish sociologists, who were selected to cover the periodic distribution in the Turkish sociology literature and represent the sociological differences of opinion, on the phenomenon of entrepreneurship were examined, and after this examination, the common themes about the entrepreneurship phenomenon in Turkish sociology were determined. Then, based on these common themes, the current state of entrepreneurship in Turkey was evaluated by supporting it with some statistical data. As a result of the study, it has been seen that the central position of the state in social and economic fields is considered as the dominant factor when it comes to the phenomenon of entrepreneurship in Turkey, and it has been argued that the problem in the context of entrepreneurship in Turkey is not caused by individuals, but by a series of social/institutional/structural factors.

Keywords

Entrepreneurship, Turkish Sociology, Socio-Cultural Structure, Socio-Economic Structure, Bureaucratic Mentality, Religious Mentality.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
TEŞEKKÜR	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
TABLolar DİZİNİ	xii
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM: ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ	5
1.1. ÇALIŞMANIN KONUSU	5
1.2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ	7
1.3. ÇALIŞMANIN SORULARI	8
1.4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ	9
1.5. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE SINIRLARI	10
2.BÖLÜM: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ARKAPLAN	11
2.1. KAVRAMLAR	11
2.1.1. Girişimcilik	11
2.1.2. Girişimci	17
2.1.3. Girişimci Türleri	21
2.1.4. Girişimciliğin Önemi	25
2.2. GİRİŞİMCİLİĞİN TARİHSEL ARKAPLANI	27
2.2.1. Fizyokrat Düşüncede Girişimcilik	27
2.2.1.1. Richard Cantillon	27
2.2.1.2. François Quesnay	28
2.2.1.3. Abbé Nicolas Baudeau	28
2.2.2. Klasik İktisat Düşüncesinde Girişimcilik	29
2.2.2.1. Adam Smith	30
2.2.2.2. Jean-Baptiste Say	30
2.2.2.3. John Stuart Mill.....	31

2.2.3. Neoklasik İktisat Düşüncesinde Girişimcilik	31
2.2.3.1. Léon Walras	32
2.2.3.2. Alfred Marshall	32
2.2.4. Alman Okulu'nda Girişimcilik	33
2.2.4.1. Gustav von Schmoller	33
2.2.4.2. Max Weber	34
2.2.4.3. Joseph Schumpeter	35
2.2.5. Avusturya Okulu'nda Girişimcilik	36
2.2.6. Yakın Dönemde Girişimcilik	37
2.3. GİRİŞİMCİLİK TEORİLERİ	39
2.3.1. Psikolojik/Bireysel Yaklaşım	40
2.3.2. İktisadi/Firma Yaklaşımı	42
2.3.3. Sosyolojik/Çevresel Yaklaşım	44
2.4. TÜRKİYE'DE GİRİŞİMCİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ	60
2.4.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Girişimcilik	60
2.4.2. 1923-1950 Arası Dönemde Girişimcilik	61
2.4.3. 1950-1960 Arası Dönemde Girişimcilik	62
2.4.4. 1960-1980 Arası Dönemde Girişimcilik	63
2.4.5. 1980-2000 Arası Dönemde Girişimcilik	63
2.4.6. 2000 Sonrası Dönemde Girişimcilik	65
3.BÖLÜM: TÜRK SOSYOLOJİSİNDE GİRİŞİMCİLİK OLGUSU ÜZERİNE GÖRÜŞ VE ÖNERİLER	66
3.1. SAİD HALİM PAŞA	66
3.1.1. Seçkin Sınıf Yokluğu ve Memur Zihniyeti	67
3.1.2. İslam Dini ve Geri Kalmışlık	68
3.2. PRENS SABAHADDİN	70
3.2.1. Merkezîyetçilik ve Memuryen Zihniyet	71
3.2.2. Din ve Eğitim	73
3.2.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler	74
3.3. ZİYA GÖKALP	75
3.3.1. Merkezîyetçilik, Memur Zihniyeti ve Meslek Örgütleri	76
3.3.2. Şahsi Teşebbüs ve Devletçilik	78
3.3.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler	79
3.4. ZİYAEDDİN FAHRİ FINDIKOĞLU	80

3.4.1. Devlet ve Toplumsal Sınıflar	81
3.4.2. Din ve Eğitim-Öğretimde Şahsi Teşebbüs.....	83
3.4.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler.....	85
3.5. SABRİ ÜLGENER.....	87
3.5.1. Dini Zihniyet ve İktisadi Geri Kalmışlık	88
3.5.2. Kazanç Yollarının İrrasyonelleşmesi.....	91
3.5.3. Lonca Teşkilatı, Sermaye Birikimi ve Girişimci Zümre	92
3.5.4. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler.....	95
3.6. NİYAZİ BERKES	97
3.6.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yönetim Yapısının Dönüşümü	99
3.6.1.1. Gaza Girişimcileri	100
3.6.1.2. Devşirme Bürokrasisi.....	101
3.6.1.3. Tanzimat ve Sonrası Bürokrasisi	101
3.6.2. Osmanlı'da Toplumsal Tabakalaşma ve Servet Birikimi.....	103
3.6.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler.....	109
3.7. İDRİS KÜÇÜKÖMER.....	112
3.7.1. Osmanlı Toplumsal Düzeni ve Mirası	114
3.7.2. Tarihi Bürokrasi.....	118
3.7.2.1. Osmanlı Mirası.....	118
3.7.2.2. Cumhuriyet Dönemi.....	119
3.7.2.3. Süreklilikler.....	121
3.7.3. Sivil Toplum Meselesi	123
3.7.4. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler.....	125
3.8. ORHAN TÜRKDOĞAN.....	128
3.8.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Merkez-Çevre Gerilimi	129
3.8.2. Gecekondulaşma ve Yoksulluk Kültürü-Zenginlik Kültürü Çelişkisi.....	132
3.8.3. İslam Püritanizmi ve Yükselen İslamcı Hareket.....	135
4.8.4. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler.....	137
3.9. ŞERİF MARDİN	140
3.9.1. Merkez-Çevre Analizi ve Toplumsal Sınıflar.....	142
3.9.2. Sivil Toplum ve İkincil Yapılar	149
3.9.3. Türkiye'de Din, Tarikat/Cemaat Yapıları ve İktisat.....	151
3.9.4. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler.....	156

3.10. DOĞAN ERGUN	160
3.10.1. Türk Ulusal Kişiliğinin Temel Özellikleri.....	162
3.10.2. Türk Bireyinin İktisadi Eğilimi.....	165
3.10.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler.....	171
4.BÖLÜM: TÜRK SOSYOLOJİSİNDE GİRİŞİMCİLİK OLGUSUNA DAİR GÖRÜŞLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ: ORTAK TEMALAR VE SÜREKLİLİKLER	173
4.1. MERKEZİYETÇİLİK	173
4.2. TOPLUMSAL SINIFLAR, SERMAYE BİRİKİMİ VE İKTİSADİ KÜLTÜR EKSİKLİĞİ	178
4.3. SİVİL TOPLUM EKSİKLİĞİ	183
4.4. DİNİ ANLAYIŞ VE ÖRGÜTLERİN İKTİSADİ ETKİLERİ	186
4.5. MEMURİYEN ZİHNİYET VE GİRİŞİMCİ ÖZNE SORUNU	191
4.6. GİRİŞİMCİ ARZUNUN İRRASYONELLEŞMESİ	195
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	202
KAYNAKÇA	212
EK 1: ORJİNALLİK RAPORU	227
EK 2: ETİK KURUL MUAFİYETİ FORMU	228

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AK PARTİ	: Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	: Anavatan Partisi
CEO	: İcra Kurulu Başkanı (Chief Executive Officer)
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
GEM	: Küresel Girişimcilik Monitörü (Global Entrepreneurship Monitor)
KOBİ	: Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
KOSGEB	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı
MSP	: Milli Selamet Partisi
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu

TABLULAR DİZİNİ

Tablo I: İktisat Teorisi Tarihi'nde Girişimcinin Rollerini.....	13
Tablo II: Mark Casson'da Kültür Tipolojileri.....	55
Tablo III: Türkiye'de Yıllara Göre Kurulan ve Kapanan Şirketler ile Esnaf ve Sanatkarların Dağılımı (2018-2022) Dağılımı.....	206
Tablo IV: Ölçek Bazında Türkiye'de Girişim Sayısının Yıllara Göre Değişimi (2011-2021).....	207

GİRİŞ

İnsanlığın var olduğu günlerden bu yana insan toplumları için gelişimin ve değişimin en temel unsurlarından biri olan girişimcilik, Sanayi Devriminden ve kapitalizmin gelişmesinden sonra iktisat başta olmak üzere sosyal bilimlerin önemli bir inceleme nesnesi olmuştur. 1980 sonrasında ise küçük ve orta ölçekli girişimlerin ülkelerin ekonomik gelişmelerine sağladığı katkıların görülmesiyle birlikte iktisat, psikoloji, sosyoloji ve işletme alanlarının girişimcilik olgusuna verdiği önem artmıştır. Bu dönem ve sonrasında ortaya çıkan küreselleşme hareketleri ve neoliberal ekonomi politikalarıyla birlikte uluslararası alanda artan rekabet sonucu, yenilikçi-yaratıcı girişimlerin/şirketlerin yüksek katma değer yaratan faaliyetleri, girişimciliğin ve girişimcinin öneminin tekrar vurgulanması gerekliliğini doğurmuştur. Bunlara ek olarak devletlerin istihdam noktasında geri plana çekilmesi, artan nüfus ve işgücü piyasasında konumların daralması sonucu küçük ve orta ölçekli girişimlerin yarattığı istihdamın önem kazanmasının yanı sıra Microsoft ve Apple gibi devlet bütçeleri değerinde girişimci şirketlerin ortaya çıkması dünya genelinde girişimciliğin popüler bir hale gelmesini sağlamıştır. Rekabete ve yeniliğe dayalı günümüz dünyasında girişimcilerin etkin bir rol üstlenerek rekabet güçlerini attırmalarının, bir ülkenin kaynaklarının işler hale gelmesinde ve üretim gücünün artmasında önemli bir etken olduğu görülmektedir.

Bir toplumun ve ulusun kalkınmasında girişimciliğin oynadığı rolü, girişimcilerin yoğun olduğu ülkelerin dünya ekonomisi ve siyasetinde söz sahibi ülkeler olmasında görebilmekteyiz. Bu noktada girişimciliğin hem ekonomik hem de sosyal anlamda değişimin ve ilerlemenin kilit olgularından biri olduğu söylenebilir (Schoonhoven ve Romanelli, 2001: 24'den akt. Küçükaltan, 2009, s.23). Dünya genelinde 1980 sonrasında küçük ve orta ölçekli girişimler, ülke ekonomileri için önemli görülmeye başlanmış ve ulusal ve uluslararası kurumlar tarafından yeni girişimler olarak adlandırılan bu işletmelerin kuruluşu desteklenmeye başlamıştır. Hızla artan küçük ve orta ölçekli yeni girişimlerin durumunu ve girişimciliğin ekonomik rolünü değerlendiren Ünüvar (2019, s.36)'a göre:

“Dünya üzerinde ekonomik faaliyette bulunan işletmelerin % 99'luk kısmı girişimciliğin ön plana çıktığı Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerden (KOBİ)

oluşmaktadır ve faaliyet gösterdikleri ülkelerin milli gelirlerinin %55- 95'lik kısmını bu işletmeler yaratmaktadır. Dünya üzerindeki mevcut işgücü toplamının % 50'den fazla kısmı da yine KOBİ'ler tarafından istihdam edilmektedir. Buna paralel olarak KOBİ'ler Dünya'da yeni açılan iş-istihdam imkanlarının tamamına yakın kısmının üretimini sağlamaktadır. Bu sebeple KOBİ'ler dünya ekonomisinde en dinamik unsur olarak ifade edilebilmektedir. Ekonomideki dinamiklerin ve büyüme ile kalkınmanın temelinde yeni girişimcilerin kurmuş oldukları işletmelerde karşılaşılması muhtemel ekonomik zayıflıklara çözüm arayışları vardır. Girişimcilik ve KOBİ'ler ekonomik ve sosyal ilerleme adına temel unsur olarak nitelendirilebilmektedir.''

Girişimciliğin işsiz nüfusa istihdam sağlama ve yeni girişimler sonucu üretilen katma değer sayesinde ekonomik büyümenin ivme kazanmasında olumlu bir etkiye bulunduğu istatistiksel olarak kanıtlanmış ve özellikle iktisat teorilerinde girişimcilik önem verilen bir olgu olarak tekrar göz önüne alınmıştır (Topkaya, 2013, s.51). Öyle ki Drucker, II. Dünya Savaşı'nın üzerinden çok geçmeden dünyanın en büyük üçüncü ekonomisi olan Almanya'nın küçük ve orta ölçekli işletmelerin aktif girişimciliği sayesinde bu konuma yükseldiğini ifade etmektedir (Drucker, 2003: 88'den akt. İlhan, 2004, s.72). Yine TÜSİAD'ın 2018 raporuna göre Avrupa Birliği ülkelerinin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'sında gerçekleşen yıllık değişim miktarının %83'ünün yeni girişimler ve küçük ölçekli firmaların satış gelirlerinden oluştuğu ifade edilmektedir (TÜSİAD, 2018'den akt. Ünüvar, 2019, s.36). Türkiye'de ise TÜİK'in 2021 yılı girişimcilik raporuna göre, Küçük ve Orta ölçekli girişimler, özel sektördeki istihdamın %71'ini oluşturmuş ve bu yılda gerçekleşen toplam ihracatın %30,4'ünü gerçekleştirmiştir (TÜİK, 2022). Bu veriler girişimcilik olgusunun bir ülkenin toplam ekonomisinde oynadığı büyük rolü vurgularken diğer taraftan Türkiye'de de girişimciliğin düşük maliyetli ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilebilmesinin bölgesel ve sektörel kalkınmaya da katkı sağladığına dair araştırmalar mevcuttur.¹

Girişimciliğin büyük sermayeye bağımlı olmaması ve bölgesel ölçekte de gerçekleştirilebilir olması, dolayısıyla, yerel bağlamlarda istihdamın artmasına ve iş bulma amacıyla taşradan kente göçün azalmasına da katkı sağlayabilmektedir. Bu sayede işsizlik ve göçten kaynaklı kentleşme sorunları yaşayan ülkelerde girişimci hareketlerin varlığı hem kentleşme sorunlarının hem de bölgelerarası gelişmişlik farklarının azalmasına olumlu yönde etki edebilmektedir (İlhan, 2004, s.72). Bu açıdan bakıldığında

¹ Türkiye'de girişimciliğin bölgesel kalkınmaya etkisi hakkında örnek çalışmalar için bkz: Paksoy ve Erdoğan, 2010; Sevinç ve Eren, 2016; Gültekin ve Sönmez, 2017.

girişimcilik olgusunun ekonomik gelişmeye olduğu kadar toplumsal ve kültürel gelişmeye de katkı sağlayan bir olgu olduğu görülmektedir. Her zaman yeni fikirleri ve akımları takip eden girişimciler, bu yeni fikir ve akımları kendi ülkelerine kazandıran ve böylece bir toplumun dinamikliğini temin eden aktörlerdir (nvar, 2019, s.49).

Girişimcilik yenilikçi ve dinamik doğası itibariyle aynı zamanda toplumsal yapıları ve sosyal ilişkileri dönüştürücü bir vasıf da taşımakta ve sosyolojik aıdan toplumsal değişim ve gelişimi başlatıcı bir olgu olarak değerlendirilmektedir (Uzuntepe, 2017, s.60). Bunun yanı sıra girişimcilik, insan merkezli bir kavram olarak insana yeni bir anlam ve bakış aıası kazandırmaktadır. İnsanın sosyo-ekonomik süreçteki aktif rolünü vurgulayan kavram, beşerî sermayeye yapılan yatırımın önemini arttırmının yanı sıra az gelişmişliğin aşılması noktasında nitelikli insan gerekliliğini de ortaya koymaktadır (lhan, 2004, s.73).

Girişimcilik olgusunun sosyolojik aıdan diğer bir önemli tarafı da ekonomik, kültürel ve toplumsal koşulların bir toplumdaki girişimcilik faaliyetlerine olan etkisidir. Buna göre ekonomik, kültürel ve toplumsal olarak belirli bir seviyeye erişmiş ülkelerde girişimciliğe olan ilginin arttığı tespit edilmektedir (TSAD, 2002'den akt. Dedeoğlu, 2016, s.12).

Diğer taraftan Türkiye aıasından incelendiğinde Türkiye'nin kapitalistleşme serüveni, Türk sosyologları tarafından hem sanayileşme, siyasi yapı, hukuksal yapı gibi yapısal-kurumsal boyutlardan hem de kaderci anlayış, tevekkül kültürü, bütüncül toplum gibi toplumsal-kültürel boyutlardan ele alınmıştır (bkz. Sabahattin, 2018; Ülgener, 2006; Küçükömer, 2021c; Mardin, 2019 vb.). Bu noktada meseleyi toplumsal-kültürel boyutuyla ele almış olan Prens Sabahaddin, Sabri lgener, şerif Mardin vb. sosyologlar, Türk toplum yapısı iıerisinden özerk sınıfların ve bireylerin ııkamamasının nedenini, merkezietçi devlet anlayışının bir sonucu olarak değerlendirmekte ve aynı zamanda Türk insanının kaderci bir zihniyet yapısına sahip olduğunu ve bu durumun toplumda kapitalizmin temel yapı taşlarından olan "girişimci birey" faktörünün yeterli seviyelere ııkmasının önünde engel teşkil ettiğini vurgulamaktadırlar (Sabahaddin, 2018; Ülgener, 2006; Mardin, 2019).

Türkiye'nin kalkınması ve gelişmesi aıasından ıok önemli bir unsur olan girişimcilik olgusu, Osmanlı'nın gerilemeye başladığı dönemden itibaren sosyologların dikkatini ıekmiştir. Özellikle 16. Yüzyılın sonu ile 17. Yüzyılın başında Batı'da bilim ve teknoloji

alanında büyük gelişimler olurken Osmanlı'nın gerilemesi dolayısıyla girişimcilik; Osmanlı, erken Cumhuriyet ve Cumhuriyet dönemi Türk sosyologlarının üzerinde düşünüp çalıştıkları önemli çalışma alanı olmuştur. Bu çalışmada Sait Halim Paşa, Ziya Gökalp, Prens Sabahaddin, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Sabri Ülgener, Niyazi Berkes, İdris Küçükömer, Orhan Türkdoğan, Şerif Mardin ve Doğan Ergun'un Türk toplumunda girişimcilik olgusu üzerine görüşleri ele alınıp incelenmiştir.

Çalışma, literatür taramasına dayalı kuramsal ve kavramsal bir tartışma yürütmek üzerine kurgulanmıştır. Türk sosyolojisi literatüründen hareketle Türk toplumunda girişimcilik olgusunun sosyolojik yönlerine dair bir değerlendirme yapmayı amaçlayan bu çalışmada, öncelikli olarak konu hakkında mevcut literatür taranmıştır. Literatür taraması sonrasında merkezi konumdaki birincil kaynaklar ve destekleyici nitelikteki ikincil kaynaklar vasıtasıyla incelenen Türk sosyologlarının girişimcilik olgusuna dair görüşleri değerlendirilmiş ve bu literatür okuması bir doküman analizine tabi tutularak Türk sosyolojisinde girişimcilik olgusuna dair ortak temalar belirlenmiştir.

Buradan hareketle bu çalışmada, Türk toplumunda girişimcilik olgusunun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapılar ile ilişkisinin Türk sosyolojisi literatüründen hareketle değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda çalışmanın birinci bölümünde, çalışmanın amacı ve yöntemine dair açıklamalar yapılmış ve ardından ikinci bölümde girişimcilik kavramı, bu kavramın tarihsel gelişimi ve girişimcilik teorileri ele alınmıştır. Çalışmanın 3. Bölümünde ise Türk sosyoloji literatüründe ekol ve sosyolojik görüş farklılıkları dikkate alınarak seçilen 10 Türk düşünürünün girişimcilik ile ilgili görüşleri tespit edilmiş ve bu tespitler dahilinde çalışmanın 4. Bölümünde Türk sosyolojisinde girişimcilik olgusuna dair ortak temalar oluşturulmuş ve bu temalar çerçevesinde Osmanlı-Türk toplumunda girişimcilik olgusuna dair tartışmaların temel hatları tarif edilmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Son olarak günümüzde Türkiye'de girişimciliğin durumu, genel girişimcilik literatürü ve Türk sosyolojisinde girişimciliğe dair açıklamalar dahilinde tartışılmıştır. Bu tartışma ve değerlendirmelerin bize hem geçmişe dair bir perspektif kazandırması hem de özellikle 1990 sonrası gerçekleşen siyasal, iktisadi ve toplumsal değişim ve dönüşümler sonucu daha da fazla önem kazanmış olan (İlhan, 2005, s.218) 'girişimcilik' olgusu hakkında bugün ne söyleyebileceğimiz konusunda bir yol göstermesi umulmaktadır.

1.BÖLÜM: ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE YÖNTEMİ

Çalışmanın bu bölümünde çalışmanın konusu, amacı ve önemi ifade edilecek ve ardından çalışmanın temel soruları ortaya konulduktan sonra, belirlenen amaçlara ulaşmak için takip edilecek olan çalışma yöntemi aktarılacaktır. Son olarak çalışmanın kapsamı ve sınırları belirtilecektir.

1.1. ÇALIŞMANIN KONUSU

Bu araştırmanın konusu, genelde girişimcilik olgusunun sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik olgular ile ilişkisinin incelenmesidir. Özelde ise, Türk toplumunda girişimcilik olgusunun Türk sosyolojisi literatüründen hareketle değerlendirilmesi ve bu literatür içerisinde Türk toplumunda girişimcilik olgusuna dair ortak temaların belirlenmesidir. En genel tanımlardan birisine göre girişimcilik: ‘*mal ve servis üretmek için diğer üç üretim faktörünü (emek, sermaye, doğal kaynaklar) bir araya getirmek için gerekli risk alma ve becerilerine sahip olma*’ şeklinde tanımlanmaktadır. Emek, işgücünü ifade ederken, sermaye, artık değere sahip olma yoluyla menkul kıymet ve meta birikimini ve son olarak doğal kaynaklar ise coğrafi şartları ifade etmektedir. Girişimci birey ise bu özelliklere ve kaynaklara sahip olan ve risk alan kişi olarak ele alınmaktadır (Griffin ve Pustay, 2001, s.9’dan akt. Ersoy, 2010, s.72).

Girişimcilik kavramı, 18. Yüzyılda iktisat teorileri çerçevesinde ele alınmaya başlanan bir kavramdır. İlk olarak bu yüzyılda Cantillon tarafından tanımlanan girişimcilik kavramı, dördüncü temel üretim faktörü olarak emek, sermaye ve doğal kaynakların yanına eklenmektedir (Uzuntepe, 2017, s.68). Cantillon girişimciyi, malları mutlak fiyatlara satın alıp değişken ve belli olmayan fiyatlara satma riskini üzerine alan kişi olarak tanımlamaktadır (Hatten ve Koh, 2002’den akt. Küçükaltan, 2009, s.23). Cantillon’dan sonra birçok iktisatçı girişimcilik kavramına yeni tanımlar getirmiştir. 20. Yüzyıla gelindiğinde ise Schumpeter girişimcilik kavramının ve girişimcinin modern bir tanımını yapmıştır. Girişimciliği ekonomik gelişmenin arkasındaki temel etken olarak değerlendiren Schumpeter, yeni ürünler ve teknikler ortaya çıkarma noktasında girişimciliğin yenilikçi doğası üzerine vurgu yapmakta ve girişimciyi de toplumda

değişimi ve gelişimi gerçekleştiren kişi olarak tanımlamaktadır (Sobel, 2009'dan akt. Küçükaltan, 2009, s.23).

Literatüre bakıldığında girişimcilik kavramına dair birçok farklı tanımlama ve açıklamanın mevcut olduğu görülmektedir. Ancak bu tanımlama ve açıklamalar genellikle temel bakış açılarını iktisat ve işletme biliminin yaklaşımından almaktadırlar. Bu iki bakış açısının yanında girişimcilik kavramının psikoloji ve sosyoloji bilimleri açısından da ele alındığı görülmektedir. Psikolojik yaklaşım daha çok girişimci bireyin kişilik ve karakter özellikleri üzerine çözümlmelerini yaparken; sosyolojik bakış açısı, girişimciliğin toplumsal alana etkisini incelemekte ve girişimcilik olgusunun toplumsal alandan ne şekilde etkilendiğini tespit etmek üzerine odaklanmaktadır.

Türkiye'de de Osmanlı'nın Batı karşısındaki gerileme döneminden itibaren sosyolojik alanda bu konuda önemli fikirler ortaya konmuştur. Said Halim Paşa'nın *Buhranlarımız*, Prens Sabahaddin'in *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?*, Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* ve *Türkçülüğün Esasları*, Niyazi Berkes'in *Türkiye İktisat Tarihi* ve *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Sabri Ülgener'in *İktisadi Çözümle'nin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İdris Küçüköner'in *Düzenin Yabancılaşması*, Orhan Türkdoğan'ın *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı* ve *Türkiye'nin Kalkınma Yolu*, Şerif Mardin'in *Türk Modernleşmesi* ve *Din ve İdeoloji*, Doğan Ergun'un *Türk Bireyi Kuramına Giriş* isimli eserlerinde konuyla ilgili detaylı ve kapsamlı açıklamaların ortaya konduğu görülmektedir.

İktisat, işletme ve psikoloji bakış açılarını barındıran birçok çalışma olmasına karşın sosyolojik bakış açısını içeren çalışmaların sınırlı olduğu söylenebilir (Küçükaltan, 2009; İlhan, 2004; Dedeoğlu, 2016; Uzuntepe, 2017). Buradan hareketle bu çalışmanın konusu, Türk sosyolojisi literatüründe girişimcilik olgusunun ele alınış şekillerinin değerlendirilmesi ve bu değerlendirmelerden hareketle Türkiye'deki girişimcilik olgusuna dair birtakım çıkarımlarda bulunmaktır.

1.2. ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Girişimcilik kavramı ile alakalı literatüre bakıldığında mevcut araştırmalar içerisinde sosyolojik bakış açısını temele alan çalışmaların yetersiz olduğu görülmektedir. Daha çok iktisadi bakış açısıyla ele alınmış olan girişimcilik olgusu, son dönemlerde yavaş yavaş da olsa diğer sosyal bilimcilerin ilgi alanına girmektedir (Dedeoğlu, 2016, s.12).

Türk toplumu özelinde girişimcilik konusunu araştırmaya değer kılan nokta, Türkiye'nin girişimcilik noktasında birçok imkâna sahip olmasına rağmen girişimcilik istatistiklerinde dünya genelinin altında bir performans göstermesidir. TÜİK'in 2017 yılı raporlarına bakıldığında uluslararası girişimcilik endeksinde yer alan 100 yetişkin içinde şirket kuran insanların sayısı göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin 30. sırada yer aldığı ve diğer 29 ülkeye göre daha az girişimci sayısına sahip olduğu görülmektedir. Yine aynı rapora göre, Türkiye'de her 100 yetişkin birey arasından şirket kuran girişimci kişi sayısı 4.6 kişi iken, bu sayı İrlanda'da 12, Meksika'da 18.7 ve ABD'nde ise 11.7 kişidir (TÜİK, 2017'den akt. Ünüvar, 2019, s.38).

Türkiye'nin girişimcilik konusunda gösterdiği yetersiz performansın nedeni genellikle makro (rekabet politikası, göçmen politikası, vergi politikası, düzenleyici çerçeve) ve mikro (eğitim, bilgilendirme, danışmanlık ve koçluk, değişim programları, finansmana erişimin kolaylaştırılması) olmak üzere iki kategori özelinde değerlendirilmektedir (Türkiye Girişimcilik Stratejisi ve Eylem Planı (2015-2018)'den akt. Uzuntepe, 2017, s.67). Türkiye Girişimcilik Stratejisi ve Eylem Planı (2015-2018) raporunda da görüldüğü üzere literatürde girişimcilik olgusunun gelişimini etkileyen faktörlerin genellikle ekonomik, siyasi veya hukuksal yapılarda arandığı söylenebilir (Kinay, 2006; Küçükaltan, 2009; Topkaya, 2013; Uzuntepe, 2017, Ünüvar, 2019 vb.). Bu faktörlerin girişimcilik olgusunun yeterince gelişmemesi üzerinde bir etkisinin olduğunu kabul etmekle beraber, yeterli imkana sahip olduğu halde Türk insanının girişimcilik endeksinin dünya ortalamasının altında kalmasının toplumsal ve kültürel yapıdan kaynaklı nedenlerinin olduğu da ifade edilmelidir. Bu nedenlerin sosyolojik bir tahlilini yapmak, Türkiye'de girişimcilik olgusunun geliştirilebilmesi adına yapılması gerekenler için ufuk sağlayıcı bir bakış açısı kazandırabilir. Buradan hareketle Türk sosyolojisinde mevcut

olan Türk insanının sahip olduğu sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik arkaplan ve girişimcilik arasındaki ilişkiye dair çözümlerinin kuramsal olarak değerlendirilmesi, bize girişimcilik olgusu ve girişimci birey ile alakalı olarak hem geçmişe dair bir perspektif kazandıracak hem de özellikle 1990 sonrası gerçekleşen iktisadi, siyasal ve toplumsal değişimler sonucu daha da fazla önem kazanmış olan ‘girişimcilik’ olgusu hakkında bugün ne söyleyebileceğimiz üzerine bir yol gösterecektir.

Bu çalışmanın sonucunda Türk sosyolojisinde yeterince ele alınmadığı görülmekte olan girişimcilik konusu üzerine derli toplu bir başvuru kaynağı üretmek, mevcut olan kaynakların doğru ve eksik yönlerinin bir değerlendirmesini yapmak ve Türk insanının sosyo-kültürel anlayışında girişimciliğe dair bulunan kalıntıların tespitini yapmak gibi amaçların gerçekleştirileceği öngörülmektedir.

Bu çalışmada Türkiye’de girişimcilik olgusunun neden gelişmediği, neden girişimci fertlerin Batıdakiler gibi daha önce ve daha çok sayıda ortaya çıkmadığı üzerine yerli sosyologlarca yapılan bu sosyolojik analizler, Türk sosyologların bundan sonraki çalışmalarında girişimcilik konusu bağlamında kendi toplumumuzla ilgili yerli bir bakış açısı getirebilir; dolayısıyla girişimcilik olgusu dahilinde Türk sosyo-kültürel yapısının açıklanmasına ve anlaşılmasına katkı sağlayabilir. Bu çalışma bu açıdan önem taşımaktadır.

1.3. ÇALIŞMANIN SORULARI

Bu çalışmanın temel çıkış noktası, girişimcilik olgusunun yalnızca birey temelli ele alınamayacağı, bireylerin girişimcilik eğilimi ve davranışlarını belirleme noktasında, toplumsal, siyasal, iktisadi ve kültürel bir dizi makro olgunun belirleyici rol oynadığı varsayımıdır. Bu anlamda toplumların tarihsel bir süreç dahilinde oluşan sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik arka planlarının bireylerin girişimciliğe dair tavırlarını etkilediği çalışmanın başlıca sorunsalıdır. Bu başlıca sorunsalın yanı sıra bu çalışmada aşağıdaki sorulara cevaplar aranacaktır:

- Türk sosyolojisinde girişimcilik olgusunu kimler, nasıl ele almaktadırlar?

- Türk sosyolojisinden hareketle Türk toplumunda girişimcilik olgusu üzerinde belirleyici olan toplumsal olgular nelerdir?
- Türk toplumunda girişimcilik olgusu, mikro bir yaklaşımla birey bağlamında incelenmesi gereken bir olgu mudur ya da makro bir yaklaşımla kurumsal/yapısal bağlamda incelenmesi gereken bir olgu mudur?
- Osmanlı döneminden günümüze tarihsel süreç içerisinde oluşmuş olan Türk toplumunun sosyo-kültürel ve ekonomik yapısı, girişimcilik için hangi imkanları ve sınırlılıkları taşımaktadır?

1.4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Bu çalışma, literatür taramasına dayalı kuramsal ve kavramsal bir tartışma yürütmek üzerine kurgulanmıştır. Türk sosyolojisi literatüründen hareketle Türk toplumunda girişimcilik olgusunun sosyolojik yönlerine dair bir değerlendirme yapmayı amaçlayan bu çalışmada, öncelikli olarak konu hakkında mevcut literatür taranmıştır. Literatür taraması sonrasında merkezi konumdaki birincil kaynaklar ve destekleyici nitelikteki ikincil kaynaklar vasıtasıyla incelenen Türk sosyologlarının girişimcilik olgusuna dair görüşleri değerlendirilmiş ve bu literatür okuması bir doküman analizine tabi tutularak Türk sosyolojisinde girişimcilik olgusuna dair ortak temalar belirlenmiştir. Çalışmanın Sonuç ve Değerlendirme bölümünde ise literatür taraması ve doküman analizlerini destekleyici nitelikte TÜİK, KOSGEB vb. kurumlardan elde edilen girişimciliğe dair istatistiksel veriler kullanılmış ve bu verilerden hareketle Türkiye’de girişimciliğin güncel durumu üzerine tartışma yürütülmüştür. Buna ek olarak Türkiye’de girişimciliğe dair öneriler getirilmeye de çalışılmıştır. Bir yönüyle çalışmanın 3. Bölümü çalışmanın bulgular kısmını, 4. Bölümü ise bulguların yorumlanmasını ve değerlendirilmesini teşkil etmektedir. Sonuç ve Değerlendirme bölümünde ise, çalışmadaki bütün bölümlerden elde edilen bilgilerin genel bir değerlendirilmesi yapılmış ve çalışmanın başlangıç sorularına cevaplar sunulmaya çalışılmıştır. Bu çalışma kapsamında incelenen literatürden hareketle Türkiye’de girişimcilik olgusunun makro bir bakış açısı benimsenerek ele alındığı ifade edilebilir.

1.5. ÇALIŞMANIN KAPSAMI VE SINIRLARI

Bu çalışma kapsamında, Türk sosyoloji literatüründen hareketle Türkiye’de girişimcilik olgusuna dair birtakım yorum ve değerlendirmeler yapmak amaçlanmıştır. Bu amaçla tez çalışmasını, verilen süre içerisinde gerçekleştirebilecek şekilde Türk sosyoloji literatüründe ekoller arasındaki denge ve sosyolojik görüş farklılıkları ve çeşitliliği göz önüne alınarak Said Halim Paşa, Prens Sabahaddin, Ziya Gökalp, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Sabri F. Ülgener, Niyazi Berkes, İdris Küçükömer, Şerif Mardin, Orhan Türkdoğan ve Doğan Ergun’un görüşleri, girişimcilik olgusu kapsamında incelenmiştir. Çalışmaya görüşleri dahil edilen Said Halim Paşa düşünce tarihimizde önemli bir entelektüel, İdris Küçükömer ise bir iktisatçı olarak yer almalarına rağmen, girişimcilik olgusuyla ilgili kapsamlı sosyolojik değerlendirmeleri itibarıyla çalışma kapsamına alınmışlardır. Bu çalışma, bu sayılan isimlerin dışında bıraktığı önemli sayıdaki Türk sosyoloğu açısından sınırlılıklar arz etmektedir.

2.BÖLÜM: KAVRAMSAL VE KURAMSAL ARKAPLAN

Çalışmanın bu bölümünde tezin ana konusu olan girişimcilik olgusuna dair kavramlar ve kuramlar ele alınmıştır.

2.1. KAVRAMLAR

Bu alt bölümde girişimcilik, girişimci ve girişimci türleri kavramlarına dair ilgili literatürdeki tanımlamalar değerlendirilmiş ve girişimciliğin önemi tartışılmıştır.

2.1.1.Girişimcilik

Girişimcilik kavramı, öncelikle iktisat teorisinde ve daha sonra sosyoloji ve psikoloji literatüründe uzun yıllardır üzerinde tartışılan bir kavramdır. Kavramın muğlak doğası, onun ülkelerin ekonomik gelişme seviyelerine yaptığı katkıların yanı sıra literatürde üzerinde uzlaşılan ortak bir tanımın konulamamış olmasından gelmektedir. Bununla birlikte özellikle 1990'lı yıllardan itibaren girişimcilik konusu, dünyada ve Türkiye'de daha fazla gündem olan bir konu haline gelmiştir. Uluslararası düzlemde uygulamaya konan neoliberal ekonomi uygulamaları sonucu devletin istihdam rolünün azaltılması, nüfus artışı ve işgücü alanında rekabetin artması ve diğer taraftan neredeyse bazı devletlerin bütçesinden daha fazla değere sahip Microsoft ve Apple gibi girişim şirketlerinin başarıları dünya genelinde girişimciliğin popüler hale gelmesini sağlarken; Türkiye'de de 1980 sonrası esen neoliberal rüzgarlar dahilinde başbakan Turgut Özal'ın ihracatı arttırma ve dış ülkelerle ekonomik ilişkileri tüccar, sanayici ve girişimciler üzerinden geliştirmeye yönelik hamleleri, girişimciliği teşvik etmeye yönelik kurum ve desteklerin uygulamaya konması, internetin ve bilgi akışının yaygınlaşması gibi etkenler girişimciliğin popülerliğini arttırmıştır.

Dilek Çetindamar, girişimcilik olgusunun ekonomik gelişmeye dair yaptığı katkıların anlaşılmasının yanı sıra işsizlik için bir çare olarak görülmesinin, değişen ekonomik yapıda girişimciliğin oynadığı önemli rolün ve ekonomi ve işletme alanlarında yaşanan

teorik gelişmelerin sonucu olarak, girişimciliğin öneminin anlaşıldığını ifade etmektedir (Çetindamar, 2002, s. 17).

Girişimcilik, internetin yaygınlaşması ve bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte sadece ilgili teorisyenlerin ilgilendiği bir konu olmaktan çıkmış ve bilimsel alan dışından birçok insanın da ilgilendiği bir kavram haline gelmiştir. Bill Gates, Jeff Bezos, Elon Musk gibi İnternet Çağı girişimcilerinin popüler hale gelmeleriyle birlikte girişimcilik kavramı var olan tanım muğlaklığını daha da arttırmış ve kişisel gelişim alanıyla ve kısa yoldan zengin olma hevesleriyle ilgili bir kavram olarak algılanmaya başlamıştır. Girişimcilik kavramının kişisel gelişim alanıyla ve kısa yoldan zengin olma hevesleriyle bu iç içe geçişi, kavramın tanımına ve ifade ettiği şeylere dair birçok mitin ve efsanenin de ortaya çıkmasına neden olmuştur.²

Bu muğlak ve tartışmalı kavramın tarihsel gelişimine bakıldığında, girişimcilik kavramının bugünkü anlamına yakın bir şekilde kullanımı 18. yüzyılın başlarına uzanmaktadır. Savary tarafından 1723 yılında kaleme alınan *Dictionnaire Universel de Commerce*'te girişimci, bir projeyi üstlenen kişi, bir üretici ve usta inşaatçı olarak tanımlanmaktadır. Girişimcilik kavramının iktisat teorisinde bir kavram olarak dolaşıma sokulması ise 18. Yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir. Girişimcilik kavramını iktisat literatürüne kazandıran kişi, Fransız iktisatçı Richard Cantillon olmuştur (Hebert ve Link, 2006, s. 273). Cantillon, girişimcilik kavramını, tarımsal ve mamul ürünleri üreticiden satın alıp onları piyasada satma riskini üstlenen toptancı tüccarları tanımlamak için kullanmıştır.

Kavramın kullanımının yaygınlaşmasını sağlayan esas kişinin ise John Baptiste Say olduğu söylenebilir. Say girişimcilik kavramını, kapitalistten yani sermaye sağlayıcısından dikkatle ayrılan bir şekilde bir şirketin herhangi bir organizatörünü ifade etmek için kullanmıştır (Baumol, 1993, s.12). Daha sonra John Stuart Mill girişimcilik kavramının Anglo-Amerikan literatürde bir eşanlamlısının olmadığını tespit etmiş ve onun İngiliz diline girmesine yardımcı olmuştur. Terimin Fransızca kökenleri ile tutarlı

---

² Girişimcilik kavramına dair mitler için bkz: Kuratko ve Hodgetts, 1998, s. 32

olarak, Mill ve sonraki bazı ekonomistler (örneğin Knight), girişimciliğin merkezi özellikleri olarak risk alma ve işletme yönetimi rollerini ön plana çıkartmışlardır. (Ruef ve Lounsbury, 2007, s. 14)

Girişimcilik kavramının tarihsel süreç içerisindeki farklı tanımlanma şekilleri şu şekilde özetlenebilir:

Tablo I: İktisat Teorisi Tarihi'nde Girişimcinin Roller

Tanım		Teorisyenler
1	Girişimci, belirsizlikle ilişkili riski üstlenen kişidir	Cantillon, Thünen, Mill, Hawley, Knight, Mises, Cole, Shackle
2	Girişimci, finansal sermaye sağlayan kişidir	Smith, Turgot, Böhm-Bawerk, Pigou, Mises
3	Girişimci, bir yenilikçidir.	Baudeau, Bentham, Thünen, Schmoller, Sombart, Weber, Schumpeter
4	Girişimci, bir karar vericidir.	Cantillon, Menger, Marschall, Wieser, Amasa Walker, Francis Walker, Keynes, Mises, Shackle, Cole, Schultz

5	Girişimci, bir endüstriyel liderdir.	Say, Saint-Simon, Amasa Walker, Francis Walker, Marshall, Wieser, Sombart, Weber, Schumpeter
6	Girişimci bir yönetici veya denetleyicidir.	Say, Mill, Marshall, Menger
7	Girişimci, ekonomik kaynakların düzenleyicisi ve koordinatörüdür.	Say, Walras, Wieser, Schmoller, Sombart, Weber, Clark, Davenport, Schumpeter, Coase
8	Girişimci, bir işletmenin sahibidir.	Quesnay, Wieser, Pigou, Hawley
9	Girişimci, üretim faktörlerinin işverenidir	(örneğin, Amasa Walker, Francis Walker, Wieser, Keynes)
10	Girişimci bir sözleşmeye taraf olan yüklenicidir/üstlenicidir. (örneğin, Bentham).	Bentham
11	Girişimci bir arbitrajcıdır	Cantillon, Walras, Kirzner
12	Girişimci, alternatif kullanımlar arasında kaynakların tahsisini yapan kişidir.	Cantillon, Kirzner, Schultz

Kaynak: Hebert ve Link, 1988, s. 152 akt. Ripsas, 1998, s. 106.

Yukarıdaki tabloda da belirtildiği üzere, girişimcilik olgusu sıklıkla girişimci tanımı üzerinden tanımlanmaktadır. Buradan hareketle girişimcilik olgusu üzerine birçok farklı perspektiften tanımlar getirilmiş ve getirilen tanımlamalar büyük oranda iktisat alanındaki düşünürler tarafından yapılmıştır. Girişimcilik tanımında öne çıkartılan belli başlı özelliklerin, yenilikçilik, risk alma, karar verme ve denetleyicilik özellikleri olduğu söylenebilir. Son dönem çalışmalara bakıldığında ise, Kuratko ve Hodgetts, girişimciliği *“devlet, eğitim ve diğer kurumlardaki iş birliğine dayalı iletişim ağlarının da yardımıyla 4 temel boyut vasıtasıyla (bireysel, organizasyonel, çevresel, süreçsel) yeni bir girişim ve yenilik yaratma süreci olarak tanımlamaktadır”* (Kuratko ve Hodgetts, 1998, s. 47). Hisrich vd. ise, girişimciliğin eylem gerektirdiğini belirtmekte ve girişimci eylemi, mevcut bir organizasyonla veya yeni yaratılmış bir organizasyonla yeni piyasalara girerek yeni ürün ve süreçleri yaratmak şeklinde açıklamaktadır (Hisrich vd., 2017, s.6).

Casson, anaakım iktisat alanlarının dışında, literatürde girişimciliği tanımlamanın iki ana yolunun bulunduğunu ve bunlardan birincisinin girişimciyi, büyüme potansiyeline sahip küçük veya orta ölçekli bir işletmenin (KOBİ) kurucusu veya sahibi-yöneticisi olarak tanımladığını, diğerinin ise girişimciyi gerçekleştirdiği ekonomik işlev açısından tanımladığını ifade etmektedir (Casson, 2010, s.6)

Arıkan’a göre *“literatürde, girişimci kavramına ilişkin olarak yapılan tanımların ortak noktası, girişimcinin başkalarının göremediği ya da algılayamadığı fırsatları sezip, bunları cazip birer iş fikrine dönüştürme yeteneğine sahip olmaları ve bu amaçla da risk almaya yatkınlıklarıdır”* (Arıkan, 2004, s.46).

Casson, literatürde yapılan tanımlamalardan hareketle tüm bu tanım şekillerinde ortak olan bir girişimcilik işlevi belirlenerek bir sentez tanıma ulaşılabileceğini ifade etmektedir. Ona göre bu ortak işlev, karar verme sürecindeki muhakeme becerisi (*judgmental desicion making*) olarak ifade edilebilir. Muhakeme becerisi, tam ve net bir bilginin olmadığı bir durumda sağlam, savunulabilir bir karara varma yeteneğidir. Casson, karar verme sürecindeki muhakeme becerisine, bir kişinin sonrasında satabileceği fiyatı tam olarak bilmeksizin bir malı satın almasını ve bunu yaparken malın gelecekteki fiyatının ne olacağına dair bir yargıda bulunmasını örnek olarak vermektedir.

Buna ek olarak bir yenilikçinin, yeni bir ürünün tüketiciler için çekici olup olmayacağını veya yeni bir teknolojinin, mucidinin iddia ettiği kadar maliyetleri gerçekten azaltıp azaltmayacağını değerlendirmesi de Casson tarafından bir başka örnek olarak sunulmaktadır. (Casson, 2010, s.8).

Bu farklı bakış açıları göz önünde tutularak söylenebilir ki, girişimciliğin geçmişte kişilerin kâr amacıyla yeni bir işletme ortaya koymaları şeklinde ön plana çıkartılırken, 21. Yüzyıla geldiğimizde ise ekonomik refaha ulaşmada ve istihdamın artışını sağlamada ekonominin temel yapıtaşlarından birisi olarak değerlendirilmeye başlandığı belirtilebilir (Uzuntepe, 2017, s.54).

Son olarak girişimciliğe dair literatürün iktisat ağırlıklı bir yapıya sahip olduğu göze çarpmaktadır. Buna rağmen Ripsas, girişimciliğin, iktisatta en az anlaşılan konulardan biri olduğunu ifade eder. Ona göre özellikle 1980'lerden sonra şirketler ve start-uplar yeni istihdam yaratmada oynadıkları rolden dolayı önem kazanan unsurlar olsalar da girişimciliğin hala bir teorisi geliştirilememiştir. (Ripsas, 1998, s. 103).

Casson, girişimciliğe dair bütüncül bir teorinin geliştirilememesinin nedenleri olarak iki etkeni öne sürmektedir. Bu nedenler: 1- Anaakım iktisatçıların, girişimciliği piyasaların çalışma şekline ilişkin açıklamalarda karmaşık bir faktör olarak algılamaları ve bu nedenle konudan kaçınmaya çalışmaları ve 2- Girişimcinin en uygun tanımı üzerinde süregelen anlaşmazlıklardır. Bu iki faktör birbirini güçlendirmiş ve tanım konusundaki bu kafa karışıklığı, girişimcinin son zamanlara kadar ekonomik teoride görmezden gelinmesine yönelik bir bahane olarak kullanılmıştır (Casson, 2010, s.4).

Casson ve Ripsas'ın girişimcilik konusunda iktisat literatürüne yönelik bu eleştirilerine rağmen girişimciliğe dair mevcut olan çalışmaların büyük çoğunluğu iktisatçıların tarafından ortaya konulmuş ve bu alanın gelişmesine katkılar verilmiştir. Girişimciliğin iktisat biliminin tekelinde bir alan olarak algılanmasında özellikle 1950'lere kadar girişimciliğe dair tanım ve tartışmaların çoğunluğunun iktisatçılardan gelmiş olmasının önemli bir etkisinin olduğu belirtilmektedir (Kuratko ve Hodgetts, 1998, s. 31). Ripsas, Modern Yönetim Biliminde girişimciliğin, halihazırda kontrol edilen kaynakları dikkate

almaksızın iş fırsatlarını kovalayan davranışsal bir olgu olarak tanımlandığını ancak girişimsel davranışın yalnızca ekonomik teori tarafından açıklanamayacağını belirtmektedir. Ona göre ekonomik teorinin yanı sıra psikolojik, kültürel ve sosyolojik faktörler de girişimcilik olgusunun analizinde önemli bir yer tutmaktadır (Campell, 1992, s. 22'den akt. Ripsas, 1998, s. 109) Bu noktada özellikle sosyoloji disiplininin, girişimcilik konusuna yeterli ilgiyi göstermediği ve psikolojik ve ekonomik yaklaşımlara kıyasla bu olguyu göz ardı ettiği ifade edilebilir.

Bununla birlikte sosyoloji alanından girişimcilik olgusuna dair yapılan tanımlara bakıldığında, Ruef ve Lounsbury, sosyoloji literatüründe girişimciliğin en azından beş farklı tanımı olduğunu ifade etmektedir. Bu farklı tanım şekillerinden birincisi, bir organizasyonel kuruluş süreci olarak girişimcilik üzerine vurgu yapar. Kuruluş aşamasının çevresel koşullarına odaklanan bu yaklaşım tarzı, bireysel girişimcilere sadece sınırlı şekilde atıfta bulunur. İkinci tanım şekli, Parsons ve McClelland'ın girişimciliğin değerler, kültür ve ekonomik büyümedeki bölgesel farklılıklar yoluyla incelenebileceğini öne süren çalışmalarına dayanmaktadır. Diğer iki yaklaşım tarzı, girişimciliğin yenilikçi kapasitesi üzerine odaklanan Schumpertyen tavır ve yönetsel bürokrasiye karşı bir denge unsuru olarak girişimcinin rolünü vurgulayan Weberyen tavrılardır. Son yaklaşım tarzı ise yeni sosyal kurumlar geliştirme kapasitesine sahip, kendi çıkarlarını gözetken ve kendi kaynaklarına sahip kişiler olarak kurumsal girişimciler üzerine odaklanır. Bu bakış açısı, DiMaggio ve Bourdieu'nun ilk çalışmalarından ilham alır. Tüm bu yaklaşım şekillerindeki ortak tema, yeni kavramlar, anlamlar, bilişsel çerçeveler, kurallar vb. olarak düşünülen girişimciliğin kültürel ürünleri üzerine bir vurgu taşımasıdır (Ruef ve Lounsbury, 2007, s. 15-16).

2.1.2.Girişimci

Girişimcilik ve girişimci kavramları birbirinin yerine geçen, biri tanımlanırken diğerine de atıfta bulunulan iç içe geçmiş kavramlardır. Bu durumun yanı sıra girişimcilik kavramına benzer bir şekilde girişimci kavramı da başka kavramlarla (lider, yönetici, patron vb.) karıştırılabilen ve onların yerine kullanılabilen muğlak ve esnek bir yapıya sahiptir. Girişimci, bahsedilen bu kavramları kapsayan ve onlarla bazı ortak özelliklere

sahip olan bir kavram olsa da kendisini bu kavramlardan ayırt eden belli başlı özellikleri de ifade etmektedir (Arıkan, 2004, s. 54-58).

Konuyla ilgili literatüre bakıldığında girişimci kavramının, birçok farklı şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Kuratko ve Hodgetts girişimciyi, girişimsel bir süreci yönetirken amaca yönelik araştırma yapan, dikkatli bir planlamaya sahip olan ve mantıklı yargılarda bulunan ekonomik değişimin katalizörü/başlatıcısı olan kişi olarak tanımlar (Kuratko ve Hodgetts, 1998, s.47). Hisrich vd.'ye göre girişimcinin temel özellikleri yapısal düşünmesi, brikolaj yaparak farklı parçaları birleştirmesi, düşündüğünü gerçekleştirme ve bilişsel olarak uyum sağlama kabiliyetinin yüksek olmasıdır (Hisrich vd., 2017, s.6). Arıkan ise sermayesi olan ve yeni bir işletme kuran herkesi girişimci olarak değerlendirmem gerektiğini, girişimci insanların diğerlerinden farklı olarak çeşitli teknik, yönetsel ve kişisel becerilere sahip olduğunu ifade etmektedir. Ona göre girişimci, pazardaki fırsatları belirleyen, fırsatları veya ihtiyaçları iş fikrine dönüştüren, üretim faktörlerini uyumlu bir şekilde bir araya getiren, kâr amacı güden ve girişimlerinin sonucu doğabilecek tüm risklere katlanan ve tüm bu faaliyetleri sürdürürken, üründe, yönetimde, teknolojide, pazarlamada sürekli yeniyeye doğru değişme çabası gösteren kişidir (Arıkan, 2004, s. 51, 73). Casson ise, girişimciyi, piyasanın işleyişine dair kabul edilmiş ortak hüküm ve muhakeme kuralları mevcut olmadığında, doğaçlama bir şekilde karar almak için gerekli muhakeme gücüne sahip kişi olarak tanımlamaktadır (Casson, 2010, s. 11).

Çetindamar, girişimcinin izleyeceği değişmez bir kurallar dizisi olmadığını, onun her zaman detaylı düşünmek ve belirsizlik ortamında hızlı kararlar alarak uygulamaya geçmek zorunda olduğunu ifade ederek girişimcinin yaptığı eylemin temel olarak yeni olduğunu ve dolayısıyla girişimcinin öne çıkartılması gereken temel özelliklerinin hızlı düşünme, belirsizlik altında karar alma, kararlı ve azimli olma özellikleri olduğunu ifade etmektedir (Çetindamar, 2002, s.37).

Yukarıdaki görüşlere ek olarak Baumol, girişimci teriminin katı bir tanımından özenle kaçınmak gerektiğini çünkü hangi nitelikler öne çıkarılırsa çıkarılsın, bu niteliklerin doğası gereği incelikli ve anlaşılması güç olan bazı özellikleri, faaliyetleri veya başarıları

göz ardı ederek aşırı derecede kısıtlayıcı bir yapıda olacaklarını belirtmektedir. Ona göre bunun yerine girişimciyi ve onun faaliyetlerini, bir şekilde yeni olan ve servet, güç ve konum arayışı peşinde hayal gücü, cesaret, yaratıcılık, liderlik, sebat ve kararlılık gibi özelliklerin kullanılmasını gerektiren ekonominin herhangi bir üyesini tanımlamak için kullanmak daha doğru olacaktır (Baumol, 1993, s. 7).

Ripsas (1998, s. 106-109) ise girişimci kavramına dair yapılan tanımların dört başlık altında toparlanabileceğini belirtmektedir. Buna göre:

- 1) Belirsizlik üstlenici olarak girişimci: Risk kavramı, şüphesiz girişimci davranış tartışmalarında tartışmanın temel faktörlerinden birisi olarak görülür. Risk, kontrol edilememiş veya kontrol edilemeyen değişimlerin sonuçlarını ifade eder. Belirsizlik üstlenici olarak girişimci ise satacağı fiyat belli olmaksızın belli bir fiyattan malı alma riskini üstlenen kişidir. Literatürde Knight ve Cantillon'un görüşleri bu tanıma yakın durmaktadır.
- 2) Yenilikçi olarak girişimci: Bu görüşe göre riski üstlenmek eğer sermaye sahibi değilse girişimcinin ana özelliği olarak değerlendirilmez. Girişimci, esas olarak ortaya koyduğu yenilikçi yaklaşım, yöntem ve girişimlerle ekonomik gelişmenin taşıyıcısı olan kişidir. Literatürde Schumpeter bu görüşün önde gelen savunucularındandır.
- 3) Uyanık bir kâşif olarak girişimci: Uyanık bir kâşif olarak girişimci tanımı esas olarak Avusturyalı iktisatçı Von Hayek'in asimetric bilgi kavramına dayanmaktadır. Asimetric bilgi, piyasada eylemde bulunan failer olarak girişimcilerin, piyasanın durumu ve yönü hakkında farklı bilgi seviyelerine sahip olmalarını ve bununla bağlantılı olarak da piyasanın aslında denge durumundan oldukça uzak bir yapıya sahip olmasını ifade eder. Bu asimetric bilgi ortamında uyanık bir kâşif olarak girişimci, sürekli tetikte durarak bilgi eksikliğini kapatan ve elde ettiği bilgiyle piyasada var olan diğerlerinden hızlı davranan kişi olarak değerlendirilmektedir. Literatürde bu tanımı savunan kuramcılar, Von Hayek ve Kirzner'dir.
- 4) Koordinatör olarak girişimci: Casson'un karar alma sürecindeki muhakeme becerisi (*judgemental decision-making*) kavramına dayanan bu tanım, Kirzner'in

uyanıklılık, Knight'ın ekonomik belirsizliği üstlenme ve Schumpeter'in yenilikçi dinamizm vurgularını sentezleyerek girişimciyi, kıt kaynakların koordinasyonuna dair karar alma sürecinde muhakeme becerisi yüksek kişi olarak tanımlamaktadır. Casson, bu görüşün önde gelen savunucusudur.

Barreto (1989) da Ripsas'ın sınıflandırmasını destekler bir şekilde, bireysel yazarlar ya da düşünce okulları üzerinden değil girişimcinin işlevleri üzerinden bir sınıflandırma yapmanın, iktisadi düşünce tarihi boyunca girişimcilerin oynadığı birçok farklı rolün altını çizeceğini ve böylece tanım konusunda öncelik-doğruluk sorunlarının da bu şekilde aşılacağını savunmaktadır (s.5).

Seyfi Top, girişimcilik literatüründe girişimci tanımına dair farklı yaklaşımlar olduğunu belirtmekle birlikte, girişimcinin tanımı üzerinde bir uzlaşa sağlanan üç temel özelliği ön plana çıkartmaktadır. Buna göre girişimci öncelikle kendini değiştirebilme ve yenileyebilme cesaretine sahip olan kişidir. İkinci olarak girişimci, elindeki kıt kaynakları ve yetenekleri organize ederek sosyal, ekonomik ve kişisel düzeyde anlamlı ve farklı bir değer ortaya koyabilen kişidir. Son olarak girişimci, yaratıcı düşünme kabiliyetini kullanarak problemlere çözüm üretmeye çabalayan, karşılığında maddi-manevi ödül elde etme amacı taşıyan ve bu yolda başarısızlık ihtimalini göze alan kişidir (Top, 2006, s. 6). Top'a göre girişimciliğe dair tüm farklı tanımlar, bu üç farklı madde altında birleştirilebilir. Top'a benzer şekilde Durak vd.'ne göre de klasik yaklaşımlardan modern yaklaşımlara kadar girişimcinin hiç değişmeden gelen en önemli özelliği, faaliyetlerinin sonucunun değer yaratmaya dönük olması ve risk taşımasıdır (Durak vd., 2017, s.9).

Yukarıda yürütülen tartışmadan da görüldüğü üzere girişimci kavramı literatürde genellikle girişimci kişinin kişisel beceri ve yetkinlikleri üzerinden tanımlanmaktadır. Girişimcilik konusunda kişisel yetenek ve beceriler görmezden gelinerek bir tartışma yürütülemeyeceği gibi birçok farklı toplumsal ve kurumsal etkene bağlı olan bu olgunun, sadece bireysel yetenekler üzerinden değerlendirilemeyeceği de oldukça açıktır. Sosyal bilimlerdeki yapı-fail tartışmalarından hareketle fail olarak girişimcinin rolünü vurgulamakla beraber, failin içerisinde bulunduğu veya karşısında bulunduğu yapıyla olan

karşılaşmalarını ve etkileşimlerini de analizin içerisine dahil etmek, konuya daha bütüncül ve kapsamlı bir yaklaşım getirmek anlamına gelecektir.

Bu tez kapsamında girişimci, sahip olduğu yetenek, beceri ve yetkinliklerle beraber içerisinde bulunduğu sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik yapı tarafından sınırlandırılan veya cesaretlendirilen ilişkiyel bir fail olarak değerlendirilmektedir.

2.1.3. Girişimci Türleri

Girişimcilik ve girişimci kavramlarının tanımında olduğu gibi girişimci türleri söz konusu olduğunda da literatürde birbirinden farklı tanım ve sınıflandırmalar görülmektedir. Buna ek olarak girişimci türlerine dair sınıflandırmada bulunmanın bir başka zorluğu, yapılan sınıflandırmaların bazılarında girişimcilik türleri olarak bazılarında ise girişimci türleri olarak başlıklandırma yapılması ve bu iki sınıflandırma şeklinin de aslında aynı şeyi ifade ettiğinin görülmesidir. Buradan hareketle bu bölümde, girişimcilik türleri şeklinde tanımlanan sınıflandırmalar da girişimci türlerine dair sınıflandırmalar olarak kabul edilmiş ve değerlendirilmeye alınmıştır.

Bu doğrultuda ilgili literatüre bakıldığında, Casson, aslında girişimcilerin tarihte her zaman var olduğunu ve tarihsel koşullara göre mevcut bağlamın farklı tipte girişimciler ortaya çıkarttığını savunmaktadır. Buna göre 19. Yüzyılın en önde gelen girişimcileri kanallar, tren yolları, limanlar gibi büyük altyapı projelerine danışmanlık hizmeti veren mühendislerken; 20. Yüzyılda en önde gelen girişimci tipi, üretim, pazarlama ve dağıtımda üç yönlü yatırımları başlatarak ulusal ve küresel pazarın büyümesine olanak sağlayan büyük şirketlerin CEO'ları olmuştur (Casson, 2010, s. 33-34). Eamon Butler ise girişimci tiplerini üç ayrı başlık altında sınıflandırmaktadır (Butler, 2020, s.28-29):

- 1) Bireysel ve grup olarak girişimci: Girişimci, sermaye ve girişim amaçlarına ulaşmak için kendi başına eylemde bulunan veya küçük-büyük şirketler tarafından istihdam edilen tekil girişimci olabileceği gibi küçük veya büyük şirketlerin karşılıklı çıkar amaçlı bir girişim için ortaklık kurarak grup olarak bir girişimde

bulunmasını da ifade etmektedir. Butler, grup olarak girişimcilere, Apple ve Mastercard arasındaki iş birliğini örnek olarak gösterir.

- 2) Yenilikçi ve yönetici olarak girişimci: Butler, girişimcilerin sadece yenilikçi fikirlere sahip olmasının yetmeyeceğini, bir girişimin başlatılmasının yanında o girişimin yönetilmesinin de önem arz ettiğini belirtmektedir. Buna göre girişimci, çeşitli sekreterlik ve bürokratik işleri için başkalarını istihdam edebilir ve bu durumda istihdam ettiği bu kişileri, girişiminin çıkarları doğrultusunda yönlendirmek ve denetlemek görevini de üstlenmelidir. Bu anlamda girişimciler aynı zamanda yönetici de olmak zorundadır.
- 3) Kâr amacı gütmeyen girişimciler: Butler, literatürde girişimciliğin genellikle ticari ve finansal kar odaklı bir olgu olarak düşünüldüğünü vurgulamaktadır. Ancak özellikle son dönemlerde kar amacı gütmeyen bir girişimci tarzının da ortaya çıkmaya başladığını belirtmektedir. “Sosyal Girişimci” olarak adlandırılan bu girişimci türü, kişisel kazanç için değil öncelikli olarak sosyal, kültürel veya çevresel sorunlara çözüm bulmak için girişimci faaliyetlerde bulunan kişileri ifade etmektedir.

Bir başka sınıflandırma tipi de kamu girişimcileri ve piyasa ekonomisi girişimcileri şeklindeki ayrımdır. Buna göre: *“Kamu girişimcileri, genellikle “katı bütçe sınırlamaları” ile siyasi otoritenin kararlarına bağlı olarak çalışırlar. Bir başka anlamda, kimi zaman ekonomik kısıtlamaların ağırlık kazandığı alanlarda; genellikle dışarıdan gelen dürtülerle karar veren, kendi yarattığı kaynakları değil de, hazır ya da kamunun ürettiği kaynakları kullanan kişilerdir. Bu katı bütçe sınırlaması, kamu girişimcilerini dar anlamda “bürokrat” tanımı içine sokmaktadır.”* Piyasa girişimcileri ise klasik anlamda kendi başına veya bir kişi ve grupla ortaklık kurarak piyasada girişimde bulunmaya çalışan kişileri ifade etmektedir. Arıkan’a göre *“ikinci kategori yaratıcı girişimcilerdir ki girişimci kavramının asıl içeriği bu kategoride yer alır. Yaratıcı girişimci olağan ve olağandışı koşullarda, işgücü ve sermaye kaynağını verimli kullanarak, detayları düşünebilen, planlayan, yürüten ve sonuç alan kişidir.”* (Arıkan, 2004, s. 73)

Top, literatürde yaygın şekilde görülen girişimci türlerinin genel hatlarıyla orijinal idealist girişimci, stratejist girişimci, taktik girişimci ve geleneksel(idari) girişimci türleri olmak üzere dört başlık altında sınıflandırıldığını belirtmektedir (Top, 2006, s 18-20):

- 1) Orijinal İdealist Girişimci: Hayal gücü ve yaratıcılık becerisi sayesinde yeni bir işi veya metodu ilk defa girişime dönüştüren kişi olarak tanımlanmaktadır. Geleceğe yönelimli olan bu girişimciler, ayrıca idealist bir vizyona ve iyi bir öngörü yeteneğine sahiptir.
- 2) Stratejist Girişimci: Stratejist girişimcinin temel karakteri fırsatçılığında yatmaktadır. Bu tarz girişimcilerin esas odak noktaları, fırsatları arama, yakalama ve onları işe dönüştürme yönündedir. Bu girişimcilerin öncelikli motivasyonları, öz çıkarları ve maddi menfaatleridir. Piyasada mevcut olan bilgiyi sürekli takip eden bu girişimciler, ayrıca saklı bilgileri de çok iyi kullanmakla fark yaratırlar.
- 3) Taktik Girişimci: Var olan bir teknolojiyi kullanarak halihazırdaki bir teknoloji pazarı içerisinde çarpıcı bir performans sergileyerek güncel bilgileri, farklı yöntem ve sistemleri kullanan ve elde ettikleri deneyim neticesinde bilgi ve becerilerini kendi başarılarına bir girişime dönüştürerek kullanan taktik-dinamik girişimci tarzıdır.
- 4) Geleneksel (İdari) Girişimci: Geleneksel/İdari girişimci, daha önceden kurulmuş olan işletme ve girişimleri yöneten girişimci tipini ifade etmektedir. Bu tarz girişimciler, halihazırda var olan bir girişimi, günün dinamik şartlarına uyduran ve köklü işletmeleri güncelleyerek girişimin sürmesini sağlayarak ön plana çıkmaktadırlar. Girişimciliğin bu şekli, genellikle aile şirketlerinde karşımıza çıkmaktadır.

Top'un ortaya koyduğu sınıflandırmanın, temel olarak girişimcinin piyasada bulunduğu konum ve bu konumundan hareketle piyasaya yönelik amaç ve araçlarından oluşan bir çerçeve içerisinde yapıldığı görülmektedir. Baumol (1993, s. 9-10) ise konu ile ilgili literatürü değerlendirerek yapılan girişimci tanımlarının bir sınıflandırmasını yapmakta ve bu tanım türlerini eleştirerek kendisi de bir girişimci türü ortaya koymaktadır. Baumol girişimcileri beş başlık altında bir sınıflandırmaktadır:

- 1) İş Kuran ve Yöneten Girişimci: Girişimcinin basitçe bir ticari firmanın organizatörü veya yöneticisi olarak değerlendirilmesini ifade eder. Ancak Baumol, yeni bir şirket kurmanın çok az yenilikçi şey gerektirdiğini ifade ederek bu tanım şeklinin girişimciyi eksik bir şekilde tanımladığını belirtmektedir.
- 2) Yenilikçi Girişimci: Schumpeter ve onu takip edenler girişimciyi, yenilikçi faaliyetlerde bulunarak somut olmayan bir fikri ekonomik olarak uygulanabilir bir operasyon sürecine dönüştüren kişi olarak tanımlar. Burada yenilikler ile kastedilen şey, yeni üretken tekniklerin yanı sıra yeni ürünler, yeni girdi kaynakları, yeni pazarlama yöntemleri ve yeni ticari organizasyon biçimleridir. Baumol, girişimci söz konusu olduğunda yenilikçiliğin vurgulanmasının doğru olduğunu ama kavramı sadece yenilikçilik ile sınırlandırmamak gerektiğini belirtmektedir.
- 3) Taklitçi Girişimci: Taklitçi girişimci, yeni bir teknolojinin veya başka yeni fikirlerin ve uygulamaların bir şirketten veya bir coğrafi bölgeden bir başka şirket veya coğrafi bölgeye transferini/aktarımını gerçekleştiren kişileri ifade etmektedir.
- 4) Verimsiz Girişimci: Verimsiz girişimci, girişimcinin faaliyetinin yenilikçi olsa da ekonominin gerçek çıktısına hiçbir katkısı olmadığı durumları ifade etmektedir. Verimsiz girişimci, ekonomik büyümeye katkı sağlamanın tam aksine onun büyümesini durduran veya sınırlayan bir etkiye yol açabilen girişimlerde bulunan kişileri tanımlamaktadır.
- 5) Rant Arayan Girişimci: Rant arayan girişimci, amacı tekel kârının bir kısmını veya halihazırda üretilen veya ekonomide potansiyel olarak mevcut olan ekonomik rantları elde etmek olan kişileri tanımlamaktadır. Baumol, buna örnek olarak, iki taraflı bir tekel olan düzenlenmiş bir endüstride tekellerden birinin, endüstrinin toplam tekel karının daha büyük bir bölümünün o işletmenin kasasına akmasına neden olacak şekilde düzenleyici kurumu fiyatları yeniden ayarlamaya ikna edebilmesini verir. Bu durum başarılı bir rant arama eylemi olarak görülebilir. Ayrıca bir rant arama faaliyeti oldukça yenilikçi bir yöne de sahip olabilir. Örneğin, düzenleyici kurumu kendi lehine müdahale etmeye ikna etmek amacıyla rant arayan girişimci tarafından yeni bir yasal ilke düşünülebilir ve bu ilkenin uygulamaya konulması için düzenleyici kurum ikna edilebilir. Burada faaliyetin ekonomik üretime veya üretkenliğe herhangi bir katkıda bulunması

gerekmez. Aslında, kendi çıkarı uğruna değerli kaynakların ekonomi açısından yararsız olan alanlara yanlış tahsis edilmesi ve hedeflenen firmanın faaliyetlerini verimsiz yönlere yönlendirmesi vasıtasıyla üretken faaliyete ciddi bir engel oluşturabilir.

Yukarıda sunulan farklı girişimci tipi sınıflandırmalarına bakıldığında, özetle, girişimcinin yenilikçi, yönetici ve uyum sağlayıcı olmak üzere üç farklı özellik ve tavır etrafında sınıflandırıldığı söylenebilir.

2.1.4. Girişimciliğin Önemi

Girişimcilik faaliyeti, toplumların büyümesine ve gelişmesine katkıda bulunan en önemli olgulardan biridir. Girişimci, ortaya koymuş olduğu yeni fikir, teknoloji ve yöntemlerle bir toplumun durağan ve statik kalmasını engelleyerek toplumsal gelişmeye katkıda bulunur. Bu anlamda girişimcilerin toplumların damarlarında dolaşan kan gibi olduğu söylenebilir (Top, 2006, s.36).

2. Dünya Savaşı sonrası, büyük bir ekonomik çöküntüyle karşı karşıya kalan Almanya'nın bu buhrandan çıkışındaki en önemli unsurlardan birinin, savaş sonrası yeni kurulan küçük imalat işletmeleri ve dolayısıyla girişimcilik olgusu olduğu ifade edilmektedir (Drucker, 2003: 88'den akt. İlhan, 2004, s.72). Dünya Girişimcilik Platformu (Global Entrepreneurship Monitor – GEM)'nin 2001 yılında gerçekleştirdiği araştırmaya göre, araştırmada değerlendirilen 29 ülke arasında girişimcilik faaliyetleri yüksek olan ülkelerin, ortalama ekonomik büyüme oranının üstünde bir ekonomik büyüme gerçekleştirdikleri görülmüştür (GEM, 2001'den akt. Çetindamar, 2002, s.40).

Tarihin her döneminde toplumlar için hayati önem arz eden girişimci faaliyetler, özellikle 2000 yılı sonrası dünyada, haberleşme, iletişim ve bilgi teknolojilerinin artışı ve dünyanın her yerine yayılmasıyla birlikte devletlerin ülke ekonomileri içerisindeki azalan rollerinin de etkisiyle her zaman olduğundan daha da önemli bir olgu haline gelmiştir (Uzuntepe, 2017, s.60). Artan küresel rekabete bağlı olarak, uluslararası alanda ülkelerin rekabet güçlerini arttırabilmesi için ülke kaynaklarının atıl ve verimsiz durumlarda kalmasının

önüne geçilmesi ve girişimcilerin bu doğrultuda daha aktif bir rol oynamaları gerekmektedir (Küçükaltan, 2009, s.26).

Çetindamar, girişimcilik olgusunun yüksek ve yaygın olduğu ülkelerde, ekonomik kaynakların düşük verimlilik alanlarından yüksek verimlilik alanlarına hızlıca aktarıldığını vurgulamaktadır. Ona göre girişimcilerin bir toplum için önemi üç başlık altında toplanabilir: 1- Ekonomik kaynakların verimsiz alanlardan verimli alanlara aktarımını sağlar. 2- Daha da önemli olarak mevcut üretim araçlarına ve girdilerine yeni yaklaşım ve yöntemler getirerek üretim seviyesini artırır. 3- Yeni fikir ve düşüncelerin topluma dağılmasını ve yayılmasını hızlandırır. Bunlara ek olarak girişimci faaliyetler neticesinde ortaya çıkan yeni teknolojiler, yeni endüstrilerin, iş alanlarının doğuşuna yol açarak bu yeni teknolojilerin kullanıldığı sektörlerde verimliliği artırır ve böylece ekonomik büyümeye katkı sağlar (Çetindamar, 2002, s.18). Sağladığı bu katkıların yanı sıra bir girişimde bulunmak için büyük bir maddi kaynağın gerekmemesi, günümüzde imalat ve hizmet teknolojilerinin her yere ulaşabilmesi, yatırımların ve üretim faaliyetinin merkezden yerele doğru dağılmasını sağlamakta ve merkezi bölgelerde olduğu gibi çevre bölgelerde de istihdamı arttırmaktadır. Girişimciliğin yerel-çevre bölgelerde istihdam oranlarını arttırarak merkez bölgelerdeki işsizlik, göç ve kentleşme sorunlarının azalmasına bir katkı yaptığı da ifade edilmektedir (İlhan, 2004, s.72). Ekonomik katkılarına ek olarak girişimcilik aynı zamanda bir toplumdaki toplumsal yapıyı ve sosyal ilişkileri değiştiren ve dönüştüren bir olgu olarak sosyo-kültürel açıdan da önem arz etmektedir (Uzuntepe, 2017, s.60).

Türkiye’de girişimcilik olgusunun mevcut durumuna baktığımızda ise, 2020 yılında TÜİK tarafından yayımlanan bir istatistiğe göre Türkiye’de KOBİ’lerin (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler) istihdamın %72’sini oluşturduğu ve 2020 yılına ilişkin toplam ihracatın %36,4’ünü gerçekleştirdiği görülmektedir (TÜİK, 2020). Bu verilerden hareketle Türkiye’de girişimcilerin ekonomik açıdan önemli bir rol oynadığı ve ekonomik yapıya ciddi katkılar verdiği ifade edilebilir. Türkiye açısından girişimcilerin ve girişimlerin ekonomik ve sosyal alanlarda sağladığı önemli katkılar, bu konunun derinlemesine incelenmesini ve girişimciliğin önündeki iktisadi, siyasi, psikolojik ve bu

çalışma açısından en önemlisi olacak şekilde sosyolojik kısıtlılıkların ve imkanların araştırılmasını gerektirmektedir.

2.2. GİRİŞİMCİLİĞİN TARİHSEL ARKAPLANI

Bu alt başlıkta, girişimcilik kavramının ortaya çıkışı, iktisadi düşünce okullarının girişimcilik kavramını ele alış şekilleri ve bu okulların girişimciliğin hangi yönünü ön plana çıkardıkları tartışılacaktır. Bu amaçla iktisadi düşünce okulları fizyokrat düşünce, klasik iktisat düşüncesi, neoklasik iktisat düşüncesi, Alman Okulu, Avusturya Okulu ve yakın dönem iktisadi düşünürleri olarak sınıflandırılmıştır. Bu başlıklar altında ilgili iktisadi düşünce hattının girişimcilik üzerine görüşleri değerlendirilecektir.

2.2.1. Fizyokrat Düşünce Girişimcilik

Fizyokrat düşünce 18. yüzyılda Fransa’da ortaya çıkmış iktisadi düşünce akımıdır. Fizyokratlar, temel olarak ekonomideki dengesizliklerin geçici olduğunu savunarak bu dengesiz durumun bir süre sonra piyasa tarafından giderileceğini düşünmekte ve bundan dolayı dışsal bir gücün piyasaya müdahalesinin yanlış olduğunu iddia etmektedirler. İktisat tarihindeki ilk liberaller olarak da adlandırılan Fizyokratlar, serbest piyasadaki ziyade doğal düzen anlayışına dayanan bir liberalizmi savunmaktadırlar. Onlara göre iktisadi olarak tek verimli üretim alanı tarımdır ve bir toplumun zenginliği ve refahı, esas olarak topraktaki hasıla artışına bağlıdır (Karagül, 2018, s. 428). Bununla birlikte girişimcilik olgusu, iktisat teorisine ilk olarak Fizyokratlar tarafından getirilmiştir. Ancak Fizyokratların ortaya koyduğu girişimcilik analizlerinde, girişimcinin daha çok tarımsal üretime dayalı ekonominin bir parçası olarak değerlendirildiği ve buradan hareketle girişimcilik üzerine yapılan analizlerin tek boyutlu ve dar kapsamlı olduğu söylenebilir.

2.2.1.1. Richard Cantillon

Fransız asıllı İrlandalı iktisatçı Richard Cantillon, 1680 yılında İrlanda’da doğmuştur. Cantillon, “girişimci” terimini iktisat teorisine sokan ilk isim olarak bilinmektedir. Cantillon, girişimciyi risk alma özelliği ile tanımlamıştır. Bir malı satın alırken kendisinin piyasaya ne kadar satacağını bilmeden bu riski üstlenmesi ve girişimin çıktılarını

belirsizken yanında çalışmak üzere işçiler istihdam etmesi, Cantillon'a göre girişimcinin riski üstlendiği önemli noktalar. Ona göre işçiler, garanti bir gelir güvencesine sahipken girişimci ise pazardaki fiyat dalgalanmalarının yol açtığı belirsizlik riskini üstlenir (Casson, 2010, s.7). Cantillon, piyasada alışverişin ve bugünkü anlamıyla büyük ticari yapıların kurulması ve gelişmesi için birilerinin belirsizlik riskini üstlenmesi gerektiğini vurgular ve girişimciyi ekonomik analizinde oldukça hayati bir yere yerleştirir. Cantillon'un etkisiyle girişimcilik literatüründe, belirsizlik altında riski üstlenme özelliği girişimci özellikleri söz konusu olduğunda en çok vurgulanan özelliklerden birisi olmuştur (Barreto, 1989, s.33-34).

2.2.1.2. François Quesnay

Esas olarak bir tıp doktoru olan François Quesnay, 1694 yılında Fransa'da doğmuştur. Altmışlı yaşlarında ekonomik meseleler ile ilgilenmeye başlayan Quesnay, tarımsal kapitalizmin doğası ve işleyişi üzerine ciddi çalışmalar ortaya çıkartmıştır. Quesnay'in de dahil olduğu fizyokrat düşünceye göre, bir ekonomik fazlanın (artı değer) ortaya çıkmasının yalnızca tarımsal üretim sayesinde mümkün olduğu savunulmaktadır. Quesnay'in iktisadi analizinde sermaye, ekonomik büyüme için başat faktör olarak değerlendirilmektedir. Sermaye, servet biriktirmek için en iyi konumda olan toprak sahiplerinden gelir ve Quesnay için girişimci, zekâsı ve zenginliğiyle işini yöneten ve karlı kılan çiftçidir. Çiftçiliği, küçük ölçekli çiftçilik ve büyük ölçekli çiftçilik olarak sınıflandıran Quesnay için, girişimci esas olarak büyük bir çiftliğin bağımsız sahibi olan kişidir. Quesnay'in analizleri, tarıma dayalı bir ekonomi için katkı sağlayıcı analizler olsa da o dönem gelişmekte olan endüstri toplumunu gözden kaçırarak sınırlı bir çerçevede kalmıştır (Hebert ve Link, 2009, s.13).

2.2.1.3. Abbé Nicolas Baudeau

Quesnay'in önde gelen takipçilerinden birisi olan Nicolas Baudeau, 1730 yılında Fransa'da doğmuştur. Baudeau, girişimciyi Cantillon'a benzer bir şekilde bir risk üstlenicisi olarak değerlendirmiş ve bu analize bir takım özgün katkılar sağlamıştır. Ona göre girişimci, Quesnay'deki gibi tarımsal girişimcidir. Tarımsal girişimci, toprak sahibinden belli bir kira karşılığı toprak kiralayan ve kendi karı belli olmaksızın bu üretim

maliyetini üstlenen kişidir. Cantillon, girişimci tanımında bu belirsizlik riskini üstlenme halini temele oturtmaktaydı. Ancak Baudeau, bunun ötesine geçerek girişimciyi sadece belirsizlik riskini üstlenen kişi olarak görmekle kalmamıştır. Ona göre girişimci, aynı zamanda maliyetlerini azaltmak ve karını arttırmak için yeni teknikler ve fikirler bulan ve uygulayan yenilikçi kişidir. Baudeau, girişimcinin bilgileri toplama ve kullanma yeteneği olarak zekanın önemini vurgular ve girişimciye piyasa karşısında bir kontrol gücü atfeder.

Baudeau, ekonomik olayların iki kategoriye ayrıldığını varsayar: İnsan kontrolüne tabi olan olaylar ve olmayan olaylar. Girişimci, kontrolü dışında gerçekleşen olaylarda risk alma becerisini ön plana çıkartırken; kontrolüne tabi olan olaylarda bilgi ve zekasını ön plana çıkartır. Buradan hareketle Baudeau'nun girişimcisi, eylemde bulunduğu piyasa yapısı içerisinde üretimini arttırmaya ve maliyetlerini düşürmeye çalışan aktif bir öznedir. Bu anlamda, Baudeau'nun analizlerinin Cantillon'ununkinden çok daha genel olduğu ve onun girişimcinin yenilikçi tarafına vurgu yapan analizinin daha sonra Schumpeter'de ayrıntılı şekilde ortaya çıktığı görülmektedir (Hebert ve Link, 2009, s.13).

2.2.2. Klasik İktisat Düşüncesinde Girişimcilik

Aydınlanma hareketi sonrası ortaya çıkan özgürlükçü ve seküler dünya görüşü bilimlerin genel metodolojisini de etkilemiş ve modern bilim metodolojisi olarak adlandırabileceğimiz, teolojik görüşleri dışlayan Pozitivist bilim anlayışı geçerlilik kazanmıştır. Bununla birlikte coğrafi keşifler sayesinde Batı Avrupa'da biriktirilen servet teknolojik ve ekonomik birtakım gelişmelerin temellerini atmıştır. Bu durumun peşi sıra buhar makinesinin keşfiyle üretim ve imalatın atölyelerden fabrikalara kayması ile endüstri devrimi gerçekleşmiş ve bugünkü anlamıyla modern girişimcilik olgusu ortaya çıkmıştır (Çöğür, 2016, s.73). Klasik İktisat Düşüncesi içerisinde yer alan düşünürler, girişimci denildiğinde modern girişimcilik tanımına daha yakın duran endüstri toplumu içerisindeki girişimciyi anlamakta ve buradan hareketle girişimcilik analizlerini ortaya koymaktadırlar.

2.2.2.1. Adam Smith

Klasik iktisatın kurucusu olarak adlandırılan Adam Smith, 1723 yılında İskoçya’da doğmuştur. Smith, “*Ulusların Zenginliği*” adlı kitabı ile kapitalizmin gelişkin bir analizini ortaya koyan ilk iktisatçıdır. Smith, kapitalisti, işgücü, sermaye ve toprak gibi temel kaynakları başarılı bir endüstriyel girişim doğrultusunda kullanan mülkiyet sahibi yönetici olarak tanımlar. Ona göre, kapitalist, toplumsal ve ekonomik refahın gelişmesini ve dağılmasını sağlayan en temel faktördür. Buradan hareketle Smith’in kapitalist ile girişimciyi eşanlamlı olarak kullandığı söylenebilir (Özkul, 2007, s.347).

Adam Smith “*Ulusların Zenginliği*” eserinde 3 girişimci tipinden söz etmektedir. Bunlar: maceracı (*the adventurer*) , savurgan (*the projector*) ve üstlenici/girişimci (*the undertaker*) olarak adlandırılmaktadır. Smith, ilk iki tipi ihtiyatsız ve öngörüsüz olarak nitelemekte ve onaylamamaktadır. Ona göre esas olarak üstlenici girişimci tipi, piyasa koşulları içerisinde başarılı girişimlerde bulunabilmek için gereken ihtiyat ve öngörüye sahiptir. Hebert ve Link’in Pesciarelli (1989)’dan aktardığı üzere Adam Smith’in girişimcisi, risk ve belirsizliklerle karşı karşıya olan; kar elde etmek amacıyla planlar ve projeler oluşturan; oluşturduğu planı uygulamak için gerekli sermayeyi sağlayan; üretim faktörlerini birleştiren ve organize eden ve devamında ise üretimi denetleyen ve yöneten kişidir (Hebert ve Link, 2009, s. 25-26).

2.2.2.2. Jean-Baptiste Say

Önde gelen Klasik İktisatçılar arasında sayılan Fransız iktisatçı Jean-Baptiste Say, 1767 yılında Fransa’da doğmuştur. Say, 1800’lü yılların başlarında ortaya koyduğu yenilikçi “*piyasalar yasası (the law of markets)*” analizi ile tanınmaktadır. Bu analizinde rekabetçi bir piyasa sisteminde ürünlerin üretiminin ve pazarda dağıtımının oldukça ayrıntılı bir analizini sunan Say, bu teorisinin merkezine koordine edici ve denetleyici bir fail olarak girişimciyi yerleştirmiştir. Say’a göre girişimci, malların üretim ve dağıtım sürecinde birleştirici ve koordine edici rolü üstlenen kişidir (Barreto, 1989, s. 6-7) Adam Smith’in aksine girişimci ve kapitalist/sermayedar arasında da bir ayrıma giden Say’a göre, kapitalist, bir girişim için sermaye sağlayan ve finansal risk alan kişi iken; girişimci, emek, sermaye ve üretimin doğal faktörleri (toprak, ulaşım vb.) arasındaki koordinasyonu

sağlayan ve girişimin üretim ve dağıtım süreçlerini yöneten koordinatördür. Say'a göre kapitalistten farklı olarak girişimci sadece risk almaz aynı zamanda yenilikçi fikirler ve çözümler üretir. Say, girişimciyi, üretim ve dağıtım süreçlerinde hayati bir rol üstlenen kişi olarak değerlendirmektedir (Barreto, 1989, s.13-14).

2.2.2.3. John Stuart Mill

İngiliz iktisat teorisinin öncü isimlerinden birisi olan John Stuart Mill, 1806 yılında Londra'da doğmuştur. Mill, 1848 yılında yayınladığı "Politik Ekonominin İlkeleri" adlı eseri ile İngiliz Klasik iktisat düşüncesinde bir dönüm noktasını teşkil etmiştir. Mill'in bu eseri ile birlikte girişimcilik kavramı, İngiliz iktisat literatüründe yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Çöğürçü, 2016, s.72). Bu önemli katkısına rağmen Mill'in girişimcilik teorisine özgün bir katkı sunmadığı ifade edilebilir.

Mill, girişimciden ve onun ekonomik faaliyetteki rolünden muğlak bir şekilde bahsetmekte ve girişimcinin temel rolünün, yönlendirme, kontrol ve gözetim olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Mill, kapitalist ve girişimci arasında da net bir ayrım belirtmemekte ve ekonomik üretim ve dağıtım sürecinde esas olarak toprak, emek ve sermayeye odaklanarak girişimciyi arka plana atmaktadır. Girişimciyi, kapitalist ile emekçi karışımı muğlak bir tanım içerisinde değerlendiren Mill, girişimcinin yenilikçi rolünü önemsememekte ve girişimcinin elde ettiği karı, icat ve keşif süreçlerindeki yönetimsel emeklerinin karşılığı bir ücret olarak değerlendirmektedir (Hebert ve Link, 2009, s.33-34).

2.2.3. Neoklasik İktisat Düşüncesinde Girişimcilik

Neoklasik iktisat düşüncesi 1870'li yıllardan itibaren iktisat teorisinde hâkim teori haline gelmeye başlamıştır. Klasik iktisatçıların aksine neo-klasik iktisatçılar piyasalardaki denge teorisini ön plana çıkartmışlardır (Ebner, 2005, s. 258). Buna göre piyasalardaki denge teorisi, piyasada fiyatların birçok failin ortaklaşa kararından ortaya çıktığını varsaymakta ve bahsedilen denge çerçevesi içerisinde piyasadaki tüm aktörlerin fırsatların farkında ve eşit bilgi derecesine sahip olduğunu kabul etmektedir. Buna göre neo-klasik iktisat düşüncesi, girişimciliği, piyasadaki fırsatlar hakkındaki bilgi

derecesinden ziyade bireylerin kişilik özellikleri temelinde ele almaktadır. Diğer bir deyişle neo-klasik iktisatçılar girişimciliğin denge teorisini oluşturmuşlardır (Özkul, 2007, s. 349).

2.2.3.1. Léon Walras

1834 yılında Fransa'da doğan Fransız iktisatçı Léon Walras, genel denge teorisinin kurucusu olarak tanınan önde gelen bir neoklasik iktisat düşüncüdür. Genel denge teorisi, piyasa ve ekonomik süreç söz konusu olduğunda her yere yayılmış ve her aktörü bağlayıcı olan karşılıklı bağımlılığı vurgulamaktadır. Walras tarafından ortaya atılan denge teorisi, dinamik olmaktan çok statik bir görünüş arz etmekte ve ekonomik değişime sınırlı bir alan tanımaktadır (Hebert ve Link, 2009, s. 45).

Parçaların karşılıklı bağımlılığından ortaya çıkan bir denge halini varsayan Walras'a göre, girişimci aktif bir özne olarak piyasa sürecinin merkezinden geri plana atılmıştır. Bununla birlikte ona göre girişimci, sermayedar, emekçi ve toprak sahibi ile beraber ekonomik yapıdaki dört temel aktörden birisidir. Ekonomik çerçevede dışsal olarak yıkıcı ve şok edici bir değişim gerçekleşmedikçe bu denge durumunda girişimcinin oynadığı hayati bir rolden bahsedilemez. Ancak dışarıdan gelen yıkıcı bir değişim durumunda Walras'a göre girişimci, aktif bir rol olarak değişimin öncüsü olabilir. Girişimci, dengenin bozulduğu durumlarda bir koordinatör ve arbitrajcı olarak piyasada faaliyet gösteren kişidir (Özkul, 2007, s. 350).

2.2.3.2. Alfred Marshall

19. yüzyıl sonu ve 20. Yüzyıl başında İngiliz iktisat teorisine hâkim olan görüşleri ortaya atan İngiliz iktisatçı Alfred Marshall, 1842 yılında Londra'da doğmuştur. İngiliz iktisat literatürünün klasik iktisat düşüncesinden neo-klasik denge teorisine evrilmesinde önemli rol oynamıştır. Marshall, Darwin'in evrim teorisi ve Mill'in girişimcilik üzerine yazdıklarından etkilenerek kapsamlı bir girişimcilik teorisi geliştirmiştir.

Marshall'a göre girişimcilik, bireyin kişilik özellikleri ile alakalıdır. Buna göre girişimci, uyanıklık, muhakeme gücü, koordinasyon, yenilikçilik ve risk alma isteği gibi belirli özelliklere sahip olmalıdır. Bu özellikler tecrübe yoluyla edinilse de Marshall'a göre örgün eğitim yoluyla öğretilmeyecek şeylerdir.

Marshall girişimcileri iki gruba ayırmıştır: 1- Aktif girişimciler; yenilikçi fikirler ve metodlar ortaya koyanlar ve 2- Pasif girişimciler; alışılmış, geleneksel yolları takip edenler. Marshall'ın ikinci tip girişimcilerden kastettiği, esasında uzmanlaşma ve iş bölümü tarafından yönlendirilen evrimsel bir süreçte ortaya çıkan profesyonel işletme yöneticileridir. Ancak onun asıl dikkatini verdiği nokta, risk altında kar peşinde koşan aktif girişimcidir. Aktif girişimci, risk alarak sermayeyi ve emeği belirsiz bir sona doğru yönlendiren kişidir. Bu süreçte başarılı olmak için, akıllı davranarak geniş kapsamlı projeler tasarlamalı ve bu projeleri sakince ve kararlı bir şekilde uygulamaya koymalıdır (Hebert ve Link, 2009, s. 50). Buradan hareketle Marshall'ın girişimcilik teorisine yaptığı önemli katkılardan biri de iktisat literatüründe genellikle göz ardı edilmiş olan, sıradan bireyler veya küçük işletmeler tarafından yürütülen düşük düzeyli girişimciliğin önemine yaptığı vurgudur (Casson, 2010, s.7-8).

2.2.4. Alman Okulu'nda Girişimcilik

Gustav von Schmoller, Max Weber ve sonrasında Joseph Schumpeter gibi belli başlı isimlerin içerisinde yer aldığı Alman Okulu, girişimcilik literatürüne aktif bir fail olarak girişimciyi ve onun yenilikçi tarafını vurgulayarak önemli katkılarda bulunmuştur.

2.2.4.1. Gustav von Schmoller

1838 yılında Almanya'da doğan Gustav von Schmoller, "büyük adamların etkisi"ni vurgulayarak girişimcilik literatürüne önemli katkı sağlamıştır. Schmoller'in tarihsel yaklaşımı, değişimin enerjik kaynağı olarak öncü kişiliklerin hayati önemini vurgulamakta ve bu lider kişiliklerin ekonomik gelişmenin dinamizmine sağladığı katkılar vasıtasıyla kurumsal geleneklerin ve alışkanlıkların dönüşümünün gerçekleştiğini ifade etmektedir. Schmoller, siyasi tarih yazımında iyi bilinen kahraman/öncü bireyler analizini ekonomik tarihe eklemiş ve bu "büyük adamların

etkisi”ni, ekonomik üretim ve dağıtım süreçlerinin değişim ve dönüşümlerini analiz etmek için metodolojik bir araç olarak kullanmıştır.

Schmoller girişimciyi, bir girişimin merkezi ve yöneticisi olarak tanımlayarak onun bireysel ve yönetsel düzeyde risk alma rolünü vurgulamaktadır. Bununla birlikte Schmoller, “*komuta etmek için doğmuş*” kişilerin en başarılı girişimciler arasında yer alacağını vurgulayarak girişimcilik söz konusu olduğunda liderlik etme özelliğini de ön plana çıkartmıştır. Ancak Schmoller’in girişimcilik hakkında birtakım endişelerinin olduğu da söylenebilir. Ona göre, girişimcilerin artan üretkenlikleri ve gelişen yaşam standartları, onların açgözlülüklerini daha da arttırabilir. Bu açgözlülüğe bir sınır koyulmadığı durumda ise sonuç sosyal parçalanma olacaktır. Buradan hareketle Schmoller’e göre girişimciliğin dinamikleştirici işlevlerini sınırlayıp kontrol altına alabilecek bir kurumsal düzenleme çerçevesine ihtiyaç vardır. Çünkü yeni girişimci elit kesim, ortaya koyduğu dinamizm ve yenilikçi faaliyetler ile geleneksel düzenin yapısökümüne katkıda bulunmakta, ancak yerine yeni bir düzen vaat etmemektedir. Sonuç olarak Schmoller’e göre girişimcilik, ekonomik kalkınmanın hem üretici hem de yıkıcı gücü olma vasfını bünyesinde taşımaktadır (Ebner, 2005, s. 262).

2.2.4.2. Max Weber

Alman Okulu’nda girişimcilik literatürüne önemli katkılar sağlayan bir diğer düşünür, 1864 yılında Almanya’da doğan Alman sosyolog ve iktisatçı Max Weber’dir. Özellikle “*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*” adlı eseri ile girişimcilik literatürüne sosyolojik bir bakış açısı getiren Weber, bu eserde ortaya koyduğu analizlerle, ekonomik gelişmenin ortaya çıkışında bireylerin kişilik özelliklerinin yanı sıra toplumsal olguların bireyleri güdüleyici ve yönlendirici etkisinin önemini de vurgulamıştır.

Weber, girişimciyi sadece risk alan bir maceracı olarak değil, aynı zamanda Protestan değerlerinde kök salmış rasyonel bir dünyevi çileciliğin temsilcisi olarak değerlendirmektedir. Ona göre, Protestan öğretisinin “*ilahi kurtuluş*” için inananlarına öğütlediği zengin ama çileci birey tipi, tarihsel olarak ortaya çıkan kapitalist ekonomi anlayışının arzuladığı birey tipi ile örtüşmektedir. Bununla birlikte Weber de tıpkı

Schmoller gibi çileci girişimci ve onun yarattığı rasyonalist dünyaya dair çeşitli endişeler taşımaktadır. Buna göre Weber, kapitalist rasyonalizasyonun bireyleri salt yönetsel nesnelere indirgediği bir durumun uyarısını yapmakta ve sosyo-kültürel hayatın artan bürokratikleşmesinin bireyleri bir “demir kafes” içerisine sokabileceğini ifade etmektedir (Ebner, 2005, s. 263).

2.2.4.3. Joseph Schumpeter

1883 yılında Avusturya’da doğan ve sonrasında 1930’lu yılların başında ABD’ye göç ederek ölümüne kadar çalışmalarını orada sürdüren Joseph Schumpeter, aslen Avusturyalı olsa da Alman Okulu’nu takip ettiği için bu başlık altında ele alınmıştır.³ Schumpeter, neo-klasik iktisat düşüncesinin genel denge teorisini eleştirmiş ve kapitalist ekonomik sistemin analizinde esas sorunun değişimin analiz edilmesi olduğunu ifade etmiştir. Neo-klasik iktisat düşüncesinin savunduğunun aksine kapitalist sistemde değişim dışarıdan değil içeriden gelmektedir (Çetindamar, 2002, s.35).

Schumpeter’e göre, kapitalist ekonomik sistem dinamizmini sürekli koruyan ve değişime yönelik doğal bir eğilime sahip olan bir sistemdir. Schumpeter’e göre bu sistem içerisinde değişimi yaratan esas kişi ise girişimcidir ve kapitalizmin ayırt edici özelliği, girişimcinin neden olduğu değişimdir. Buradan hareketle, Schumpeter’in girişimcilik üzerine en ses getiren ve kapsamlı analizlerden birisini ortaya koyduğu söylenebilir (Barreto, 1989, s. 22).

Schumpeter’e göre kapitalist sistemde karın kaynağı, girişimciler ve onların yenilik yapma etkinliğidir (Heilbroner, 2019, s.256). *“Schumpeter, girişimciyi “yenilikçi” bir kişi olarak tanımlayarak, teknolojiyi ve girişim kavramını bütünleştirmiştir. Girişimci kar elde etmeyi ister ve bu amaca ulaşmak için “yeni bileşimler” ya da yenilikler yaratır. Yeni girişimsel bileşimler ekonomideki mevcut dengeyi bozar ve yeni bir denge yaratır. Böylelikle, yenilik, sürekli değişimi ve sürekli dengesizliği ifade eder”* (Arıkan, 2004, s.7).

---

³ Alman Tarihçi Okulu’nun Schumpeter üzerindeki etkileri için bkz: Basılğan, 2010

Bu sürekli yenilik yaratımı ve devamında ortaya çıkan sürekli değişim ve dengesizlik Schumpeter tarafından, girişimcinin “yaratıcı yıkım” özelliği olarak adlandırılır.

Girişimcinin bireysel motivasyonu söz konusu olduğunda ise Schumpeter, kar etme arzusunun girişimci için tek motivasyon kaynağı olmadığını, bunun da ötesinde onun esas bireysel motivasyonunun, "*özel bir krallık kurma hayali ve isteği*"; "*fethetme isteği: savaşma, kendini başkalarından üstün görme dürtüsü*"; ve "*yaratmanın sevinci*" olduğunu ifade etmektedir (Casson, 2010, s.7).

2.2.5. Avusturya Okulu’nda Girişimcilik

Avusturya Okulu içerisinde sınıflandırılıp girişimcilik olgusu üzerine çalışmalar ortaya koyan düşünürlerin başında Friedrich von Hayek ve Israel Kirzner gelmektedir. Neo-klasik iktisat anlayışının denge teorisi, bürokrasinin ekonomi üzerindeki hakimiyeti ve sosyalist ekonomi düşüncesi Avusturya Okulu’nun 20. Yüzyıldaki temsilcilerinin eleştirilerini yönelttiği esas meseleler olmuştur. Avusturya Okulu’nun girişimcilik literatürüne yaptığı en önemli katkıların “bilginin asimetrik dağılımı” ve “arbitrajcı olarak girişimci” kavramları olduğu ifade edilebilir (Casson, 2010, s.8).

Bilginin asimetrik dağılımı, ilk olarak von Hayek tarafından ortaya atılmıştır. Von Hayek’e göre, neo-klasik iktisat anlayışının iddia ettiği gibi denge halindeki statik bir piyasa ve piyasadaki girişimciler arasındaki eşit bilgi seviyesi varsayımı imkânsız bir varsayım olarak görülmektedir. Ona göre, piyasalarda asıl önemli olan girişimcilerin piyasa sürecinde gerçekleştirdikleri fiyatlardır. Bu fiyatlar, bilginin asimetrik dağılımından kaynaklanan bir dengesizlik sonucu ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, piyasada eylemde bulunan girişimci aktörler arasındaki piyasaya dair eşitsiz bilgi seviyesi, piyasada fiyatlamların ve karın ortaya çıkışının esas kaynağıdır. Avusturya Okulu için bilginin asimetrik dağılımı, en önemli ekonomik sorun olarak görülmektedir. Buradan hareketle Avusturya Okulu, girişimcilik sürecini, asimetrik bilgi dağılımı ön kabulüyle piyasayı keşfetme ve öğrenme süreci olarak tanımlar (Ripsas, 1998, s.107).

Piyasa sistemini belirlenmiş ve denge halindeki bir fiyat-miktar birleşiminden ziyade bir süreç olarak algılayan Avusturya Okulu için piyasa ilişkileri, karşılıklı olarak karlı mübadeleler peşinde olan tüketicilerin ve üreticilerin ilişkilerinden oluşmaktadır. Bu ilişkiler içerisinde statik bir denge halinden söz etmek çok zordur. Avusturya Okuluna göre, bu dengesiz ve asimetrik piyasa ilişkileri içerisinde girişimci, arbitrajcı olarak tanımlanmakta ve girişimcinin gelirin de arbitraj geliri olduğu ifade edilmektedir. Kirzner, girişimcinin başlıca özelliğinin, belirsizliğe katlanmak ve risk almak değil, kar fırsatlarını algılama ve onlara göre hareket etme yeteneği olduğunu ifade etmektedir. Girişimci, arbitraj işlemi gerçekleştirmek, diğer bir deyişle düşük fiyatlara satın aldığı malları yüksek fiyatlara satabileceği durumları keşfetmek için uyanık ve akıllı bir şekilde piyasa içerisinde eylemde bulunmalıdır (Barreto, s. 15-19). Burada girişimciler arasındaki başarı durumunu belirleyen şey, kimin bilginin asimetrik dağılımına karşı kendisini daha bilgili hale getirdiği ve kimin bu bilgileri kullanarak piyasa ilişkileri içerisinde karlı mübadeleler gerçekleştirdiğidir.

2.2.6. Yakın Dönemde Girişimcilik

1980li yıllardan itibaren dünyada esmeye başlayan neoliberalizm fırtınasıyla birlikte refah devleti anlayışından serbest piyasa ekonomisine geçişin başlaması ve bu dönüşümü takiben ABD’de Reagan’ın ve İngiltere’de ise Thatcher’ın iktidara gelmesi, bu fırtınanın tüm dünyaya yayılmasını ve serbest piyasa ekonomisinin başat ekonomik fikir olarak dünyayı etkisi altına almasına yol açmıştır. Neoliberal ekonomik anlayışa göre, devletin ekonomideki ve sosyal alandaki rolünün küçültülerek bu alanların büyük ölçüde bireysel inisiyatife bırakılması gerektiği inancı, dünyada girişimciliğe daha fazla önem verilmesine neden olmuştur. Bu süreçte, kâr amaçlı kurulan büyük ve küçük işletmelerin devlet teşvikleriyle desteklenmesi ve sivil toplum kuruluşlarının piyasa içerisinde aktif rol oynamaya davet edilmesi girişimciliğin toplumsal düzlemde kabulünü daha da kolaylaştırmıştır (Çetindamar, 2002, s. 45). Bu köklü dönüşüme ek olarak Casson (2010)’a göre, 1980 sonrası popüler hale gelen girişim kültürü kavramı, 2. Dünya Savaşı sonrası Batı’da ortaya çıkmış olan bazı girişimcilik karşıtı tutumlara doğal bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Savaş sonrası dünyada ortaya çıkan küresel ortamda refah devletinin giderek büyümesi, kamu yatırımının özel yatırımı dışlamasına yol açarken, diğer taraftan da Soğuk Savaş’ın yıkıcı ve rekabetçi şekli, askeri harcamaların sürekli artışına neden

olmuştur. Bunlarla birlikte Keynesyen tam istihdam politikasının gerçekçi olmayan ücret istekleri ise, genel olarak üretkenliğin düştüğü bir ortamı hazırlamıştır. Bu genel tabloya bir tepki olarak 1980 sonrası girişim kültürünün rekabetçi ve bireyci değerleri, talep ve kabul gören bir bakış açısı haline gelmiştir (s. 31).

Küresel seviyedeki büyük ölçekli bu yapısal dönüşümlere ek olarak girişimcilik literatüründe teorik düzlemde de birtakım kayda değer gelişmeler sağlanmıştır. Mark Casson, girişimcilik literatüründeki görüşlerin genel bir sentezini ortaya koymayı amaçlayarak girişimciyi, kıt kaynakların koordinasyonu noktasında karar verme ve muhakeme gücü kuvvetli kişi olarak tanımlamış ve girişimcinin kapsamlı bir tanımını ortaya koymuştur (Arıkan, 2004, s.13).

Yakın dönemde girişimcilik üzerine çalışan Baumol ise, girişimciliğin tanımlanmasının imkânsız olduğunu ifade ederek önemli olanın girişimciliği tanımlamak değil, girişimciliği destekleyen kurumsal yapıları ortaya koymak olduğunu ifade etmektedir. Girişimciliğe dair eleştirel bir bakış açısı da sunan Baumol'a göre, girişimcinin faaliyetleri her zaman toplumsal refahı artırıcı bir etkiye sahip olmayabilir. Bu noktada o, girişimci faaliyetlerin sosyal refahı arttıran bir yöne sahip olup olmamasının girişimcilerin motivasyon süreçlerinde belirleyici bir etken olmadığını ve girişimcilerin esas olarak kar elde etme ve kazanç sağlama güdülerini tarafından motive edildiklerini ifade eder. Son olarak Baumol, girişimciliğin modern şeklinin, rant arayan girişimci şeklinde ortaya çıktığını belirterek kurumsal yapının girişimciliğin verimli veya verimsiz alanlara yönelmesinde önemli bir rolü olduğunu vurgulamış ve girişimciliği kurumsal yapılarla ilişkisi içerisinde analiz etmek gerektiğinin altını çizerek girişimcilik literatürüne önemli bir katkıda bulunmuştur (Özkul, 2007, s. 362-363).

Bu teorik gelişmelerin yanı sıra son dönemlerde kurumsal düzeyde girişimcilik konusu sahiplenilmeye, müfredatlara işletme ve iktisat başta olmak üzere birçok alanda girişimcilik eğitimleri ve dersleri konmaya başlanmıştır (Çetindamar, 2002, s.45).

2.3. GİRİŞİMCİLİK TEORİLERİ

Girişimcilik kavramının tanımlanması noktasındaki sorunlara benzer bir şekilde girişimciliğin bir teorisini ortaya koyma noktasında da literatürde aynı muğlaklık ve çok seslilik karşımıza çıkmaktadır. Kuratko ve Hodgetts (1998, s. 31)'in de ifade ettikleri üzere girişimcilik olgusu, 1950li yıllara kadar iktisatçıların etkisi ve ilgisi altında ele alınan bir olgu olmuştur. Bu tarihten sonra ise öncelikli olarak psikoloji ve hemen sonra sosyoloji de girişimciliği ilgisi ve merceği altına almaya başlamıştır. Bunun yanı sıra 1980 sonrası gelişen işletme ve yönetim bilimleri alt dalları da girişimcilik olgusunu temel tartışma konularından birisi haline getirmiştir. Bütün bu gelişmelerin ve yönelimlerin sonucunda literatüre bakıldığında, girişimciliği açıklamayı amaçlayan teorilerin farklı boyut ve bakış açılarından konuyu ele aldıkları ve bu açıklamaların birçoğunun da diğer açıklamalardan kopuk ve süreksiz bir tartışma yürüttüğü ifade edilebilir. Bununla birlikte son otuz yıl boyunca girişimcilik literatüründeki bu kopukluğu ve süreksizliği aşmaya yönelik çabaların da ortaya konulduğu söylenebilir. Thornton (1999, s. 20) sosyal bilimlerin girişimcilik olgusunu birleşik bir bilgi bütünü ve belirgin bir çalışma alanı olarak ortaya koyamadığını ve bu sorunun ancak disiplinlerarası bir çabayla aşılabileceğini ifade ederken; Ripsas (1998, s. 109) özelde işletme ve yönetim bilimi bakış açısının genelde ise iktisadi bakış açısının girişimcilik olgusunu tek başına açıklayamayacağını vurgulayarak psikolojik, kültürel ve sosyolojik faktörlerin bir arada ele alındığı teorik bir çabanın çağrısını yapmaktadır. Casson (2010, s.39) ise, iktisat bilimi ile sosyoloji ve tarih disiplinlerinin entegre olması gerektiğini ifade ederek bu entegre sosyal bilim anlayışının girişimcilik teorisine bütüncül ve kapsamlı bir açıklama getirebileceğini ifade etmektedir.

Buradan hareketle bu bölümde amaçlanan, girişimciliğe dair ortaya konan farklı boyut ve perspektifteki teorilerin düzenli bir sınıflandırmasını ve açıklamasını yapmaktır. Örneğin Durak vd. (2017) girişimcilik teorilerini bireysel, firma ve çevresel yaklaşım olarak sınıflandırırken; Top (2006) girişimcilik teorilerini ekonomik, psikolojik ve sosyolojik yaklaşımlar olarak sınıflandırmaktadır. Thornton (1999), girişimciliğe dair yaklaşımları arz temelli ve talep temelli yaklaşımlar olarak ikiye ayırmaktadır. Buna göre arz temelli yaklaşımlar, bireyi merkeze alarak, girişimci bireyin kişisel yetenek ve becerilerini

kullanarak girişimciliği yarattığını savunurken; talep temelli yaklaşımlar, yapıyı merkeze alarak, piyasanın ve sosyo-kültürel yapının bireylere çeşitli fırsatlar ve imkanlar sunup sunmadığı üzerinden girişimcilik olgusunu ele almaktadır. Bunlara ek bir başka örnek olarak Kuratko (1998) ise girişimcilik teorilerini makro ve mikro bakış açıları olarak bölmekte ve her iki bakış açısı altında da üç farklı teorik hattı tartışmaktadır.

Bu çalışmada girişimcilik teorileri, literatürdeki sınıflandırmaların bir karışımı olarak ekonomik/firma, psikolojik/bireysel ve sosyolojik/çevresel yaklaşım başlıkları altında değerlendirilecektir. Ekonomik/firma ve psikolojik/bireysel yaklaşımlara kısaca değinildikten sonra sosyolojik yaklaşım başlığı altında girişimcilik olgusuna getirilen sosyolojik açıklamalar tartışılacaktır.

2.3.1. Psikolojik/Bireysel Yaklaşım

Psikolojik/Bireysel bakış açısı, girişimcilik olgusunu, girişimci bireylerin kişisel nitelik ve özellikleri üzerinden açıklayan yaklaşımdır. Bu bakış açısı, özel bireylerin (girişimci kişilerin) yeterli arzının ortaya çıktığı durumlarda toplumdaki girişimcilik faaliyetlerinin artacağını kabul etmekte ve girişimciliğin ortaya çıkışını, girişimci bireylerin psikolojik özelliklerine bağlamaktadır. Bu bakış açısından ortaya konan çalışmalarda, bireylerin başarı ihtiyacı, kontrol odağı, risk alma eğilimi, problem çözme tarzı, liderlik tarzı, yeniliklere eğilimi, değerleri ve sosyalleşme deneyimleri incelenmektedir (Thornton, 1999, s. 22). Girişimcilik olgusunu psikolojik özellikler temelinde açıklayan çalışmaların önde gelenleri 1950li yıllardan sonra, Atkinson ve McClelland tarafından ortaya konulmuştur. Psikoloji literatüründe girişimciliğe dair vurgulanan en temel özellikler, girişimcilerin başarı arzusu, bağımsız olma arzusu, sorumluluk üstlenebilme ve güç elde etme arzusu gibi özelliklerdir. Bu özellikler doğuştan gelen özellikler olarak kabul edilirken; içsel alan kontrolü, karar verme, liderlik, sorumluluk üstlenme gibi özellikler eğitim yoluyla kazanılabilen özellikler olarak değerlendirilmektedir. Girişimci karakterinin nasıl olması gerektiği üzerine yapılan psikolojik açıklamaya dayalı araştırmalarda anahtar özelliklerin; başarı ihtiyacı, hesaplanmış bir riski üstlenme kapasitesi, yüksek düzeyde kontrol, yenilikçilik ve hayal gücü olduğu ortaya konulmaktadır (Top, 2006, s. 74).

Durak vd. ise bireysel yaklaşım başlığı altında ele aldığı psikolojik bakış açısının, “*niçin belirli kişilerin bir işletme kurdukları ve girişimci olarak başarı gösterdikleri*” sorusuyla ilgili olduğunu ifade etmektedir. Bu bakış açısından hareketle ortaya konan çalışmalar, bireylerin çocukluk dönemlerinde tecrübe ettikleri deneyimlerin sonrasında onların motivasyon kaynaklarını, kariyer hedeflerini ve girişimcilik özelliklerini biçimlendirdiğini belirtmektedir (Durak vd., 2017, s. 17). Hisrich vd., girişimci eylemin çoğunlukla bir niyet/amaç sonucu ortaya konduğunu ifade ederek “*girişimsel niyetler (entrepreneurial intentions)*” kavramıyla bu durumu açıklamaktadır. Girişimsel niyetler, girişime dair sonuçları talep ve takip etmek için bireyleri etkileyen motivasyonel faktörleri ifade etmektedir. Hisrich vd., bahsi geçen motivasyonel faktörlerin eğitim, yaş ve iş geçmişine bağlı olarak ortaya çıkabileceğini veya geri çekilebileceğini belirtmektedir (Hisrich vd., 2017, s.16). Hisrich vd.’ne benzer bir şekilde Butler da, girişimsel bir zihin yapısının oluşmasında kişilik özelliklerinin, kalıtımın, finansal kar/başarı arzusunun, eğitim geçmişinin ve tecrübenin önemli olduğunu ifade ederek girişimcilik olgusunun kişisel arka plana dayalı olan yönünü açıklamaktadır (Butler, 2020, s. 32-35).

Kuratko ve Hodgetts ise girişimcilik teorilerini makro ve mikro olarak ikiye sınıflandırdığı çalışmasında, mikro bakış açısından hareket eden değerlendirmelerin potansiyel girişimciyi, her büyük etkinin sonucunu yönlendirme ve ayarlama yeteneğine ve kontrolüne sahip bir kişi olarak ele aldığını belirtmektedir. Buna göre girişimcilik olgusuna mikro bakış açısını benimseyerek yaklaşan çalışmalar, başarılı girişimcilerin ortak özelliklerini araştırır ve vurgular. Bununla birlikte girişimci kişinin piyasa farkındalığı ve fırsatları değerlendirme becerisi üzerine odaklanır. Son olarak ise başarılı girişim geliştirme sürecinde, girişimcinin stratejik planlama yapabilme becerisini ön plana çıkarır (Kuratko ve Hodgetts, 1998, s. 40-42).

Psikolojik yaklaşımlar, diğer bireysel özelliklerin yanı sıra kişinin başarı arzusunun da analizlerinde sıklıkla vurgulamaktadır. Buna göre girişimciler, başarı ihtiyacı doğrultusunda motive olarak bir girişimde bulunurlar ve girişimci kişiler, girişimci olmayanlara kıyasla daha fazla başarı yönelimli ve başarıyı arzulayan baskın bir kişilik özelliğine sahip olan kişiler olarak değerlendirilmektedir (Top, 2006, s. 76).

Bu yaklaşım içerisinde değerlendirilen bir başka faktör ise bireyin çevre ve kültür ile olan etkileşimidir. Buna göre, çevre ve kültürün bireyin girişimci taraflarını cesaretlendirme ya da ket vurma şeklinde bir etkiye sahip olduğu kabul edilmektedir (Top, 2006, s. 78). Ancak burada ele alınan anlamıyla çevre ve kültür, bireyin içerisinde eylemde bulunduğu belirleyici bir yapısal çerçeve olarak değil, bireyin sosyalizasyon süreçlerinde etkilendiği sınırlı bir etken olarak değerlendirilmektedir. Buradan hareketle psikolojik yaklaşımların, yapının birey üzerindeki sınırlayıcı, sevk edici veya engelleyici etkilerini açıklamak bakımından yetersiz kaldığı söylenebilir.

Thornton'un da ifade ettiği üzere, psikoloji ve birey temelli açıklamaların, girişimcilik olgusunu tek boyutlu bir şekilde bireylerin bir işlevi ve becerisi şeklinde değerlendirerek birey dışındaki yapısal etkenlerin rolünü göz ardı ettiği söylenebilir (Thornton, 1999, s.23). Girişimcilik olgusuna psikoloji ve birey temelli yaklaşımlar, başarılı girişimcilerin belli özelliklerini vurgulayarak bireysel tecrübe ve deneyime vurgu yapması açısından girişimcilik olgusunun bir boyutuna dair önemli katkılarda bulunsa da sonuç itibariyle belirli bir yapısal çerçeve içerisinde failliklerini ortaya koyan bireylerin yapı ile olan etkileşimlerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bireyleri aşan, zamana ve bağlama bağlı ekonomik ve sosyal değişimler (savaş, ekonomik kriz, siyasi anlayıştaki değişim, yeni kültürel trendler vb.), bu bakış açısından hareket eden çalışmalarda gözden kaçırılmakta ve girişimcilik olgusuna dair sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve siyasi faktörler göz ardı edilmektedir.

2.3.2. İktisadi/Firma Yaklaşımı

Ekonomik bir aktör olarak tartışılmaya başlandığı 19. Yüzyıldan başlayarak 20. Yüzyılın ortalarına kadar girişimcilik, daha çok iktisatçılar tarafından tartışılan bir olgu olmuştur. İktisadi bakış açısından hareketle girişimcilik olgusunu ele alan değerlendirmelerde, öncelikli olarak girişimcinin kim olduğu, onun ekonomik yapı içerisinde ne önem arz ettiği temel tartışma konusu olmuştur. Girişimcilik olgusuna dair yürütülen klasik ve neo-klasik iktisat tartışmalarında amaçlanan şeyin, daha çok birey olarak girişimcinin ekonomik yapı içerisinde oynadığı rol ve işlevin bir çözümlemesini yapmak olduğu söylenebilir. Cantillon'dan başlayarak J. B. Say, Stuart Mill, Alfred Marshall, Walras vb.

gibi önde gelen klasik ve neo-klasik iktisatçılar, bireyi merkeze alan bir girişimcilik tartışması yürütmüşlerdir (bkz: Ebner, 2005; Barreto, 1989). Ancak Hebert ve Link'in de ifade ettiği üzere, yirminci yüzyılın başlarından itibaren girişimcilik olgusu, birey merkezli değerlendirmeden firma/şirket merkezli bir değerlendirmeye doğru kaymıştır (Hebert ve Link, 2009, s. 99). Firma teorisi, neo-klasik yaklaşımın üretimin ve ürünlerin tahsisinin tamamıyla piyasadaki fiyatlandırma mekanizması tarafından sağlandığı görüşüne karşı çıkararak; piyasa ekonomisindeki kaynakların tahsis edicisi ve paylaştırıcısı olarak firmaları yapının merkezine koymaktadır (Yılmaz, 2002, s. 69-70).

Firma yaklaşımı içerisinde girişimcilik, yeni bir girişim ve işletme kurmanın ötesinde aynı zamanda işletmenin yönetimi sorununu da gündeme getirir. Buna göre, mevcut bir işletmedeki faaliyetlere odaklanarak, girişimcinin yönetici özelliklerini ön plana çıkartmakta ve işletmenin yönetsel ve hiyerarşik tarafları üzerinden bir girişimci tartışması yürütmektedir. Firma teorisine göre girişimci, bir taraftan yenilik ortaya koyarak girişimci diğer taraftan ise şirketin yönetimi ile ilgili sorumluluğu üstlenerek yönetici özelliklerine sahip olan kişidir. Geleneksel yöneticinin terfi ve prim odaklı tavrından farklı olarak girişimci yönetici, uzun vadeli amaçlara önem vererek bağımsızlık, kar, yenilik ve yaratıcılık özelliklerini ön plana çıkartan bir tavır sergilemelidir (Durak vd., 2017, s. 18-19).

Kuratko ve Hodgetts (1998), makro ve mikro boyutlar olarak ikiye ayırdığı girişimcilik yaklaşımları ayrımında, makro boyut altında Finans/Kapital Düşünce okulunu ele almaktadır. Bu düşünce okulu, girişimciliği bir sermaye arama süreci olarak değerlendirmektedir. Buna göre, girişimin filizlenme ve büyüme süreçlerinde sermaye kaynağı bulma süreci, girişimcilik sürecinde esas olarak vurgulanan noktadır (Kuratko ve Hodgetts, 1998, s. 37). İktisat literatüründe yürütülen bu tartışmalardan hareketle, iktisadi yaklaşıma sahip çalışmaların girişimciliği; girişimcinin ekonomik yapı içerisindeki rolü, girişimcinin yenilikçi ve yaratıcı faaliyetlerinin ekonomik durağanlıkları ve sıkışmaları yıkıcı işlevi, girişimcilerin oluşturduğu firmaların piyasadaki kaynakları tahsis edici ve düzenleyici mahiyeti ve girişimcinin piyasa ortamında sermaye bulma ve diğerleriyle rekabet sürecini ne şekilde yönetebildiği üzerinden değerlendirdiği görülmektedir. Girişimcilik tartışmalarının başlatıcısı ve kurucusu olarak adlandırabileceğimiz iktisadi

yaklaşım, bu alanın ortaya çıkışı ve gelişmesinde ortaya koyduğu önemli katkılara rağmen tek başına alındığında psikolojik yaklaşım gibi sınırlı bir açıklama ortaya koymaktadır. Girişimcilik olgusunu, sadece ekonomik yapı ve piyasa ilişkileri içerisinde anlamaya ve açıklamaya çalışan bu yaklaşımlar, sosyo-kültürel yapıların ve kurumların bireyler ve diğer piyasa aktörleri üzerindeki etkisini göz ardı edebilmekte ve din, devlet-sivil toplum ilişkisi, toplumların tarihsel süreçleri gibi olguları analiz dışında bırakabilmektedir.

2.3.3. Sosyolojik/Çevresel Yaklaşım

Girişimcilik olgusuna dair literatüre bakıldığında, daha önce de vurgulandığı üzere, literatürde aslan payını psikoloji ve ekonomi temelli açıklamaların aldığı görülmektedir. Girişimcilik olgusuna dair tartışmaların filizlendiği 18. Yüzyıldan bugüne girişimcilik literatürü, öncelikle ekonomik ve sonrasında psikolojik bakış açısından gerçekleştirilen çalışma ve araştırmalarla gelişim göstermiş, özellikle 20. Yüzyılın başlarından itibaren sosyolojik bakış açısının temel alındığı çalışmalar da literatürde kendisini belli bir ölçüde gösterse de sosyal ve kültürel faktörlerin girişimcilik olgusu üzerindeki etkileri yeterince araştırılmamıştır (Thornton vd., 2011, s.106).

Psikoloji temelli çalışmalar, girişimcilerin kişilik özellikleri üzerine odaklanırken; ekonomi temelli açıklamalar, girişimcilerin ekonomideki ve ekonomik değişimdeki rolüne odaklanmaktadır (Watson, 2012, s. 307). Bununla birlikte ekonomik bakış açısı, ekonomik yapının içerisinde doğup geliştiği toplumsal ve kültürel faktörleri dışlayarak ve göz ardı ederek tek boyutlu bir analiz ortaya koymakla eleştirilirken; psikolojik bakış açısı, bireylerin girişimciliğe uygun kişilik özelliklerine her ne kadar sahip olsalar da onlara ‘fırsatlar’ sağlayan ekonomik ve sosyo-kültürel olguları göz ardı etmekle eleştirilmektedir (Reynolds, 1991, s. 61).

Girişimcilik literatürü söz konusu olduğunda sosyoloji disiplini için gözükten olumsuz tabloya ve sosyologların bu alanın evriminde küçük oyuncular olarak kalmış olmalarına rağmen Aldrich (2005), ilk olarak sosyologlar tarafından geliştirilen birçok kavramın, girişimcilik çalışmaları içerisinde sıklıkla yer aldığını belirterek sosyolojinin girişimcilik

literatürüne özellikle kavramsal düzeyde önemli katkılarda bulunduğunu ifade etmektedir (s. 452). Bu kavramsal katkıların yanı sıra, özellikle son yirmi yıllık süreçte giderek artan bir düzeyde, girişimciliğin sosyal bağlama gömülü olduğu konusunda önemli bir tartışma yürütülmekte ve her geçen gün büyüyen ve kabul gören bir girişimcilik sosyolojisi literatürünün ortaya çıktığı da belirtilmektedir (Watson, 2012, s.307). Girişimcilik olgusuna dair sosyolojik yaklaşım, bireysel davranışı etkileyen sosyal bağlamları belirlemeyi ve bireyin girişimcilik fırsatlarını algılama ve bu fırsatları değerlendirme süreçlerinde toplumsal olguların rolünü ortaya koymayı amaçlamaktadır (Reynolds, 1991, s. 62).

Sosyolojik yaklaşımın, girişimcilik literatürüne sağladığı katkıların genel hatlarını ve odak noktalarını ele alacak olursak sosyoloji, diğer disiplinlerin ve yaklaşımlardan farklı olarak dikkatimizi girişimcilik olgusu ile çevre ve kültür arasındaki etkileşime çekmektedir (Thornton vd., 2011, s.109). Ayrıca makro olgulardan hareketle girişimcilik olgusunu ele alan Çevresel Düşünce Okulu, girişimciliğin gelişmesini güçlü bir şekilde etkileyebilen sosyopolitik çevrenin ortaya koyduğu çerçeveyi ve bu çerçevenin diğer kurum ve gruplar ile olan etkileşimini vurgulamaktadır (Kuratko ve Hodgetts, 1998, s. 36).

Girişimcilik olgusuna dair sosyolojik yaklaşımın, psikolojik ve iktisadi yaklaşımdan üç temel açıdan farklılık gösterdiği ifade edilebilir. Birinci olarak sosyolojik yaklaşım, kişilerarası ağların, örgütsel yapının, nüfusun ve alan düzeyindeki süreçlerin yanı sıra daha geniş düzlemde kurumsal ortamın oynadığı rolü ele alarak genellikle bireysel girişimcinin ötesine geçen bir analiz düzeyini hedeflemektedir. İkincisi, girişimcilik faaliyetinin sembolik ve kültürel boyutuna dikkat çekerek girişimlerin oluşumunun maddi yönlerine (örneğin piyasa ve sermaye koşullarına) yapılan genel vurguyu dengelemektedir. Son olarak ise, girişimciliği basit piyasa temelli açıklamalardan kaçınarak birçok farklı bağlamda anlamaya ve değerlendirmeye çalışmaktadır (Ruef ve Lounsbury, 2015. s. 2).

Reynolds'ın ifade ettiği üzere girişimciliğe dair sosyolojik yaklaşım, esas olarak sosyal sistemlere ve onları oluşturan toplumsal aktörlere odaklanmaktadır. Toplumsal aktörler,

bireyleri ve örgütlü toplulukları (ticari kuruluşlar, siyasi partiler, devlet kurumları vb.) ifade etmektedir. Sosyologlar, bir yandan toplumun devamlılığı için gerekli mal ve hizmetleri sağlayan üretken organizasyonların siyaset, bürokrasi, değerler sistemi vb. olgular ile olan etkileşimini analiz etmeye çalışırken; diğer taraftan da mikro düzlemde bireylerin toplumsal bağlamlarında aldıkları kariyer kararlarını ve bireyin mesleki rolünden ve iş-örgüt üyeliğinden önemli ölçüde etkilenen statü hedeflerini araştırmanın bir diğer boyutu olarak ortaya koymaktadır (Reynolds, 1991, s.47).

Aldrich, sosyoloji disiplini tarafından girişimciliğe olan ilginin üç ana tema etrafında şekillendiğini belirtmektedir. Bu temalardan birincisi, girişimcilerin mevcut sosyal düzeni hem yeniden üretebilen hem de ona meydan okuyup onu dönüştüren etkileridir. İkinci tema, girişimcilik olgusunun mevcut örgütsel nüfusun çoğalmasını sağlaması ve yeni örgütlerin yaratılması için temel bir olgu olmasıdır. Bu noktada yeni girişimsel örgütlerin kurulmasının, sosyokültürel ve sosyopolitik bağlama bağımlı olduğu vurgulanır. Üçüncü tema ise girişimciliğin bir toplumdaki bireylerin gerek girişimci gerekse de çalışan olarak yaşam şanslarını şekillendirerek toplumsal tabakalaşma ve eşitsizlik düzeyleri üzerinde sahip olduğu etkilerdir. Girişimsel faaliyetlerin ortaya çıkardığı istihdam ve yarattığı toplumsal hareketlilik, sosyologların girişimciliğe ilgilerini arttıran temel temalardan biridir (Aldrich, 2005, s. 451). Aldrich'e benzer bir şekilde Ruef ve Lounsbury de, son yıllarda girişimcilik sosyolojisinin oldukça eklektik bir konu yelpazesi izlediğini ancak en temel ve en kilit konular olarak girişimciliğin tabakalaşma, göç, kurumlararası ilişkiler ve yeni organizasyonların yaratılma süreçleri ile olan etkileşimi üzerine odaklandığını belirtmektedir. Ruef ve Lounsbury, girişimcilik sosyolojisinin, girişimcilik faaliyetinin sosyal bağlamını, sürecini ve etkilerini analiz etmeye odaklandığını belirtmektedir. Sosyolojik yaklaşım için girişimcilik, ya dar anlamıyla yeni organizasyonların yaratılmasına yol açan amaçlı bir eylem olarak veya daha geniş anlamda rutinler, teknolojiler, örgütsel biçimler ya da sosyal kurumlarda kalıcı yenilikler getirmeye yönelik bir çaba olarak yorumlanmaktadır (Ruef ve Lounsbury, 2015, s.1, 12).

Sosyoloji literatürüne bakıldığında, girişimcilik olgusu üzerine klasik sosyologlarda (Marx, Durkheim, Weber) bütüncül bir analizin ortaya konulduğu söylenemez.

Durkheim'in iş bölümü ve uzmanlaşma üzerine ortaya koyduğu analizler bir yönüyle girişimcilik olgusuna kapı aralamış olsa da Durkheim'in kendisinin araladığı bu kapıdan içeriye girdiği görülmemektedir (Ruef ve Lounsbury, 2015, s.3-4). Marx da gelir dağılımdaki eşitsizliğe ve kapitalizmin doğasına dair önemli analizler ortaya koymuş olsa da ekonomik değişimde ve gelişimde girişimciliğin rolünü anlamamıza yardımcı olacak bir çözümleme sunmamıştır (Reynolds, 1991, s. 52). Bu iki klasik ismin aksine Weber'in ise bir girişimcilik sosyolojisi tarihi yapılacaksa ismini en başa yazdırdığı söylenebilir. Çünkü girişimcilik sosyolojisine dair yapılan çağdaş analizlerin önemli bir kısmı, kuramsal arka planlarını Weber'e dayandırmakta veya ortaya koydukları analizlerde bir Weber eleştirisinden hareket etmektedirler.⁴

Weber'in "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*" adlı eserinin girişimcilik sosyolojisi için bir başlangıç noktasını teşkil ettiği söylenebilir. Bu çalışmada Weber, dini değerler ile bireylerin iktisadi davranışları arasındaki etkileşimi ortaya koymayı amaçlamış ve Kapitalizm ile Protestan öğretisi arasındaki eklemlenmeleri ve bu eklemlenmelerin bireysel ve toplumsal davranışı ne şekilde yönlendirdiği üzerine bir çerçeve sunmuştur. Weber'in "*Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*" çalışmada ortaya koyduğu çözümlenmeler, "*değerlerin ve inançların insan davranışı üzerindeki etkisini pozitif ve bilimsel olarak anlamaya izin verir*" (Aron, 2010, s.382).

Weber'e göre, Protestan Ahlakında vücut bulan, bireyin mesleğinin Tanrı tarafından verilmiş "*ilahi görev (Beruf)*" olduğu öğretisi, bireylerin yaptıkları meslekte olabildiğince başarılı olmak için çabalamalarını telkin etmiş ve meslekteki başarı, bireysel ilahi kurtuluş ile bağlanmış (Weber, 2013, s. 89). Meslekteki başarının ve elde edilen zenginliğin ilahi kurtuluş anlamı kazanmasının sonucunda Protestan birey, çileci bir biçimde kazanç ve başarı peşinde, iş araçlarını akılcı bir biçimde örgütlemeye başlamış ve bu durumda Kapitalizmin kar peşinde koşan rekabetçi birey tipi ile eklemlenen bir insan tipolojisinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Weber bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

---

⁴ Girişimcilik sosyoloji alanında Max Weber'in kuramsal ve metodolojik görüşlerinden hareket eden çalışmalar için bkz: Ebner, 2005; Ruef ve Lounsbury, 2015, Thornton vd., 2011.

“İnsanın ya hizmet eden bir yönetici ya da “elde etme makinesi” olarak boyun eğdiği kendisine emanet edilmiş mülküne karşı görevi olduğu düşüncesi, buzdan bir örtü gibi tüm ağırlığıyla hayatın üstüne çöker. Sahip olunan mal miktar olarak arttıkça, eğer asketik yaşam biçimi sınavı kazanırsa, Tanrı'nın kudreti için bu malları yitirmemeye çalışmak ve durmadan çalışarak çoğaltmak yükümlülüğü de artar. Çağdaş kapitalist ruhun birçok ögesi gibi, bu yaşam biçiminden kaynaklanan bazı kökleri de Ortaçağ'a kadar uzanır. Fakat en önemli ahlaki temellerini asketik Protestan ahlakında bulur. Kapitalizmin gelişmesindeki önemi açıktır. (...) dünyevi asketik Protestanlık mal sahibi olmanın verdiği, kendiliğinden oluşan mutluluğa tüm gücüyle karşı çıkmış, tüketimi, özellikle de lüks tüketimi yavaşlatmıştır. Buna karşılık, mal kazancını, psikolojik olarak geleneksel ahlakın yasaklarının yarattığı sıkıntılardan kurtarmış, elde etme isteğinin zincirlerini koparıp bunu yalnız yasal hale getirmekle kalmamış, ayrıca da, burada gösterdiğimiz anlamda, dolaysız bir biçimde Tanrı'nın isteği olarak göndermiştir.” (Weber, 2013, s. 253).

Dini inanışları sonucu ticari başarı ve kazanç doğrultusunda güdülenmiş Protestan kişi, bir noktada Kapitalizmin arzuladığı girişimci birey ile eklemlenmiş ve manastır hücrelerinden meslek yaşamına ve ticari dünyaya taşınan çilecilik, çağdaş ekonomik düzenin yani Kapitalizmin teknik ve ekonomik gereklilikleri üzerine kurulu mekanik araçların ve makinelerin üretim faaliyetlerine bağlı devasa bir ekonomik evrenin ve sistemin kurulmasına ve gelişmesine yardımcı olmuştur (Weber, 2013, s. 27). Ritzer ve Stepanisky (2015), Kapitalizm ile Protestan Ahlakı'nın birbirini esas olarak beslediği noktanın, rasyonel ve sistematik biçimde kar arayışı olduğunu belirtmektedir. Buna göre, Protestan Ahlakı Kapitalist sistemde bireyin başarı kazanması için gereken içsel motivasyonu ve karakter özelliklerini sağlamış ve bireyin değerler sistemi içerisinde para kazanma arzusunun meşru hale gelmesine imkân vermiştir. Protestan öğretisinde ifade edilen, meslekteki başarının ve servet biriktirmenin ilahi bir görev olduğu anlayışı, Kapitalist ekonomi sistemindeki kar ve rekabet arzusunun bireysel ihtirasların bir sonucu olmaktan çıkartmış ve etik bir zorunluluk olmasını sağlamıştır (s.31).

Girişimciliğe dair sosyolojik analizler, Weber'in Protestan müminin Kapitalist girişimci olarak dönüşmesine dair ortaya koyduğu çözümlemeden önemli ölçüde etkilenmiştir. Weber'in dini ve kültürel olguların bireylerin oldukça akılcı görünen iktisadi davranışlarını değiştirip dönüştürebileceğini ortaya koyması, girişimcilik sosyolojisi için önemli bir hattın açılmasını sağlamıştır. Ebner (2005)'e göre Weber'in analizlerinde girişimci, sadece risk alan bir maceracı ya da kâşif değil, aynı zamanda modern profesyonelin iç dünyasındaki çileciliğin Protestan değerlerinde kök salmış olan rasyonel

tavrının bir temsilcisidir. Tarihsel olarak ortaya çıkan kapitalist örgütlenme biçimine, Protestan öğretisinin bireylere sükûnet ve güdülenme sağlayan ticari davranış rutinleri eşlik etmiş ve bu eşleşme sonucunda ortaya çıkan iş operasyonlarının rasyonalizasyonu endüstriyel bir yapının hız kazanmasını sağlayarak bireylerin ve firmaların yükselişini ve düşüşünü körüklemiştir (s.262). Weber'in “yeni stil girişimcisi”, müşterilerin ve çalışanların güvenini kazanmaya, yeniliğe karşı direnci kırmaya yardımcı olacak sağlam bir karakter, çalışkan bir çalışma ahlakı, enerjik bir tutum ve etik nitelikler sergileyen bir mümindir. Bu girişimciler, iş performansını yalnızca zevk ve tüketime ilişkin faydacı olmayan, neredeyse münzevi bir tavır içerisinde gerçekleştirmekteydi; çünkü motivasyonlarının kökleri aynı zamanda dini bir görev olarak anlaşılan profesyonel kaygılara dayanmaktaydı (Ebner, 2005, s.263). Weber'in çözümlenmeleri, bireylerin ve örgütlerin içerisinde buldukları sosyal bağlamlarını etkilediğini ve bu sosyal bağlamlardan etkilendiğini göstermekte ve kültürel olgular ile iktisadi olgular arasındaki ilişkiselliğe dair önemli bir vurgu taşımaktadır (Thornton vd., 2011, s. 106).

Ruef ve Lounsbury (2015, s. 18), girişimci davranış üzerine Weber'in çalışmalarından köklenen dört sosyolojik bakış açısı tespit etmektedir:

- 1) Maddi ve kültürel çevrenin girişimciliğe yönelik bireysel yönelimleri etkilemedeki rolünü vurgulayan bağlamsal bakış açısı;
- 2) Girişimcilik faaliyetinin yapısını ve sürecini mikro düzeyde inceleyen davranışsal bakış açısı;
- 3) Girişimci kararların bir organizasyonel başlangıç, bir endüstri, bir topluluk veya bir bütün olarak toplum için sahip olduğu etkileri ele alan yapılandırmacı bakış açısı; ve
- 4) Maddi ve kültürel çevrenin ekonomik ve kurumsal gelişme üzerindeki doğrudan etkisini analiz eden ve bireysel girişimcilerin eylemlerinden ayrı olarak ele alınan ekolojik bakış açısı.

Sosyolojik yaklaşım başta olmak üzere girişimciliğe dair yaklaşım tarzları, Weber'in çalışmalarında ilk halini ortaya koyduğu bu analiz boyutlarından etkilendikleri ve bu 4

bakış açısı içerisinde bir veya birden fazlasına yaklaşan bakış açılarından hareketle daha detaylı girişimcilik analizleri ortaya koymak için çalıştıkları ifade edilebilir.

Kültür ve ekonomi arasındaki ilişkiyi inceleyen detaylı analizlerden biri de Hofstede'in "Kültürün Boyutları" olarak adlandırabileceğimiz sınıflandırmasıdır. Hofstede, bu çalışmada toplumlarda yaygın olan kültürel değerlere göre bireylerin iktisadi davranışlarının belirlendiğini ileri sürerek, girişimcilik sosyolojisi alanına önemli bir katkıda bulunmaktadır. Hofstede, kültür üzerine yaptığı araştırmalarında 50'den fazla ulusu, ortaya koyduğu beş boyutlu kültür analiz şeması üzerinden karşılaştırır. Buna göre Hofstede, kültürün beş boyutunu Güç Mesafesi, Belirsizlikten Kaçınma, Bireysellik ve Kolektivizm, Maskülenlik ve Feminenlik ve Uzun Vadeli-Kısa Vadeli Oryantasyon olarak tanımlar. Buna göre:

- Güç mesafesi: Bir toplumda güç seviyelerinde meydana gelen farklılıkların, bireyler arası ilişkilerdeki hiyerarşiyi ne ölçüde belirlediği ve dayattığını ifade etmektedir. Buna göre, düşük güç mesafesinin hakim olduğu toplumların başlıca özellikleri; yönetim biçiminin görece otoriter olmayan değerlere sahip olduğu, bireylerin özgürlük arzusunun öncelendiği, yönetsel meşruiyet kaynağının seküler ve rasyonel argümanlara dayandığı toplumlarken; yüksek güç mesafesine sahip olan toplumlar, yönetim biçiminin görece otoriter değerlere sahip olduğu, bireylerin uyumluluğu öncelendiği, yönetsel meşruiyet kaynağının geleneklere dayandığı toplumlardır (Hofstede, 2001, s. 98).
- Belirsizlikten Kaçınma: Bir toplumdaki bireylerin halihazırda karşılaştıkları veya gelecekte karşılaşmaları muhtemel olan belirsizlikler karşısında ne şekilde hissettikleri ve bu hislerle nasıl başa çıktıklarını ifade eden kültür boyutudur. Belirsizlikten kaçınma arzusunun düşük olduğu toplumlar, dışsal faktörlerle başa çıkmaya yönelik olarak bireylerin belirli bir güce sahip olduğuna inanılan, yeniliğe ve değişime açık, çeşitliliğe toleransın yüksek olduğu, bilinmezlik karşısında risk almaya eğilimli toplumlarken; belirsizlikten kaçınma arzusunun yüksek olduğu toplumlar, dışsal faktörlerle başa çıkmaya yönelik olarak bireylerin güçsüzlük hissini ön planda olduğu, yeniliğe ve değişime karşı muhafazakar,

çeşitliliğe toleransın düşük olduğu, bilinmezlik karşısında risk alma eğiliminin düşük olduğu toplumlardır (Hofstede, 2001, s.161).

- Bireysellik ve Kolektivizm: Bir toplumda bireyin mi yoksa bireyin içinde bulunduğu kolektivitinin yani cemaat grubunun mu öncelendiğini ifade eder. Buna göre bireyselliğin öncelendiği toplumlar, kimlik tanımlarının birey temelli yapıldığı ve toplumsal alanda “*ben*” kavramının öne çıktığı, cemiyet anlayışının hakim olduğu, bireylerin kurum ve organizasyonlardan duygusal olarak bağımsız olduğu toplumlarken; kolektivizmin öncelendiği toplumlar, kimlik tanımlarının dahil olunan sosyal grup temelli yapıldığı ve “*biz*” kavramının öne çıktığı, cemaat anlayışının hakim olduğu, bireylerin kurum ve organizasyonlara duygusal olarak bağımlı olduğu toplumlardır (Hofstede, 2001, s.227).
- Maskülenlik ve Feminenlik: Maskülenliğin yüksek olduğu toplumlarda rekabet ve başarı arzusu ön plandayken; feminenliğin yüksek olduğu toplumlarda ise iş birliği ve yüksek hayat kalitesi ön plandadır. Yüksek maskülenliğe sahip toplumlar, ego yönelimli, para ve metanın önemli olduğu, güce yönelik sempatinin hâkim olduğu, büyük ve hızlı olanın güzel algılandığı toplumlarken; düşük maskülenliğe sahip toplumlar, ilişki yönelimli, hayat kalitesi ve insanın önemli olduğu, zayıfa karşı sempatinin hakim olduğu, küçük ve yavaş olanın güzel algılandığı toplumlardır (Hofstede, 2001, s.299).
- Uzun Vadeli/Kısa Vadeli Oryantasyon: Bir toplumdaki sosyal grup ve birey davranışlarının uzun vadeyi mi yoksa kısa vadeyi mi hedeflediğini ifade eder. Buna göre uzun vadeli oryantasyona sahip toplumlar, ihtiyaçların ertelenmesine yönelik tatminin hakim olduğu, geleneklerin değişen koşullara uyarlanabildiği, aile hayatına paylaşılan görevlerin rehberlik ettiği, yatırımın ve birikimin öncelendiği, problemleri çözme netliğinin yüksek olduğu toplumlarken; kısa vadeli oryantasyona sahip toplumlar, ihtiyaçların olabildiğince çabuk tatmin edildiği, geleneklerin kutsal olduğu, aile hayatına emirlerin ve zorunlulukların rehberlik ettiği, harcamanın öncelendiği ve problemleri çözme netliğinin düşük olduğu toplumlardır (Hofstede, 2001, s.367).

Hofstede’in bu sınıflandırması, Weber’in çalışmalarında ilk örneğini gördüğümüz kültürel değerler ile iktisadi davranışlar arasındaki ilişkiselliğin daha detaylı ve gelişkin

bir analizi olarak değerlendirilebilir. Kültürel değişkenler ile girişimcilik arasındaki ilişkiyi inceleyen araştırmaların büyük bir kısmı, Hofstede'in kültürün çeşitli biçimlerde nasıl tezahür ettiğini ve toplumsal düzeylerdeki kültürel değerlerin bireylerin eylemlerini nasıl etkilediğini gösteren çalışmalarını takip etmiştir. Hofstede'in çözümlmelerine göre, girişimciliğin yüksek bireycilik, düşük belirsizlikten kaçınma, düşük güç mesafesi, yüksek maskülenite ve uzun vadeli oryantasyona eğilimli toplumlarda daha kolay bir şekilde ortaya çıkabileceği ve serpilebileceği ifade edilmektedir (Thornton vd., 2011, s. 109).

Hofstede'in araştırma ve çözümlmelerinden ciddi şekilde etkilenmiş olan Casson (2010) da, girişimcilik ve kültür ilişkisi üzerine detaylı bir analiz gerçekleştirmeye çalışmış ve kültür ve girişimcilik arasındaki etkileşime dair incelemelerin yakın dönemdeki önemli bir örneğini teşkil etmiştir. Casson kültürü, paylaşılan ortak değerler ve inançlar olarak tanımlamakta ve kültürün bir ülke ekonomisinin performansını birçok yönden etkileyebileceğini kabul etmektedir (s. 200). Ona göre, bir sosyal grubun üyeleri tarafından paylaşılan soyut bir kamusal mal olarak kabul edilen kültürün dört ana boyutu bulunmaktadır. Bu boyutlar; kolektivizme karşı bireycilik, prosedürcülüğe karşı pragmatizm, düşük veya yüksek güven derecesi, düşük veya yüksek gerginlik seviyesidir (s. 201).

- **Kolektivizme karşı bireycilik:** Kolektivist toplumlarda, bireyin toplumsal olanın bir parçası olduğu inancı hakimdir. Birey, ömrü boyunca diğerlerine bağımlı olarak yaşar ve kolektivist toplumlarda makbul olan tekdüzeliktir. Kolektivist toplumlarda, toplumsal koordinasyon için gereken bilgiler merkezileştirilmiştir ve kolektivistler kaynakların mülkiyetinin ve kontrolünün toplum adına devletin elinde toplanması gerektiğine inanmaktadırlar. Bireyci toplumlarda ise, bireylerin toplumdan özerk olduğuna inanılmakta ve farklılık ve çeşitli yaşam tarzları değerli görülmektedir. Bireyci toplumlarda, toplumsal koordinasyon için gereken bilgiler toplumsal kesimlere dağılmış haldedir ve kaynakların mülkiyetinin ve kontrolünün özerk bireylerin elinde olması gerektiği düşünülür; çünkü bu toplumlarda kendilerini etkileyen kararları almak için gereken bilgiye yalnızca bireylerin sahip olduğu inancı kabul görmektedir (s.217).

- Prosedürcülüğe karşı pragmatizm: Prosedürcü toplumlarda, en doğru kararların, tasarımı bir teori tarafından desteklenen ve nesnel bilgilerin sistematik olarak toplanmasını ifade eden resmi prosedürlerin ve yönetmeliklerin yakından takip edilerek ve onlara bağlı kalınarak alınacağı inancı hakimdir. Bu toplumlarda, karar alıcı konumda olan kurullar ve komiteler geç karar alsalar da önemli olan çok hızlı yapmaktan ziyade ‘doğru olanı’ yapmaktır. Pragmatizmin hâkim olduğu toplumlarda ise, geniş kişisel deneyime dayalı sezgisel yargıların başarılı ve doğru kararların anahtarı olduğu inancı kabul görmektedir ve en iyi kararlar anında ve hızlıca alınan kararlardır. Her karardan nihai olarak kararı alan birey sorumlu görülür (s.217).
- Düşük güven düzeyine karşı yüksek güven düzeyi: Yüksek güven düzeyinin hâkim olduğu toplumlarda, bireyler diğerlerinin de dürüst, çalışkan ve sadık olacağına ve genellikle çok az maddi çıkarları olsa bile sözlerini tutacaklarına inanırlar. Düşük güven düzeyinin hâkim olduğu toplumlarda ise, bireyler diğerlerinin maddi çıkarlar doğrultusunda yönlendirildiğini düşünürler ve bu nedenle genellikle yalan söyler, hile yapar veya kaytarırlar. Bu tarz toplumlarda karşıdakine olan güvensizlik, kişinin kendisini güvensiz hissetmesine ve çıkarını korumak üzere daha çıkarıcı bir karakter geliştirmesine yol açar. Yüksek güven düzeyi, özellikle bireyci toplumlarda önem kazanmaktadır; çünkü bireyci toplumlarda bireyler, kolektif bir toplumdaki cemaat yapısıyla aynı yaptırım gücüne sahip değildirler (s. 217).
- Düşük gerilim düzeyine karşı yüksek gerilim düzeyi: Düşük gerilim düzeyine sahip toplumlarda, toplumun bireylerden beklentisi yüksek olmadığı için bireyler de hedeflerini düşük tutar ve herhangi bir bireysel başarısızlık durumunda suçunu kendi kontrolleri dışındaki faktörlere atarlar. Bu durum da gerilim seviyesinin düşük kalmasını sağlar. Düşük gerilim düzeyine sahip insanlar, plansız ve spontane bir şekilde davranmaya yatkındırlar. Yüksek gerilim düzeyine sahip toplumlarda ise bireyin üzerinde yüksek seviyede bir başarı baskısı kendisini

gösterir ve bu baskıdan dolayı yüksek hedeflere ulaşmanın peşine düşen birey yüksek bir gerilim düzeyi içerisinde eylemlerini gerçekleştirir. Bu toplumlarda, başarısızlık utanç vericidir ve birey kaynaklı olarak görülmektedir (s. 217).

Casson, küreselleşme sonucunda ortaya çıkan büyük değişikliklerin sosyo-ekonomik yaşantıyı hızlandırdığını ve bu durumun sonucu olarak önemli kararlar alınırken rutin prosedürler yerine pragmatik doğaçlamanın önem kazandığını ifade etmektedir. Batı kapitalizmi ile Sovyet sistemini kıyaslayan Casson, Batı kapitalizminin yalnızca bireyci değil aynı zamanda pragmatik olduğunu; Sovyet sisteminin ise hem kolektif hem de prosedürcü bir anlayışa sahip olduğunu belirtmekte ve Sovyetlerin aşırı prosedürcü anlayışının küreselleşmeyle daha da hızlanan ulusal ve uluslararası düzeydeki sosyo-ekonomik hayata uyum sağlayamadığını ve Sovyetlerin çöküşünün bir nedeninin de bu durum olabileceğini iddia etmektedir (s. 202). Bununla birlikte Casson, Batı toplumlarında belli başlı çelişkiler ve çıkmazlar olduğunu vurgular. Batı toplumlarında yaygın olan yüksek gerilim ve düşük güven düzeyleri, düşük gerilim ve yüksek güven düzeylerine göre rekabeti teşvik eden bir yöne sahip olsa da uzun vadede ekonomik performansı baltalayan sonuçlar doğurmaktadır. Bireycilik ve yüksek gerilim, suç ve anti-sosyal davranışlara yol açmasının yanı sıra toplumu bir tüketim toplumuna dönüştürmekte ve güven düzeyinin daha da düşmesine yol açmaktadır. Düşük güven düzeyi ise koordinasyon maliyetlerini arttırarak ekonomik performansı aşındırmakta ve yaşam kalitesinde ciddi hasara yol açmaktadır. Ona göre Batı toplumlarının aşması gereken sorunlardan biri de, tam olarak bu noktadır. Casson, bu çıkmazın, iki savaş arası Faşizmin yayılmasıyla çöküşe geçen 'ahlaki liderliğin' toplumlarda tekrar yaygınlaştırılmasıyla çözülebileceğini öne sürmektedir (s. 202).

Casson, kültürün 4 ana boyutu sınıflandırmasından hareketle, bu boyutların baskınlıklarına göre Kültür Tipolojileri tablosunu ortaya koymuştur. Tablo II'de gösterildiği üzere Casson'da kültür tipolojileri, kültürün 4 ana boyutundan hangilerinin baskın olduğuna göre toplum şekillerinin ideal tiplerini ifade etmektedir.

Tablo II: Mark Casson'da Kültür Tipolojileri

	Yüksek gerilim pragmatik (yargılayıcı)	Yüksek gerilim prosedürel (idari)	Alçak gerilim pragmatik (spontane)	Alçak gerilim prosedürel (bürokratik)
Bireysellik-düşük güven (rekabetçi bireycilik)	<i>Kurumsal kültür</i> Son derece girişimci bencil insanlar arasındaki agresif rekabet	<i>Büyük iş kültürü</i> Resmi organizasyonları kontrol eden bencil, hırslı ama hayal gücü olmayan insanlar arasındaki agresif rekabet	<i>Özgürlükçülük</i> Yalnızca piyasa sözleşmelerinin yasal olarak uygulanmasıyla sınırlanan toplumsal anarşi.	<i>Sistem kültürüyle oyna</i> Zayıf ve yozlaşmış bürokrasi tarafından başarısız bir şekilde düzenlenen resmi kuruluşlar arasındaki ilkesiz rekabet
Bireyci-Yüksek güven (Çağrışıcılık)	<i>Girişimci Dernekçiliği</i> Düzenli piyasalar, iddialı özgecil projeler arasında kaynakları tahsis eder	<i>İdari Dernekçilik</i> Profesyonel organizasyonları yöneten hırslı fedakâr insanlar arasındaki düzenli rekabet	<i>İyi komşuluk kültürü</i> Sosyal hırslar, yoksulluk gibi mevcut sorunların giderilmesiyle sınırlıdır. Bireyler, tanıdıkları muhtaçlara yardım etmek için içgüdüsel olarak hareket ederler.	<i>Hayır kültürü</i> Şefkatli liderler, ihtiyaç sahiplerine yardım etmek için resmi kuruluşlar karar ve gönüllüleri işe alır.
Kolektivist-Düşük güven (zorlayıcı kolektivism)	<i>devrimci devlet</i> Totaliter diktatör, insanların katılmaya zorlandığı prestij projelerini kişisel olarak teşvik eder.	<i>Sovyet tarzı planlama</i> Profesyonel hükümet planlamacıları, askere alınmış işçileri kullanarak iddialı projeler uyguluyor	<i>Keyfi Diktatörlük</i> Sadece iktidarda hayatta kalma hırsına sahip bir diktatör, rakip güç tekliflerini yenmek için doğaçlama stratejiler geliştirir.	<i>Konformist kültür</i> Zorlayıcı bürokrasi değişime direnir ve ilgisiz insanlardan uyum talep eder.

Kolektivist - yüksek güven (paternalizm)	<i>Karizmatik liderlik</i>	<i>Refah devleti</i>	<i>Ailecilik</i>	<i>Ütopik dayanışma</i>
	Ütopik vizyona sahip ataerkil lider halkı coşturuyor	İddialı özgecil programlar, ataerkil bir lider tarafından tasarlanır ve kamu hizmeti etiği kullanılarak yönetilir.	Paternalist lider, sosyalleşmenin işten daha önemli olduğu düşük üretkenlik ekonomisine başkanlık eder.	Düşük üretkenlik ekonomisi, başkanlık edilen geleneksel ritüellere zorunlu katılım yoluyla koordine edilir.

Kaynak: Casson, 2010, s. 219-220.

Casson, kültürün bazı özelliklerinin “kötü” olabileceğini kabul etmekte ve bu nedenle özellikle ekonomik performans açısından bakıldığında, kültürel kötülerin ortadan kaldırılması için çaba göstermek gerektiğini belirtmektedir (s. 204). Doğu toplumlarının olduğu gibi Batı toplumlarının da belli çıkmazları olduğunu ifade eden Casson’a göre ideal olan gönüllülük, iyi muhakemenin, seçici garantili güvenin ve garantili özgüvenin hâkim olduğu bir kültür anlayışıdır. Buna göre gönüllülük, bireylerin gönüllü olarak kaynaklarını belirli kurumlara aktarmalarının teşvik edilmesini ve bireylerin grup projelerine sempati besledikleri ve dahil olacakları grup projelerini seçme hakları olduğu bir anlayışı ifade etmektedir. İyi muhakeme ise, her geçen gün hızlanan bir küresel dünyada, beklenmeyen büyük şoklarla başa çıkmak için gereken pragmatik doğaçlamanın başarılı olması için geniş deneyime dayanarak alınmasını belirtmektedir. Seçici garantili güven, ahlaki liderliğin yaygın olduğu ve bireyleri sadakat ve sıkı çalışmaya teşvik edebildiği bir kültürel ortamı tasavvur etmektedir. Garantili özgüven, yüksek gerilim düzeyine sahip bir ortamda iş yapmanın süresiz olarak sürdürülemez olduğu kabulüne dayanarak, gerginliği yüksek bir ortamda iş yapan kişinin performanslarını olabildiğince yansıttığı, ancak olası bir başarısızlık durumunda hatalarından ders çıkarmasına imkân tanınacak güvenli bir ortamı vurgulamaktadır. Casson (2010), gönüllülük, iyi muhakeme, seçici garantili güven ve garantili özgüvenin kombinasyonunun bir toplumdaki girişimcilik performansı açısından kültürün en doğru karakterizasyonu olduğunu öne sürmektedir (s. 221).

Casson ve sonrasında girişimcilik literatüründeki yakın dönem gelişmelerde sosyolojik perspektifin önem kazandığı görülmektedir. Sosyolojik yaklaşımın girişimcilik üzerine

çalışmalarda kabul görmesinin ve yaygınlaşmasının sonucunda, girişimciliğin sadece bireysel ya da ekonomik formülasyonlar ile açıklanamayacak bir olgu olduğunun kabul edildiği ve girişimciliğin ekonomik ve bireysel düzlemlerinin yanı sıra diğer toplumsal olgularla ilişkisellik içerisinde ele alındığı söylenebilir.

Yakın dönemde girişimcilik olgusu üzerine sosyolojik bir yaklaşımla eğilen isimlerden biri olan Reynolds (1991), bir toplumda girişimciliğin yaygınlık derecesinin dört temel boyut üzerinden şekillendiğini ifade etmektedir. Reynolds (1991)'e göre bu dört boyut: 1- Sosyal Karakteristik 2- Sosyoekonomik Gelişme 3- Kayıtdışı Ekonomi ve 4- Kurumsal/Örgütsel Nüfusun Türü şeklinde tarif edilebilir. Buna göre:

- 1) Sosyal Karakteristik Boyutu: Büyük toplumsal ve siyasi olayların ve değişimlerin girişimcilik düzeyine olan etkilerini tarif etmektedir. Reynolds'a göre, bir toplumun gelişme veya modernleşme yönünde geçirdiği pozitif değişim ve dönüşümler, örgütlerin özellikle de sınırlı ve belirli amaçları olan ekonomik örgütlerin kurulması ve devamlılığı noktasında önemli roller oynamaktadır. Weber'den hareketle Reynolds, modernleşmeye yönelik atılan adımlar sonucunda 1- çalışmanın, topluluk yaşamının diğer alanlarından ayrılmış, doğrudan dini, politik ve hatta akrabalık ilişkileriyle ilgili olmayan bir faaliyet olarak özerk bir nitelik kazandığını ve 2- bir para ekonomisinin ortaya çıktığını ifade eder. Modernleşme sonucu ortaya çıkan bu iki gelişme de girişimciliğin serpilip gelişmesi için uygun ortamın oluşmasını sağlar (s.55).
- 2) Sosyoekonomik Gelişme Boyutu: Önemli bir sosyal bağlam olarak örgütlerin politik çevrelerinin önemini vurgulamakta ve siyasi devrimlerin birtakım örgütlerin ortadan kalkması anlamına geldiği gibi yenilerinin de kurulması anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bununla birlikte, hükümet politikalarının da girişimci davranışlar üzerinde belirleyici bir etken olduğuna vurgu yapmaktadır. Girişimcilik olgusu, sosyoekonomik gelişme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olmakla birlikte, onun bu olumlu etkisi devlet ve girişimcilik olgusu arasındaki karşılıklı ilişkisi üzerinden şekillenmektedir. Reynolds bu noktada, girişimcilik olgusu üzerinde devletin özerk bir aktör olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. (s.56-58).

- 3) Kayıtdışı Ekonomi: Kayıtdışı ekonominin yaygınlık derecesi girişimcilik düzeyi için önemli bir gösterge kabul edilmektedir. Çünkü kayıtdışı ekonomi ne kadar yaygınrsa, bu durum girişimci faaliyetler üzerinde vergilerin ve hükümet düzenlemelerinin çokluğuna dair bir işaret olarak değerlendirilmektedir (s.59).
- 4) Kurumsal/Örgütsel Nüfusun Yapısal Şartları: Bir toplumdaki örgütlerin veya şirketlerin piyasadaki doğma, yaşama ve ölme sürelerini göz önüne alarak, bir firmanın kuruluşunu ve onun finansal anlamda batmasını yani yok olmasını etkileyen piyasa yapısı ve diğer şirketlerle ilişkiler gibi çevresel faktörlerin o toplumdaki girişimcilik olgusuna sağladığı olumlu veya olumsuz bağlamı tarif etmektedir (s.60).

Reynolds (1991), girişimcilik olgusunun karmaşık ve çok yönlü bir olgu olduğunu ifade ederek hiçbir disiplin veya kavramsal şemanın tek başına girişimciliğin tüm yönlerini yeterli bir şekilde açıklayamayacağını belirtmektedir. Bu yüzden ona göre girişimcilik çalışmalarında sosyoloji, toplumsal bağlamın girişimcilik olgusunun yaygınlığını ve rolünü nasıl etkilediğine dair bir anlayış geliştirmede, antropoloji, iktisat, tarih, coğrafya ve siyaset bilimi perspektiflerini tamamlayıcı bir vasfa sahiptir. Girişimcilik olgusu üzerine sosyolojik yaklaşımın ayırt edici katkılarının, toplumdaki çeşitli sektör ve kurumların karşılıklı ilişkisine ve bu ilişkilerin sosyal aktörlerdeki (bireyler ve örgütler) değişimlerle beraber nasıl değiştiğine dair ilişkiyel bir vurgu taşıması olduğunu ifade etmektedir (s.67). Son olarak Reynolds (1991), devletin girişimcilik olgusu üzerindeki kritik rolünün yeterince araştırılıp anlaşılmadığını ifade etmekte ve devlet ile girişimcilik olgusu arasındaki ilişkinin sosyolojik yaklaşım tarafından mercek altına alınması gerektiğini belirterek, önemli ve yönlendirici bir katkı yapmıştır (s. 61).

Girişimcilik sosyolojisine katkı sağlayan yakın dönem isimlerden biri de Thornton'dur. Thornton, ekonomik ve sosyal süreçlerin sosyal ve yapısal ilişkilere gömülü olduğunu savunarak sosyal yerleşiklik/gömülülük perspektifini girişimcilik çalışmalarına dahil etmektedir. Buna göre Thornton, girişimcilik eyleminin, yani girişimci fikirlerin ve bunları geliştirmek için kaynakları örgütlenme ve kullanma yeteneğinin, örtük normlar ve sosyal kabuller tarafından şekillendirildiğini ifade etmektedir (Thornton, 1999, s.30; Thornton vd., 2011, s. 107). Ona göre, girişimciliğin popüler algısında vücut bulan

girişimci denildiğinde kahraman bir birey veya ekonomik olarak başarılı firmanın akla gelmesi durumu, temel bir atıf hatasını içermektedir. Çünkü bu kabul, bireylerin ve girişimciliğin sosyal olarak toplumsal ağ yapılarına gömülü olduğunu gözden kaçırmaktadır. Ona göre girişimcilik olgusunu, içerisinde geliştiği toplumunun kurumsal yapılarındaki ve sosyal normlarındaki örtük ve gizil tortular üzerinden değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır (Thornton vd., 2011, s. 113).

Watson (2012) ise, dikkatleri “girişimci”den “girişimci eylem” çekerek girişimcilik sosyolojisi alanına önemli bir katkı sağlamıştır. Ona göre “girişimci” kavramı, kapalı ve durağan bir ekonomik faile atıfta bulunmaktadır. Ancak “girişimci eylem” kavramı, yaratıcılık ve mübadele olgularını da içeren bir referansla, daha açık, dinamik ve gündelik hayatı da kapsayan bir tanım getirerek girişimcilik olgusunu, “kahraman girişimci” üst söyleminden indirerek “insana/bireye” içkin bir durumu ifade etmektedir. Watson (2012), girişim kavramını da içine alan bu kavramsallaştırmayla birlikte, güçlü bir örgütler sosyolojisi unsuruna sahip olan bir kuramsal açılım gerçekleştirmektedir. Küçük işletmelerden, hayır kurumlarına ve gönüllü kuruluşlardan büyük işletmelere ve devlet şirketlerine kadar çeşitli kuruluşların, modern toplumların işleyişinde merkezi öneme sahip olduğunu ve bu kuruluşların esasen kaynağa bağımlı kuruluşlar olduğunu vurgulayarak müşteriler, çalışanlar ve tedarikçilerden yatırımcılara, gazete muhabirlerine ve devlet kurumlarına kadar kaynağa bağımlı seçmenlerle çeşitli şekillerde ticaret yapmadan hiçbirinin hayatta kalamayacağını belirtmektedir. Böylece ona göre, “girişimci eylem” kavramı, yaratıcılığın ve mübadele kabiliyetinin altını çizmekte ve genel olarak, sosyal hayatın örgütsel boyutunu tartışmanın ortasına getirerek (ve böylece bireysel değil sosyal bir fenomen olarak girişimcilik eylemi kavramını güçlendirerek) bu noktada girişimcilik faaliyetine dair anlayışımızın zenginleşmesini sağlamıştır (Watson, 2012, s. 311-312)

Son olarak Butler (2020) ise, girişimsel çevrenin önemini vurgulayarak girişimcilik oranları yüksek toplumların temel özelliklerinin refaha ve sermayeye erişim kolaylığı, özgürlük ve açıklık olduğunu ifade etmektedir. Bu faktörlerin yanı sıra toplumdaki hukuk sisteminin önemini de vurgulayan Butler, bazı hukuk sistemlerinin girişimciliği teşvik etmede diğerlerine göre çok daha iyi görüldüğünü belirtmektedir. Buna göre, “aşağıdan

yukarıya doğru” bir taleple şekillenmiş olan hukuk sistemlerinin, “yukarıdan aşağıya dayatılmış” hukuk sistemlerine göre girişimciliğin filizlenmesi için daha uygun bir ortam sağladığı ortaya konmaktadır. “Yukarıdan aşağı” hukuk sistemleri, yenilikleri yavaşlatan veya engelleyen birçok bürokratik prosedür dayatır ve bürokrasinin toplumsal alana yayılması, devamında daha fazla bürokratik prosedürün girişimci eylemlerin önüne konmasına yol açar. Butler, bunun aksine “izinsiz yeniliği” (girişimci ve yenilikçi eylemlere yönelik bürokratik süreçlerin ve prosedürlerin olabildiğince azaltılmasını) teşvik edecek politikaların “aşağıdan yukarıya“ hukuk sisteminin gelişmesini sağlayacağını ve daha açık toplumsal sistemlerin yeniliği ve risk almayı teşvik edeceğini belirterek kurumlar sosyolojisi perspektifinden bir girişimcilik analizi ortaya koymaktadır (Butler, 2020, s. 102-107)

2.4. TÜRKİYE’DE GİRİŞİMCİLİĞİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Çalışmanın bu kısmında, Osmanlı’dan günümüze girişimcilik politikaları tarihsel dönemselleştirmeler içerisinde ele alınmış ve bu politikaların Türkiye’de girişimcilik olgusu üzerine etkilerine değinilmiştir. Ayrıca, çalışmanın kalanı boyunca bir zemin sağlaması için Türkiye’de girişimciliğin tarihsel süreçte geçirdiği dönüşümlere dikkat çekilmiştir.

2.4.1. Cumhuriyet Öncesi Dönemde Girişimcilik

Osmanlı Devleti’nde siyasi anlayış ve merkezi otoritenin ön planda olması sonucu Padişah, mülk üzerinde tam hakimiyete sahip bir konumdaydı ve halkın toprak üzerinde bir sahiplik durumu mümkün değildi. Merkezi güce alternatif bir güç tehlikesi nedeniyle, halk kesimlerinin büyük ölçekli servet birikimine karşı çıkmıştır. Bürokrasi kadrolarından aşırı zenginleşenlerin serveti ise müsadere usulüyle hazineye geri kazandırılmaktaydı (Candan, 2011, s. 162). 18. Yüzyıldan sonra gelir-gider dengesinin bozulması ve devletin borçlanmak zorunda kalmasıyla birlikte, Osmanlı ekonomisi Batılı devletlerin etki ve bağımlılık alanı içerisine girmiş ve bu dönemde Batılı devletler ile iyi ilişkiler geliştiren gayrimüslim unsurlar, Osmanlı ekonomisinin özellikle ticaret ve finans alanlarına hâkim olmuşlardı (Kamaç ve Kışman, 2020, s. 136). Ticaret ve finans

alanlarından dışlanan Müslüman-Türk unsurlar ise çiftçilik, askerlik ve devlet memurluğu gibi girişimcilik imkânı düşük alanlarda istihdam edilmişti (Uzuntepe, 2017, s. 63).

Özellikle Balkan Savaşları'ndan sonra yükselen Türkçülük akımı, İttihat ve Terakki yönetiminde bir milli iktisat ve milli burjuvazi politikalarını gündeme getirmiş ve yerli bir girişimci sınıfın yaratılması öncelikli hedef haline getirilmiştir. 1913 yılında "Teşviki-i Sanayi Kanunu" çıkarılarak, kurulacak yeni işletmelere hazine arazilerinin tahsisi ve vergi muafiyetleri gibi ayrıcalıklar tanınmıştır (Kamaç ve Kışman, 2020, s. 137). Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı'nın olağandışı koşulları, İttihat ve Terakki'ye belli politikaları daha rahat uygulama imkânı vermiş ve savaş koşulları dahilinde, parti çevresine yakın bir "Türk patron" ve savaş zenginleri zümresi yaratılmıştır (Pamuk, 2022, s. 170)

2.4.2. 1923-1950 Arası Dönemde Girişimcilik

Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte "ekonomik bağımsızlık olmadan, siyasi bağımsızlık olmaz." ilkesi temel alınarak, İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikalarının devamı niteliğinde milli iktisat ve milli girişimci yaratma politikaları uygulamaya konmuştur (Uzuntepe, 2017, s. 64). Bu politikaların temeli, 1923 yılında toplanan İzmir İktisat Kongresinde atılmıştır. Kongrede alınan kararların başlıcaları: Ticaret bankasının kurulması, iç sanayiye dış sanayiye karşı koruyacak yeni bir gümrük tarifesi, Türk sanayi şirketlerinin en az %75 oranında yerli olması zorunluluğu, şirket kurmanın kolaylaştırılması ve asker ve memurların ihtiyaçlarının yerli üreticiden temin edilmesi şeklindedir (Kamaç ve Kışman, 2020, s. 137-138). Kongre kararlarından da görüldüğü üzere, uygulanan politika devletin himayesi ve koruması altında özel teşebbüsün güçlenmesini hedef alan milli bir iktisat politikasıdır (Uzuntepe, 2017, s. 64).

1920'lerde öngörülen model özel sektöre dayalı bir ekonomi modeliydi. Bununla birlikte yönetici kadrolar ekonomiyi tümüyle özel sektöre bırakmaya niyetli değillerdi ki bunun yanı sıra ekonomiyi tamamen işletecek bir girişimci sınıf da ortalıkta yoktu. Bu şartlarda ortaya çıkan, özel teşebbüsün güçlenmesini amaçlayan sınırlı bir devlet müdahaleciliği olmuştu. Bu doğrultuda 1924 yılında özel sektöre kredi sağlaması için İş Bankası

kurulmuş ve 1927 yılında milli sanayileşmeyi teşvik etmek için Teşvik-i Sanayi Kanunu uygulamaya konmuştur (Pamuk 2022, s. 181-182). Bu uygulamalar sonucu belirli düzeyde bir sanayileşme ve girişimci sınıf yaratılsa da bu kişiler büyük ölçüde yönetici kadrolara ve siyasi güce erişimi olan kişiler olmuştur. Devlet ihaleleri ve teşvikleri, siyasi kadrolara yakın bir kesim insanın zenginleşmesinde önemli bir araç olmuştur (Şimşek, 2013, s. 285).

1929 yılında patlak veren Dünya Ekonomik krizi, ekonomi politikalarında bir paradigma değişimine yol açmıştır. Özel girişimin de beklenen gelişmeyi gösterememesi, patlak veren ekonomik kriz ve yeni bir Dünya Savaşı'nın öncü izleri devletin ekonomide merkeze oturmasını gerekli kılmıştır (Pamuk 2022, s. 163; Uzuntepe, 2017, s.65). Bu dönem itibariyle, devlet birçok alanda kendisi üretime el atmış ve piyasalara doğrudan müdahale etmeye başlamıştır (Candan, 2011, s.165). Özellikle 1940'lı yıllara gelindiğinde, devlet kadroları ile girişimci kesim arasında devletin aşırı müdahaleciliği nedeniyle bir takım bozuşma ve anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır (Şimşek, 2013, s. 28).

2.4.3. 1950-1960 Arası Dönemde Girişimcilik

İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya genelinde görülen liberalleşme rüzgarları Türkiye'ye de uğramış ve CHP içi çekişmelerden doğan Demokrat Parti, devletçilik politikasından huzursuz olan kentli ve taşralı sermaye sınıfını da arkasına alarak iktidara gelmiştir. Demokrat Parti, liberal ve Pazar ekonomisine dayalı bir yaklaşımı benimsemiştir. Bu doğrultuda Yabancı Sermayeyi Teşvik kanunu çıkarılarak ülkeye yabancı sermaye girişi sağlanmış, serbest dış ticaret rejimi benimsenmiş ve bu uygulamalar belli bir ekonomik büyümeye imkân vermiştir (Uzuntepe, 2017, s. 65). Diğer taraftan devlet teşvikleri yoluyla, girişimci sınıf teşvik edilmeye çalışılmış ve bu amaçla Sınai Kalkınma Bankası kurulmuştur. Bununla birlikte, devlet teşvik ve uygulamaları, devletin ekonomiye müdahalesinin bir aracına da dönüşmüş ve müdahalecilik belli ölçüde sürmüştür (Candan, 2011, s. 165-166). Önceki dönemlere kıyasla, özel sektörün ve girişimci sınıfın gelişmesi için daha açık ve net uygulamalar gerçekleştirilmiş olsa da bu dönemde devlet müdahaleleri yoluyla piyasayı ve iş dünyasını daraltan ve zor durumda bırakan karmaşık bir ekonomi yönetimi ortaya konmuştur. Sağlanan devlet teşvikleri ve kredilerin plansız

ve belli bir strateji güdülmeksizin verilmesi, rasyonel temellere dayalı bir girişimcilikten ziyade rantıye faaliyetlerinin devamına yol açmış ve ideal anlamda bir girişimci profili bu dönemde de ortaya çıkamamıştır (Durak vd., 2017, s. 135)

2.4.4. 1960-1980 Arası Dönemde Girişimcilik

1960-1980 arası dönemde, Türkiye ekonomisinin başlıca probleminin 1950-1960 yılları arasında uygulanan plansız politikalar olduğu düşünülmüş ve bu sorunu aşmak ve ekonomiyi düzeltmek için planlı ekonomi anlayışına geçilmiştir (Erdem, 2018, s. 128). Bu amaçla Devlet Planlama Teşkilatı kurulmuş ve devlet birçok alanda gerek planlayıcı ve gerekse uygulayıcı olarak rol almıştır. Bu dönemde ithal ikameci sanayileşmeye geçilmiş ve yurtdışından alınan ürünlerinin üretiminin Türkiye’de yapılması ve böylece Türk sanayiinin güçlenmesi amaçlanmıştır (Candan, 2011, s. 166). Planlı ekonomi anlayışının bir parçası olarak oluşturulan Beş Yıllık Kalkınma Planlamalarında, girişimcilere de yer verilmiş ve bu kişilere tespit edilen öncelikli alanlarda girişimlerde bulunmaları için teşvik edici vergi uygulamalarının gerçekleştirilmesi planlanmıştır. Bu noktada, özel girişime karşı devletin toparlayıcı, değerlendirici ve yol gösterici niteliklerinin altı çizilmiş ve devletin ekonomideki merkezi rolü vurgulanmıştır (Erdem, 2018, s. 131-133). Ancak bu yıllarda yaşanan ideolojik kavgalar, Kıbrıs çıkartması, enflasyon ve çeşitli uluslararası krizler nedeniyle oluşan ekonomik kriz ve siyasi istikrarsızlıklar altında girişimcilik gelişme fırsatı bulamamıştır (Durak vd., 2017, s. 135). Bir diğer deyişle, bu dönemde girişimci faaliyetler bir kriz işletmeciliği şeklinde yürütülmek zorunda kalmıştır (Arıkan, 2004, s. 16).

2.4.5. 1980-2000 Arası Dönemde Girişimcilik

Dünyada yaşanan neo-liberal havanın Türkiye’ye de sıçramasının bir parçası ve ekonomide bir paradigma değişimi amacının bir sonucu olarak 24 Ocak 1980 yılında “24 Ocak Kararları” şeklinde açıklanan ekonomi programı uygulamaya konmuştur. Bu ekonomi programının hedefleri; ekonomide kamu sektörünün küçültülmesi, yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi, özel sektörün sermaye birikiminin önündeki engellerin kaldırılması ve piyasanın özgürce işleyişine bırakılması şeklindedir. Bu programla birlikte, devlet merkezli ekonomi anlayışından piyasa merkezli ekonomi anlayışına geçiş

sağlanmıştır (Candan, 2011, s. 167) Bu anlayış doğrultusunda, fiyat kontrolleri ve faiz hadleri üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmış, sermaye piyasası kurulmuş, döviz ile işlem serbest bırakılmış, Bankalar kanunu yürürlüğe konulmuş ve sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır (Uzuntepe, 2017, s. 66).

1960-1980 arasında uygulanan ithal ikameci sanayi politikasının yerini ihracat temelli sanayi politikası almış ve serbest piyasa ekonomisi benimsenmiştir (Kamaç ve Kışman, 2020, s. 139). Ekonomideki bu paradigma değişikliğinin sonucu olarak girişimcilik ve özellikle ihracata yönelik girişimcilik ekonomi sisteminin en önemli aktörlerinden birisi olarak görülmeye başlanmıştır (Arıkan, 2004, s. 17). 24 Ocak Kararları dahilinde devletin ekonomi alanında elini çekerek olabildiğince geri planda kalması öngörülmüş ve kamunun çekilmesinden dolayı oluşan boşluk, ciddi bir girişimci ihtiyacını ortaya çıkartmıştır. Bu nedenle, girişimciliğin tabana yayılarak yaygınlaştırılması hedeflenmiş ve beşerî sermayenin girişimcilik kültürü ile şekillendirilmesi fikri önem kazanmıştır. Bu doğrultuda, 1990 yılında Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB) belki de bu politikaların sonucunda şekillenerek bugün Türkiye’deki girişimciliğin en büyük destekçisi olmuştur (Erdem, 2018, s. 144). Bununla birlikte bu dönemde gerçekleşen bir başka önemli gelişme, ihracat temelli sanayileşme hamlesinde paylarını arttırmaya başlayan Kayseri, Denizli, Malatya, Gaziantep gibi Anadolu sanayi şehirlerinden girişimciler de sistemin önemli bir parçası konumuna yükselmesi olmuştur (Durak vd., 2017, s. 140).

Tüm bu paradigma değişikliği ve uygulamalarla birlikte özel girişimin önü açılmış olsa da bu dönemde artan kamu borçları ve enflasyon nedeniyle, girişimci davranışlar kısa vadeli spekülatif rantıye faaliyetlerine dönüşmüştür (Durak vd., 2017, s. 137). Boratav’a göre, bu dönemde emek gelirleri ciddi ölçüde düşüş göstermiş ve burjuvazinin bir başka deyişle sermaye sahiplerinin “yatırımcı öğeleri değil, aracı, tüketici ve paraziter öğeleri” ön plana çıkmıştır. Devlet, ekonomiden önceki dönemlere kıyasla geri çekilmiş olsa da bu dönemde de devlet eliyle yaratılan rant mekanizmaları azalmamış, tam aksine yolsuzluklar ve ‘hortumculuk’ faaliyetleri önemli ölçüde artış göstermiştir (Boratav, 2015, s. 171).

2.4.6. 2000 Sonrası Dönemde Girişimcilik

1999 yılında başlayan ve 2001 yılında zirveye ulaşan ekonomik kriz sonrası uygulamaya konan Kemal Derviş Programı; ekonomide istikrar, yapısal ve kurumsal düzenlemeleri temel almıştır. Bu program kapsamında girişimcilerin lehine üst kurumlarda kurulmuş ve uluslararası sözleşmelerin kabulü ve özelleştirmelerin önünün açılmasıyla özel sektör lehine bir yapılanmaya gidilmiştir. 2002 yılında iktidara gelen Ak Parti kadroları da bu ekonomik reform programını olduğu gibi kabullenmiş ve uygulamaya devam etmiştir (Candan, 2011, s. 167-168). Pamuk'a göre, Ak Parti, ilk beş yıllık döneminde Türkiye'de daha önce olmadığı kadar özel sektör yanlısı politikalar izlemiş ve özelleştirme faaliyetlerine girişerek devletin ekonomideki rolünü küçültmeyi savunmuştur. Bu dönemde uygulanan güçlü Türk lirası politikası yerli girişimci ve ihracatçıların elini zayıflatan bir sürece yol açmış ve üretimden ziyade ithalat ağırlık kazanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde de devlet kadrolarına yakınlık yoluyla elde edilen rantiye faaliyetleri devam etmiştir (Pamuk, 2022, s. 285- 292).

3.BÖLÜM: TÜRK SOSYOLOJİSİNDE GİRİŞİMCİLİK OLGUSU ÜZERİNE GÖRÜŞ VE ÖNERİLER

Çalışmanın bu bölümünde Türk Sosyolojisi literatüründe girişimcilik olgusu üzerine görüş ve öneriler ele alınmıştır. Bu amaçla, Türk sosyolojisi literatüründen 10 Türk düşünürü seçilmiş ve bu sosyologların girişimcilik olgusuna dair görüşleri değerlendirilmiştir. Türk sosyologlarının seçimi aşamasında yapılan seçimlerin, Türk sosyolojisinin dönemlerini ve ekollerini kapsayıcı olmasına ve sosyolojik duruşları itibariyle sosyologların dağılımının çeşitliliğine ve farklılığına dikkat edilmiştir.

3.1. SAİD HALİM PAŞA

Osmanlı'nın son dönemlerinde birtakım memuriyet görevlerinden sadrazamlığa kadar bir dizi devlet görevini üstlenmiş olan Said Halim Paşa, devlet adamlığının yanı sıra Osmanlı-Türk toplumunun yapısına dair önemli sosyolojik tespitlerde bulunmuş bir düşünürdür. Ona göre siyasi ve kurumsal sorunların kökeni toplumsal hayattadır: *“Cemiyetin durumu, bir memleketin siyasi ve idari vaziyetinin esasını teşkil eder. Dolayısıyla siyasi ve idari vaziyet, sosyal duruma bağlı olduğu için, cemiyetin durumu da kendisini teşkil eden ferdlerin ahlak ve zihniyetine bağlıdır.”* (Paşa, 2017, s.122). Paşa, analizlerinde yapısal/çevresel bir yaklaşımdan hareket etmektedir. Bu bağlamda onun için, Osmanlı'nın geri kalması sorunu birey kaynaklı bir olgu değil, sosyal ve siyasal olguların belirli bir nedensellik sonucu oluşturduğu yapısal/çevresel koşullar ile alakalı olarak ortaya çıkmıştır. Toplumsal olgular, meydana geldiği yapı ve çevreye bağlıdır ve bilimsel analizler de buna bağlı olarak gerçekleştirilmelidir (Kahraman, 2022, s.245-246). Paşa, bu duruma bir örnek olarak Abdülhamid döneminde gerçekleşen olayların yalnız bir adamın eseri olmadığını, Sultan Hamid yerine bir başkası olmuş olsaydı da bu olayların gerçekleşeceğini örnek olarak verir. Ona göre sosyal olaylar, bir nesil eseridir yani toplumun genel durumundan ortaya çıkar (Paşa, 2017, s. 70).

Said Halim Paşa, her ne kadar detaylı ve gelişkin analizler ortaya koymamış olsa da Osmanlı-Türk toplumuna dair yaptığı sosyolojik tespitler, önemli noktalara parmak

basılmaktadır. Bu bağlamda onun Türk toplumunda girişimcilik olgusunun yeterince gelişmemiş olmasına dair sorunun kaynağını işaret eden birtakım tespitleri bulunmaktadır. Buna göre Paşa, Türk toplumunda seçkin bir sınıfın oluşmamış olmasını ve memur zihniyetinin yaygınlığını tespit ederek önemli bir nedensellik zincirini işaret etmiştir.

3.1.1. Seçkin Sınıf Yokluğu ve Memur Zihniyeti

Paşa, memleketi daha ileri aşamalara taşıyacak olan olguyu, bir seçkin sınıfın varlığı olarak görmektedir. Bu bağlamda “*şahsiyeti, ahlakı ve akli ile temayüz etmiş olan şahıslardan, maddi ve manevi servet sahiplerinden, memleketin sonsuz tabii servetlerinden istifade edebilecek sanatkarlardan, vicdanları aydınlatarak ve müşterek ilerleyişi temin ederek halkı irşad etmek isteyen faziletli zatlardan meydana gelecek seçkin bir sınıf teşkil edilmesi lazım gelir.*” (Paşa, 2017, s.116). Ancak Paşa, bu seçkin sınıfın memur zihniyetine sahip, devletle hayati bağları olan bireylerden değil, zaman içerisinde bağımsız bir seçkin sınıfın ortaya çıkarak memleketi bugünkü sosyal durumundan kurtarabileceğini belirtmektedir. (Paşa, 2017, s.116). Buradan hareketle Said Halim Paşa, toplumsal alanda seçkin insanların ön plana çıkabilmesini sağlayacak makul bir eşitsizlik olması gerektiğini belirtmekte ve “*buna binaen meşruti halk idaremiz, irfan ve istidat sahibi kimseleri her bakımdan destekleyerek, bunların daha da olgunlaşarak ve serbest bir şekilde yükselerek, memlekete faydalı olabilecek bir seviyeye gelmelerini temin etmeli, bu suretle bir yüksek tabaka meydana getirmeye çalışmalıdır*” fikrini öne sürmektedir (Paşa, 2017, s.121).

Said Halim Paşa, Osmanlı toplumu ile Batı toplumu arasında “burjuva” sınıfının yokluğu üzerinden bir karşılaştırma yaparak, bunun yerine Osmanlı’da “memurlar” topluluğunun ön plana çıktığını belirtmektedir. Ona göre:

“Osmanlı cemiyetinde “memurlar” en faal ve münevver bir unsur teşkil eder. Bu vazife pek parlak ve çekici olduğundan, zamanımızda bile, her aydın Osmanlının ideali, hükümet memuru olmaktır. Halbuki memurluğa has olan kayıtsızlık, tevekkül, teslimiyet ve mesuliyetten kaçınmak şeklindeki ruh hali, memurları her türlü fedakârlık ve şahsi teşebbüs hislerinden mahrum bırakmaktadır.” (Paşa, 2017, s.62)

Paşa'ya göre, memurların burjuva sınıfının yerini tutacağını zannetmek, iktisat teorilerinde tüketim ile üretimi birbirine karıştırmak kadar büyük bir hataya düşmek demektir. (Paşa,2017, s.63). Bu görüşünü şu şekilde açıklamaktadır:

“Çünkü bu memurlar tabakası gerekli vasıflara sahip bir yüksek sosyal sınıf teşkil etmek için lazım olan istiklal, istikrar ve anane gibi, manevi ve fikri meziyetlerden mahrum bulunuyordu. Hükümdarın, atıfet olarak bunlara bahsettiği şan ve şeref, nüfuz ve iktidar, servet-ü saman, mutlak bağlılığın mükafatını teşkil ettiğinden, gerekli istiklalden tabii olarak mahrum bulunuyorlardı.” (Paşa, 2017, s. 114).

Said Halim Paşa'dan hareketle seçkin bir sınıfın oluşmamış olmasının ve aydın kesimde dahi görülen memuriyet arzusunun, Türk toplumunda girişimciliğin gelişmesine ket vuran başlıca olgular olduğu ifade edilebilir. Paşa, bu sorunun aşılması için toplumsal alanda makul bir eşitsizliğin ve rekabetin oluşması gerektiğini savunmaktadır. Bununla birlikte Said Halim Paşa'nın temel meselesi, İslam dininin geri kalmaya ve bireysel girişimin engellenmesine neden olup olmadığı tartışmasıdır.

3.1.2. İslam Dini ve Geri Kalmışlık

Osmanlı'nın geri kalmasının nedenlerine dair tartışmada öne sürülen savlardan birisi olan, İslamiyet'in iktisadi gelişmeyi engellediği tezine karşı çıkan Said Halim Paşa, bunun yanlış bir görüş olduğunu ifade etmekte ve geri kalmanın temel nedeni olarak İslam dininin gösterilemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre *“bir cemiyetin ilerlemesine engel olan sebep ve amilleri tespit etmek o kadar kolay değildir. Bir milletin gerilemesi, ekseriya uzun bir hadiseler zincirinin ve insanlığın genel gelişmesinin, bu cemiyetin içinde ve dışında meydana getirdiği birçok sebep ve amillerin neticesinde ortaya çıkar.”* (Paşa, 2017, s. 150). Buna ek olarak Paşa, dinin mutlaka bir etken olarak değerlendirildiği noktada esas nedenin, dine uymak değil, dine doğru bir şekilde uymamak olduğunu öne sürmektedir. (Paşa, 2017, s. 151). Said Halim Paşa, Osmanlı'nın yükseliş devrinde de İslamiyet'in esas dini inanç olduğunu vurgulayarak sorunun dinin kendisinde değil Müslümanların İslami görevlerini eskisi kadar iyi anlayamamalarına ve yerine getirmemelerine bağlamaktadır (Bostan, 2019, s. 72).

Paşa, sadece din temelli açıklamaların indirgemeci ve yanlış bir yaklaşım olacağını savunmakta ve sosyal-iktisadi meselelerin arkasında çok faktörlü bir nedensellik zinciri olduğunu savunmaktadır: “*Sosyal hadiselerde dini inançların tesiri büyüktür. Fakat fertlerin mazisi, karakteri, zihniyeti ve hatta yaşadıkları iklim gibi çok çeşitli faktörler de bu tesire iştirak ederler. Zaten bir sosyal olayı, surf din ve mezheple ilgili bir başka hadiseden ayıran da budur.*” (Paşa, 2017, s. 160).

Paşa, dinin kendisinin suçlu ilan edilemeyeceğini ifade ederek, sorunun dinin anlaşılma ve uygulanma tarzında aranabileceğini belirtmektedir. Ona göre, “*bir dinin alacağı karakter, bulunduğu muhite bağlıdır. Dinin bir muhitteki tesirinin onu izah ve tatbik edecek olan fertlerin karakterlerine bağlı olması mecburidir.*” (Paşa, 2017, s.161). İlerlemenin birçok farklı sosyal ve iktisadi faktöre bağlı olarak ortaya çıkacağını savunan Paşa, hiçbir dinin, ilerlemek için gerekli şartlara sahip olan bir milleti bu yoldan alıkoyamayacağını ifade etmektedir (Paşa, 2017, s. 162). İslam’ın geri kalmanın nedeni olarak görülmesine şiddetle karşı çıkan Paşa, bunun tam aksine gerçek bir ilerlemenin ancak İslamiyet’in doğru şekilde yaşanması ve uygulanması ile mümkün olabileceğini öne sürmektedir (Paşa, 2017, s. 179).

Said Halim Paşa’ya göre, Müslüman milletlerin kurtuluşu ve saadeti onların tam olarak İslamlaşmalarına bağlıdır. İslamlaşmak ise, “*İslamiyet’in inanç, ahlak, yasayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak tatbik edilmesi demektir*” (Paşa, 2017, s. 186). Paşa’ya göre Osmanlı toplumunda İslamiyet’in doğru yorumundan ve yaşanmasından uzaklaşılması, ruhaniliğin ortaya çıkışı sonucu gerçekleşmiştir. Ruhaniliğin ortaya çıkışı, İslamiyet’in özünde bulunan hürriyet ve müsamaha fikrinin yok olmasına sebep olmuş ve giderek gelişen ruhani sınıfın çarpık anlayışları neticesinde bunun yerini taassup ve tahakküm fikri almıştır. Bahse konu bu ruhani sınıfın, İslam vicdanını teşkil etmeyi yalnız kendisine has bir hak gibi görmeye başlamasının bir sonucu olarak, vicdanlar İslami hakikatlerden gitgide uzaklaşmaya başlamışlardır (Paşa, 2017, s. 196). Ruhaniliğin dini anlayışa hâkim olmasının sonucunda, Müslümanlar bir taraftan mazilerinden uzaklaşırken diğer taraftan ise öteki dinlerin sapkınlıklarına düştüler. Akli ve manevi kuvvetlerini özgür bir şekilde ortaya koyamayan bireyler hürriyetlerini ellerinden kaçırdılar ve bunun sonucunda toplum, cehaletin ve istibdadın kucağına düşerek

alabildiğine hızlı ilerleyen zamana yetişemedi ve asırlar geçtikçe daha da gerilemeye devam etti (Alperen, 2019, s. 25). İslamiyet'in esasında öncelikli olarak bireyin özgürlüğünü ve gelişimini esas aldığı savunulan Paşa, ruhaniliğin ortaya çıkışı sonucu bozuk İslam yorumunun ise bunun tam tersi bireyin özgür iradesini ketleyen bir yapı taşıdığını belirtmektedir (Bostan, 2019, s. 68).

Bu analizlerine ek olarak Paşa, kapitalist burjuva ahlakını da ideal ahlak anlayışı olarak görmemekte ve bu maddeci ahlak anlayışının ortaya çıkardığı sonsuz zenginlik ihtirasının her şeyin mübah sayıldığı çürümüş bir toplumsal ortam yarattığını savunmaktadır (Paşa, 2017, s. 241). İslamiyet'in ilerlemeye engel olmadığı gibi buna ek olarak sosyal dayanışmayı da temin ettiğini belirten Paşa, bunun aksine Kapitalist burjuva toplumlarının ise sınıf çatışmalarını körüklediğini ifade ve önceliği bireysel çıkarı olan bireylerden oluşan cemiyetlerin, sonunda anarşiye düşeceğini iddia etmektedir. (Paşa, 2017, s. 262). Özetle Said Halim Paşa, Türk toplumunda seçkin sınıfın yokluğu, memur zihniyetinin yaygınlığı ve bozuk dini anlayış gibi bireyin özgür girişimini engelleyen temel nedenleri tespit etmiş ve bu açıdan dikkate değer analizler ortaya koymuştur. Ancak bu olguların detaylı ve bütünlüklü bir açıklamasını yapmadığı söylenebilir.

3.2. PRENS SABAHADDİN

Prens Sabahaddin, bir toplumu ve bu toplumun yönetim mekanizmasını anlamak ve düzeltebilmek için öncelikle o toplumun sosyal yapısını çözümlenmek gerektiğini ifade etmektedir. Sosyal yapıların Kamucu ve Ferdiyetçi sosyal yapılar olarak ikiye ayrıldığını belirten Prens Sabahaddin, Kamucu Yapının maddi çalışmanın gevşekliğinden ortaya çıktığını ve kendine bağlı olanları üretimden çok tüketime sevk ettiği için sosyal yetenek ve kişiliğin gelişmesine engel teşkil ettiğini; Ferdiyetçi yapının ise maddi çalışmanın sıklığından ortaya çıktığını ve özel teşebbüs sonucunda aktif bir üretimi doğurarak sosyal yeteneğin tam bir şekilde gelişmesine zemin hazırladığını öne sürmektedir (Sabahaddin, 2018, s. 218). Bu noktada Prens'in ikincisini savunduğu ifade edilebilir.

3.2.1. Merkeziyetçilik ve Memuriyen Zihniyet

Prens Sabahattin, Türk toplumunda girişimcilik olgusu üzerine detaylı bir analiz ortaya koyan ilk sosyologdur ve bu açıdan oldukça önemlidir. Ona göre, Osmanlı-Türk toplumunda şahsi teşebbüsün (girişimciliğin) gelişmemesinin temel nedeni Kamucu sosyal yapıdır. Merkeziyetçilik ve Memuriyen zihniyet bu sosyal yapı içerisinde öne çıkan eğilimler olur ki bu iki olgu da girişimciliğin gelişebileceği zeminleri tıkayan bir işleve sahiptir. Sabahaddin, girişimci ve dinamik bir toplum için idari hayatta adem-i merkeziyetin, özel hayatta ise şahsi teşebbüsün gerekliliğini savunmaktadır:

“Kötülüğün esas merkezi, sadece hükümet şeklini değiştirmekle tabii ki sükût edemezdi. Çünkü Türkiye’yi devamlı sosyal zayıflığa mahkûm eden hastalık şu idi: 1- Özel hayatımızda; faydasız bir gelenek, şahsiyetin verimli ve meşru çalışmayla yükselmesine engel bir geçim tarzı ve bu tarzı nesilden nesle sürükleyen kötü bir eğitim! 2- Genel hayatımızda, yani hükümet teşkilatımızda; özel hayatımızdaki tembelliği genel hayatımıza yansıtan, mahalli ihtiyaçlarımıza asla uymayan, bundan dolayı çok masrafla az iş gören, Türkiye’yi baştanbaşa bir sefalet diyarına çeviren Merkeziyet!” (Sabahaddin, 2018, s. 102).

Meşrutiyet döneminin merkeziyetçi uygulamalarını eleştiren Prens Sabahaddin, meşrutiyetin Mebuslar Meclisi aracılığıyla kontrolü merkezden yürütme yoluyla sağlanması anlamına geldiğini ve bunun aksine İdari Adem-i Merkeziyet’in ise vilayet genel meclisleri vasıtasıyla aynı hakların vilayetler için de genelleştirilmesi anlamına geleceğini belirtmektedir. Meşrutiyetin merkeziyetçi anlayışı neticesinde bir vilayette ihtiyaç olan köprü, yol, okul, hastane vb. altyapıların sayısız bürokratik makam ve süreçlerden geçmesinin lazım geldiğini ifade eden Prens Sabahaddin, *“bitip tükenmek şanından olmayan o ağır resmi muameleler içinde ülkenin ekonomik hayatının heba olup”* gittiğini belirtmektedir. Ona göre yapılması gereken İdari Adem-i Merkeziyeti tesis ederek, yerel bölgelerdeki vali ve diğer memurların yetkilerini artırarak genel meclisleri açmak ve böylece halkın verdiği vergilerin harcama yerlerini en uygun şekilde tartışıp belirleyebileceği bir ortama zemin hazırlamak olmalıdır. Böyle bir uygulama, birçok yerel teşebbüsün önündeki bürokratik süreçleri hafifleteceği gibi aynı zamanda halkın belirli bir vergi bilincine ulaşarak yaşadığı muhite dair aktif bir durum takınmasına yol açacaktır (Sabahaddin, 2018, 50-53). Diğer taraftan Prens Sabahaddin, aşırı

merkeziyetçiliğin toplumsal hayatta memuriyen zihniyeti yaygınlaştırdığını ifade etmekte ve bunun ise toplumsal dinamizmi ve girişimciliği engellediğini belirtmektedir:

“Hayat mücadelesinde her gün birçok zorluk ve sıkıntıyla karşı karşıya kalan ve kendi başlarına çalışmak zorunda olan insanlar, yaşadıkları süre içinde elbette sosyal yeteneklerinin arttığını görürler. Biz ise yaşadıkça azaldığını görüyoruz. Zorluklara göğüs germek onlara eğlence, bize işkence oluyor. Onların şahsi çıkarları, çoğu zaman kamu menfaatlerinin bir parçasıdır! Çünkü yaptıkları işlerle ülkelerinin servetini artırıyorlar. Bizde ise şahsi çıkar, kamu menfaatlerinin zıddıdır! Çünkü şahsi çıkarlarımızı servetin üç ana kaynağı olan tarım, sanayi ve ticaretle elde etmekten çok onu, zulme alet olma ve baskıda arıyoruz. Özel çalışma ve gayretle yaşamak ve zenginleşmek için bilgi, tecrübe, kararlılık, tedbir ve çaba gibi birçok becerilere sahip olmak şarttır! Biz çoğu zaman bunlardan (özel çalışma ve gayretle yaşamak; tecrübe, kararlılık ve çaba gibi beceriler) mahrum olduğumuz için, çocukluğumuzdan beri aldığımız eğitim sonucunda kazanmadan yaşamak, çalışmadan zenginleşmek istiyor ve dolayısıyla hükümet memurluğuna göz dikiyoruz.” (Sabahaddin, 2018, s. 53).

Prens Sabahaddin, şahsi teşebbüse ket vurularak toplumda yaygınlaşmasına yol açılan memur zihniyetinin, analiz kabiliyetinden uzak bir şekilde teşebbüs ruhunu ve bağımsızlık ile sorumluluk duygusunu çürüten bir yöne sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu zihniyetin toplumda yaygınlaşması sonucu ortaya çıkan rekabet, ticari faaliyetlerde değil, makam ve mevki kapma yarışması olarak kendisini göstermektedir (Sabahaddin, 2018, s. 244). Bayraktar, Prens Sabahaddin'in Türk toplumundaki memurlar sultanı ve aşırı bürokrasi noktasındaki eleştirilerini şu şekilde desteklemektedir:

“Tanzimat'a kadar Osmanlı Tarihi, bir bakıma, saray içi boğuşmanın ve bunun enstrümanı olarak da "rical"i kullanmanın tarihi idi. Tanzimat'tan bu yana ise, nitelik değişmemiş olmasına rağmen, Türk Tarihi, devlet kadrolarında saf tutan memurların kavgasının tarihi oldu. Sabahaddin'in attığı neşter, kim bilir, sadece Fatih 'ten bu yana -toplumsal temellerinden kopmuş- Osmanlı bürokrasisinin değil, bin yıllık Türkiye tarihinde yönetim anlayışının değiştirilmesini gerektiren örtülü cerahati temizlemeye de yönelik idi. Sabahaddin Bey zamanlamayı doğru yapmamıştı, ama, itiraf etmek gerekir ki, Türk "bürokratik muhafazakarlığını ya da "hikmet-i hükümet fedailerini" sorgulamış idi. Sabahaddin'e göre müstebidi ve memurlar sultanı da demek olan bürokrasiyi sınırsız bir güce ulaştıran temel neden, bireyin ve toplumun sosyal kurumlarının yetersizliği idi.” (1996, s.60)

Ömer Aytaç (2006, s. 7) da Prens Sabahaddin'in eleştirdiği merkeziyetçi/otoriter yapının sivil toplumun gelişmesini engellediğini ifade etmekte ve bu yapı tarafından toplumdaki özerk kuvvetlerin, itaatkâr, pasif ve kontrol edilebilir bir şekilde organize edildiğini

belirtmektedir. Ona göre bu yapının altında yatan memur zihniyeti, “devlet baba” algısı ve devlet yönetiminin tekliği ve merkeziliği şeklindeki güçlü bir tarihsel arka plana yaslanmakta ve oradan beslenmektedir. Bunun sonucu olarak ise, memur zihniyeti zaman içerisinde kurumsal bir hale gelerek yaygınlık kazanmış ve sosyal ve iktisadi hayatta özerk ve bağımsız diğer aktörleri ve alanları kuşatarak onları zayıflatmış veya yok etmiştir.

Prens Sabahaddin, çözüm yolunun şahsi teşebbüsü tesis etmekten geçtiğini savunmakta ve teşebbüsün gelişip yayılmasını sağlayacak olan idare tarzının ise Adem-i Merkeziyet olduğunu ifade etmektedir. (Sabahaddin, 2018, s. 85). Ona göre sorunun sosyal yapıdan kaynaklı olduğu kabul edilmeli ve sosyal yapıyı dönüştürmeye yönelik adımlar atılmalıdır: *“Fert hayatının temelde önemini anlamayarak milletlere yön veren şeyin ancak politika olduğu yanlış kanaatine kapılan bizim gibi birçok Kamucu toplumlar, sosyal aksaklıklara hep siyasi yollar ve kanun kuvvetiyle çözüm yolu bulmaya uğraşarak buhrandan buhrana düşüyorlar.”* (Sabahaddin, 2018, s. 243). Prens Sabahaddin’e göre bu dönüşümün tesis edilmesi manevi değerlerden güç alarak eğitim yoluyla gerçekleştirilebilir.

3.2.2. Din ve Eğitim

Prens Sabahaddin, din ve eğitim olgularının da şahsi teşebbüs olgusu ile yakın ilişki içerisinde olduğunu belirtmektedir. Sorunun esas kaynağının olgularda değil, sosyal yapının kendisinde aranması gerektiğini ifade eden Prens Sabahaddin, hükümet ve kanunlar gibi eğitim-öğretimin de toplumların yapısına göre olumlu veya olumsuz netice veren sonuçlar olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda ona göre, din de bir nedenden ziyade sonuç olma vasfını taşımaktadır. Bu duruma örnek olarak aynı dinin çeşitli toplumlarda ortaya çıkış ve devamında uygulanma tarzına bakılması gerektiğini söyleyen Prens Sabahaddin, örnek olarak Katolikliğin İspanya ile Fransa’daki etkilerinin başka, Kuzey Amerika’daki etkilerinin başka olduğunu ifade etmektedir (Sabahaddin, 2018, s. 219). Buradan hareketle Türk toplumunda İslamiyet’in kendisinin ilerlemeye engel teşkil etmediğini savunan Sabahaddin, ilerlemeye engel olanın sosyal yapı olduğunu öne sürmektedir. Ona göre din ve ahlak, toplumların yapısının türüne göre gelişir veya geriler

(Sabahaddin, 2018, s. 220). Prens'e göre İslam dini şahsi teşebbüsü engellemekten ziyade onu teşvik edici bir içeriğe sahiptir:

“Kuran-ı Kerim’de: “Ey iman edenler! Sizler kendinizi düzeltmeye bakın!”(Maide, 105.) ve “İnsan için kendi çalıştığından başkası yoktur”(Necm, 39.) mübarek ayetleriyle kesin olarak varlığına işaret edilen “Şahsi Teşebbüs”e gelince; bu “bir topumu meydana getiren fertlerden her birinin, hangi toplumda olursa olsun yaşamak için ailesi, akrabası ve hükümetine dayanacak yerde doğrudan doğruya kendine güvenmesi, başarısını kendi teşebbüsünde aramasıdır.” (Sabahaddin, 2018, s. 53)

İslamiyetin şahsi teşebbüsü cesaretlendiren öğretilerinden hareketle aile ve okul yaşantısında bu yönde eğitim verilmesi gerektiğini savunan Sabahaddin, yapılacak ilk işin *“okullarımızı kelimenin tam anlamıyla müteşebbis ve faal kimseler yetiştirmeye elverişli bir duruma getirmek”* olduğunu savunmaktadır (Sabahaddin, 2018, s. 57). Ona göre:

“Fert hayatımızın düzenlenmesi ve sağlamlştırılması ise, toplumumuzda yükselmek isteyenlerin bunu şimdiye kadar olduğu gibi yönetim gücünü ele geçirmekte değil, belki üretim alanında kazanılacak bağımsız mevkilerde aramasına ve o yeteneği edinmesine bağlı bulunuyor. Bunun için de, ferdi hayatımızın düzeltilmesi, ferdiyetçi eğitimle donatılmış bayındırlaştırıcı bir sınıfın yetiştirilmesine dayanıyor.” (Sabahaddin, 2018, s. 237).

3.2.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

Prens Sabahaddin, yüzeyde görünen tüm problemlerin temelinde yapı problemi olduğunu ve bu esas problemi çözüme kavuşturmanın tek yolunun ise Kamucu Yapı'dan Ferdiyetçi Yapı'ya geçmek olduğunu ifade etmektedir. Ona göre Ferdiyetçi Yapı'ya geçmek, en temelde bir eğitim problemidir ve eğitim ailede başladığına göre öncelikle tesis edilmesi ve düzenlenmesi gereken, aile hayatında yeni nesillere kazandırılan değerlerdir. Bu bağlamda milli eğitimi tüketim, tembellik ve tutsaklıktan kurtararak teşebbüs ve bağımsızlığa yöneltmek için biricik yol, Ferdiyetçi aileler kurmak üzere kabiliyetli kız ve erkek çocukları yetiştirmektir. Yapısal ve kurumsal düzeylerde de birtakım düzenlemeler öneren Sabahaddin'e göre, “göçebe memur” sisteminin kaldırılarak yerel memurluk sistemine geçilmesi; mülkiyet düzeninin ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçişinin sağlanması; maliye ve idare noktalarında yerel yönetimlerin güçlendirilerek bölge

halkının yönetime ve denetime katılımının önünün açılması yapılması gereken kurumsal düzenlemelerin başlıcaları olarak ifade edilmektedir (Sabahaddin, 2018, s. 247-254). Prens Sabahaddin'e göre, merkeziyetçilik toplumsal dinamizmi baskılayarak sosyal hareketliliği önlemekte ve bunun sonucunda kapitalist/girişimci bir sürecin oluşması ve bireyci yapıya geçişin önü tıkanmaktadır. Merkeziyetçiliğin getirdiği bürokrasi ve memur zihniyeti, sosyal ve iktisadi gelişme için gereken motivasyon ve güdülere ket vurmakta ve kapitalist bir gelişmenin ön koşulları olan "bireycilik", "rasyonalite", "sermaye birikimi" ve "emek gücü" gibi etkenlerin olgunlaşmasına izin vermemektedir (Aytaç, 2006, s. 21). Prens'e göre, "*Türkiye'nin sosyal geleceği, memur adayı olan aydınların çoğalmasına değil, üretim işlerini özel teşebbüsleriyle ilerleterek sosyal çevremizi değiştirecek insanların yetişmesine bağlıdır.*" (Sabahaddin, 2018, s. 237).

3.3. ZİYA GÖKALP

Ziya Gökalp, Türkiye'de ulus devletin kurucusu ve milletleşme fikrinin oluşturucusu olarak tanımlanabilir. Ayrıca Pozitivist anlayışın Türkiye'de yaygınlaşmasını sağlayan başlıca düşünürlerden biridir. Pozitivist görüşün yanı sıra Alman milli iktisat sistemi ve Fransız solidarizmi de Gökalp'in sosyoloji anlayışını etkilemiş olan iki önemli fikri akımdır (Dinçaslan, 2012, s. 82). Gökalp, aynı zamanda Türkçülük akımının en önde gelen fikir adamı ve kurucu kadrolar üzerindeki etkisiyle Cumhuriyetin ideoloğudur. Gökalp'in iktisadi görüşlerinin temeli, milli iktisat anlayışına dayanmaktadır ve devlet eliyle ekonomide bir millileşmeyi savunmaktadır (Vayni, 2012, s. 36-37). Gökalp'e göre iktisat, bir milletin maddi ihtiyaçlarını karşılamak adına yürüttüğü faaliyetlerdir. Onun iktisat anlayışının temelinde "*taksim-i amal*" yani işbölümü kavramı yer almaktadır. İşbölümünün gelişkin olduğu toplumlarda iktisadi hayat da gelişmiş demektir. İktisadi hayatın gelişmiş olması ise ilim, sanat, siyaset vb. diğer olguların da gelişimini beraberinde getirmektedir. Gökalp, bu noktada Marxist görüşü eleştirmekte temel olarak iktisadi olguların önemini vurgulamakla beraber din, hukuk, siyaset vb. olguların basitçe birer "*gölge fenomen*" olmadıklarını, tüm bu olgular arasında karşılıklı bir etkilenmenin olduğunu savunmaktadır (Gökalp, 1982, s. 34-37).

Gökalp'in Osmanlı-Türk toplumunun sosyo-ekonomik yapısına yönelik analizlerine bakıldığında Said Halim Paşa ve Prens Sabahaddin'e benzer şekilde şahsi teşebbüs meselesini, memur zihniyetini ve merkezîyetçi anlayışı ele aldığı ve bunlara ek olarak meslek örgütlerini (korporasyonları) da analizine eklediği görülmektedir. Buradan hareketle bu bölümde Gökalp'in bu olgulara dair iktisadi görüşleri değerlendirilecek ve bu görüşler üzerinden bir girişimcilik tartışması yapılacaktır.

3.3.1. Merkezîyetçilik, Memur Zihniyeti ve Meslek Örgütleri

Gökalp (2011, s. 154-155)'e göre, Eski Türklerin esas iktisadi faaliyeti çobanlık olmakla birlikte, ticarete de yabancı değillerdir. Çin'den Avrupa'ya ipek götürüp Avrupa'dan Çine kadife getirenler Türk kervanlarıdır. Mülkiyet anlayışlarına baktığımızda ise, Eski Türklerde kökleşen Türk harsına en uygun sistem, solidarizm yani tesanütçülüktür. Ferdi mülkiyet yok sayılmamakla birlikte, içtimai dayanışmaya yaramayan ferdi mülkiyet meşru sayılmamaktadır. Ona göre *“Türklerin içtimai mefkuresi, ferdi mülkiyeti kaldırmaksızın, içtimai servetleri fertlere gasp ettirmemek, umumun menfaatine sarf etmek üzere, muhafaza ve temmiyesine çalışmaktır.”* Gökalp'in bu yorumundan hareketle bu anlayışın, artı değer toplumdaki dağılımının ve daha gelişkin iktisadi girişimler için gereken sermaye birikiminin oluşmasına engel teşkil eden bir anlayış olduğu ifade edilebilir.

Gökalp, Türk toplumsal hayatına dair analizlerinde, toplumun kendine has ahlaki ve kültürel değerleri ile Batı medeniyetini uzlaştırarak karma bir model öne sürmesine benzer bir şekilde ekonomik hayata dair fikirlerinde de liberal görüş ile Marksist görüş arasında bir orta yolu temsil eden Durkheim'ın mesleki korporasyon fikrinden esinlenerek dayanışmacı bir modeli savunmaktadır (Baloğlu, 2006, s. 36). Milli dayanışmanın gelişmesinde önemli etkenlerden birisinin mesleki ahlakın gelişmesi olduğunu ifade eden Gökalp (2011), mesleki ahlakın gelişmesi için ise toplumsal iş bölümünün ve meslek zümrelerinin/korporasyonlarının gelişmesinin şart olduğunu belirtmektedir. Mesleki ahlakın bu iki müeyyidesi, *“her meslek teşkilatına mahsus olarak bulunması lazım gelen “haysiyet divanları”dır”* (s. 82-83). Osmanlı'daki bölgesel iktisat devrinde ahi ve loncalık sistemindeki esnaf teşkilatlarının bölgesel bir mahiyete sahip

olduğunu söyleyen Gökalp, milli iktisat sisteminde bu bölgeselliğin yarardan çok zarar getirdiğini belirterek bu teşkilatların yıkılarak yerlerine milli loncaların ikame edilmesi gerektiğini öne sürmektedir. Merkezi bir düzenlemeyle milli loncaların belirli federasyonlara bağlanmasının mesleki ahlakın gelişmesine yol açarak meslek örgütlerini güçlendireceğini belirtmektedir (2011, s. 135-136).

Gökalp, Prens Sabahaddin'in aksine toplumsal gelişme ve kalkınma meselesini yapısal bir sorun olarak değil, bir kimlik ve milliyet sorunu olarak görmektedir. Ona göre:

“Tarih, umumi bir kaide olarak gösteriyor ki, her nereye milliyet ruhu girdiyse, orada büyük bir ilerleme ve gelişme cereyanı doğdu. Siyasi, dini, ahlaki, hukuki, bedii, ilmi, felsefi, iktisadi, lisani hayatların hepsine gençlik, samimilik ve tazelik geldi. Her şey yükselmeye başladı.” (Gökalp, 2011, s. 75).

Osmanlı'da Türklerin Osmanlılık kimliğini sahiplenerek milli kimliklerini arka plana atması sonucu, içtimai ve iktisadi varlıklarının soysuzlaştığını belirten Gökalp (2010, s.13), önemli iktisadi faaliyetlerden mahrum kalan Türklerin yalnızca çiftçilik ve memurluk mesleklerinde yoğunlaştıklarını belirtmektedir. Memurlar da bir nevi zihni rençberler olduklarına göre, Türklüğün toplumsal manada rençberlikle eş anlamlı hale geldiği bir durum ortaya çıkmıştır. Çiftçiliğin ve memurluğun yaratıcılıktan oldukça uzak meslekler olduğunu ifade eden Gökalp, bir anlamda yaratıcılığın ve girişimci ruhun olmadığı bir toplumda da sanayi ve imalat gibi alanların gelişmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. Ayrıca Gökalp, güçlü bir siyasi iradenin ortaya çıkmasının toplumsal sınıfların varlığından geçtiğini belirtmekte ve sadece memurlar sınıfına dayanan bir hükümetin daima zayıf kalacağını ileri sürmektedir:

“Memleketimizde kuvvetli bir hükümet kurulamaması, Türklerin iktisadi sınıflardan mahrum olması yüzündendir. Hangi millette hükümet, iktisadi sınıflara dayanırsa orada hükümet gayet kuvvetli olur; çünkü tüccar, sanatkar, iş adamı kendi faydası için hükümetin kuvvetli olmasını ister. Hangi memlekette hükümet, memurlar sınıfına dayanırsa orada hükümet daima zayıftır; çünkü işinden çıkarılmış memurlar iş başına geçmek, iş başındaki memurlar ise daha yüksek bir mevkiye yükselmek için daima mevcut hükümeti düşürmeye çalışırlar.” (Gökalp, 2010, s. 14).

Gökalp'e göre, Türk toplumunda eşraf(burjuva), ayan(aristokrasi) ve gündelikçi (işçi) arasında toplumsal ve iktisadi haklar noktasında eşitlik tesis edilememiştir. Toplumsal

sınıfların yeterince gelişmediği bu düzende ise hükümet, memurlar sınıfına yani bürokrasiye dayanmak zorunda kalmıştır. Ancak Gökalp, toplumsal sınıflara dayanmayan hükümetlerin zayıf kalacağını düşünmekte ve iktisadi alanda gelir dağılımının sağlanması ve toplumsal sınıfların güçlendirilmesi yoluyla hükümetin ve siyasi demokrasinin güçlü hale geleceğini ifade etmektedir (Fındıkoğlu, 1964, s. 61).

3.3.2. Şahsi Teşebbüs ve Devletçilik

Gökalp, Türk toplumunda ferdi teşebbüsün zayıf olmasından ötürü özellikle büyük sanayi alanında atılımların ve girişimlerin devlet eliyle gerçekleştirilmesi gerektiğini savunmaktadır. İngiliz İktisadiyatını savunanları eleştirerek, İngiltere'deki özerk sınıfların bizde olmamasından ötürü İngiliz tarzı bir sanayi atılımının Türk toplumuna uyarlanamayacağını ileri sürmektedir (Gökalp, 2010, s. 87-88). Gökalp İngiliz tarzı bir serbest piyasa anlayışından ziyade “milli” hüviyetine sahip bir iktisadi kalkınma hamlesinden yanaydı. Çünkü, Osmanlı toplumu, İngiliz toplumundan farklı coğrafi koşullarda yaşamaktaydı ve bu koşullar toplumda bir ferdi teşebbüsün teşkil etmesine yol açmamıştı. Bundan dolayı Gökalp, hükümetin rehberliği olmaksızın, Türk toplumundan bir ferdi teşebbüs hareketinin çıkmasını mümkün görmemekteydi (Gökalp, 1922'den akt. Tütengil, 1964, s.135). Yapılması gereken devlet önderliğinde bir milli iktisat hamlesi gerçekleştirmektir ve ona göre bu milli iktisat hamlesinin temelini ise, Türk Tarihi'nde ahilik ve lonca teşkilatlanmalarında köklenen anlayışı, modernize edilmiş ve zararları giderilmiş şekilde yeniden inşa etme yöntemi oluşturmalıydı (Sağlam, 2004, s. 76). Eski lonca sistemini yıkararak yerine devlet merkezine bağlı milli lonca merkezleri kurulmalı ve bu proje, “Milli İktisat Nezareti” kurularak onun öncülüğünde gerçekleştirilmeliydi. Memlekette şuurlu bir burjuva ve işçi sınıfının bulunmadığını vurgulayan Gökalp, bu sınıfların kendi hallerinde gelişim gösterecek kuvvete sahip olmadığını ifade ederek, bu sınıfların devlet eliyle güçlendirilmeleri gerektiğini belirtmektedir (Sağlam, 2004, s. 78-79).

Ziya Gökalp'in görüşleri Prens Sabahaddin'in görüşleriyle kıyaslandığında aynı soruna çok farklı perspektiften çare ürettikleri görülmektedir. Prens Sabahaddin, Türk toplumunda milli bir burjuva sınıfının gelişememe nedenini en basit haliyle, aşırı

merkeziyetçilik olarak görürken; Ziya Gökalp, milli burjuvanın gelişmesi hedefinde devlete/merkeziyete güçlü bir rol biçmektedir. Gökalp'in devlete biçtiği bu rolün, onun ideal düzlemdeki görüşlerinden ziyade dönemin şartlarından kaynaklandığı ve onun esasında “özelleştirmeye” ciddi bir önem atfettiği görülmektedir. Gökalp'in her yerde merkeziyeti ancak iktisadi alanda Adem-i merkeziyeti savunduğu bilinmektedir (Sağlam, 1994, s. 155; 157). Bununla birlikte onun yeni kurulan Cumhuriyette, en azından başlangıçta devlete biçtiği rol, iktisadi alanın devlet eliyle düzenlenmesidir. Ersal (2011, s. 156) bu durumu, “*Gökalp'in ekonomi politiğinin belirlenmesinde politik olan iktisadi olana galebe çalmıştır.*” şeklinde ifade etmektedir. Gökalp'in bu noktada bir paradoksa düştüğü görülmektedir ve bu çelişkinin nedeni ise Gökalp'in bir taraftan halihazırdaki zorunlu koşullar temelinde bir analiz yapmaya çalışmasıyken, diğer taraftan devlet memuriyetinin liyakatten uzak, siyasi bir kadrolaşmaya dönüşmeye yönelik güçlü potansiyelini analiz edebilmiş olmasıdır (Gökalp, 1923'den akt. Tütengil, 1964, s. 137).

Bugünden bakıldığında Ziya Gökalp, devlete iktisadi alanda zaruretten dolayı bir rehberlik ve düzenleyici rolü biçmiş olsa da, onun bu yöndeki görüşleri günümüze kadar köklü bir biçimde kurumsallaşarak devam etmiştir. Bununla birlikte Fındıkoğlu (1964, s. 57)'nin de ifade ettiği üzere, Gökalp, devlete liberal görüşün aksine terbiye edici ve rehber bir rol biçse de bu terbiyenin ve rehberliğin sınırının nerede başlayıp nerede bittiği açık değildir.

3.3.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

Gökalp (1974), bireyler ekonomik özgürlük ve bağımsızlığa sahip olmadan onlara verilen siyasal katılım hakkının işlevsel bir mahiyetinin olamayacağını belirtmekte ve köylerde bitmez tükenmez borçlar ile köy ağasına bağlanmış olan mülksüz çiftçileri örnek göstererek bu durumdaki insanların siyasal katılım şöyle dursun kendi hayatları üzerinde bile yeterince inisiyatif sahibi olmadıklarını ifade etmektedir. Ona göre toplumsal kalkınma için gereken siyasal, eğitimsel ve ekonomik özgürlüklerin ve hakların aynı anda tesis edilmesidir. (s.56-57).

Gökalp, “İktisadi başarının sırrı nedir” sorusunu tartıştığı bir yazısında, iktisadi başarı için tabiat, emek ve sermayenin yanı sıra “müteşebbisler”in de birincil önemde olduğunu belirtmektedir. Ona göre bizim iktisadi alanda geri kalışımızın esas nedeni, toplumda büyük müteşebbislerimizin çıkmamış olmasıdır. Gökalp, müteşebbisleri, sermaye sahibi veya çalışkan bir adam olarak değil, “yaratıcı bir adam” olarak tanımlamaktadır. Milli İktisat anlayışı içerisinde, yerli bir müteşebbis tabaka yaratılmalı ve bu sayede anonim şirketlerin ve kooperatiflerin kuruluşu tesis edilmelidir (Sağlam, 2004, s. 79-80).

Görülmektedir ki Gökalp, bir taraftan dönemin şartlarına uygun bir analiz ve öneri ortaya koyduğunu belirtirken; diğer taraftan ise merkeziyete bağlanmış bir müteşebbis yaratma projesinin, bu müteşebbis sınıfta bulunması gereken “yaratıcı” nitelikleri törpüleme potansiyeli taşıdığını göz ardı ettiği ifade edilebilir. Onun girişimciliğe verdiği önem dikkate değer olmakla birlikte, devlet eliyle bir girişimci zümre yaratılmasının ne derece mümkün olduğu tartışmaya açık bir konudur.

3.4. ZİYAEDDİN FAHRİ FİNDİKOĞLU

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Ziya Gökalp-Prens Sabahaddin kurucu neslinin ardından Türk sosyolojisinde ikinci neslin öncü isimlerinden birisidir. Fındıkoğlu'nun sosyolojik görüşlerinin şekillenmesinde Ziya Gökalp ve Prens Sabahaddin'in yanı sıra Mehmet İzzet'in de etkisi bulunmaktadır. Onun sosyoloji anlayışı 3 başlık altında ele alınabilir. Buna göre: 1-Determinizm ve Hürriyetçilik: Fındıkoğlu, mutlak determinizm anlayışını eleştirmekte ve “büyük adamların” yani fertlerin rolünü de vurgulayarak indeterminist bir sosyoloji anlayışını savunmaktadır. 2- Tarihi Metot: Fındıkoğlu'na göre, bir olayı veya olguyu açıklarken o olguyu çevreleyen sosyal ve ekonomik koşulların tarihsel bir analizini yapmak ve olguyu bütünün içerisinde değerlendirmek gerekir ki bu görüş bizi onun bütüncü anlayışına götürmektedir. 3- Bütüncü Görüş: Fındıkoğlu karmaşık ve çok yönlü bir niteliğe sahip olan toplumsal olguların ancak Gestaltçı-Bütüncü bir bakış açısıyla anlaşılıp açıklanabileceğini savunmaktadır. Buna göre, toplumsal olguları, toplumun bütünü içerisinde değerlendirmek ve bu olgular arasındaki karşılıklı ilişkiselliği göz ardı etmemek gerekmektedir (Güngör-Ergan, 2011, s. 3; Güngör-Ergan ve Karaca, 2013, s. 30-31).

Birey ve toplum arasındaki ilişkiye dair Fındıkoğlu, dengeli bir bakış açısını savunmaktadır. Ona göre, ne toplum ferde baskın çıkmalı ne de birey toplumun üstünde konumlanmalıdır. Bu açıdan Prens Sabahaddin'in pür bireyciliğinden ayrılan Fındıkoğlu, Gökalp'in toplumu önceleyen görüşlerini de eleştirmektedir. Kurtkan-Bilgiseven (1988, s. 52)'nin ifade ettiği üzere, “*Ziyaeddin Bey, kendisi ne ferdi cemiyete, ne de cemiyeti ferde feda etmeyen bir düşünce sistemine sahip bir ilim adamı olarak endüviadüalizme düşman gibi gördüğü Ziya Gökalp'i tenkit eder.*”

Fındıkoğlu'nun iktisadi görüşlerine baktığımızda ise onun Türk toplumunda girişimciliğin gelişme nedenlerine dair önemli tespitlerinin olduğu ve girişimciliğin geliştirilmesine yönelik birtakım öneriler ve çözümler sıraladığı görülmektedir. Fındıkoğlu, girişimciliğin önemini vurgulamakta ve girişimciliğin bir toplumun gelişmesinde önemli bir olgu olduğunu savunmaktadır. Buradan hareketle bu bölümde Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'nun Türk toplumunda girişimcilik olgusuna dair görüşleri ele alınacaktır.

3.4.1. Devlet ve Toplumsal Sınıflar

Fındıkoğlu, Türk toplumunun iktisadi yapısında temel problemin, toplumsal sınıfların yeterince gelişmemiş olduğu üzerinde durmaktadır. Ona göre, Türk toplumundaki değişim ve dönüşümleri anlamak için sosyal realitedeki değişmelere sebep olan sosyal faktörleri oluşturan sosyal sınıflar/tabakalar (köylüler, işçiler, burjuvazi, memurlar, aydınlar) analize dâhil edilmelidir (Önür, 2017, s.170). *İçtimai Değişmelerimiz ve Sosyal Tabakalaşma* isimli yazısını 1958 yılında yazan Fındıkoğlu'na göre, Türk toplumunda hiçbir zaman Batılı anlamda bir burjuva sınıfı tesis edilememiş ve köy ve köylü ise ilkel üretim aşamasından ileri geçememiştir. Bu durumda Türk toplumunda ilerici sayılabilecek kesim, sınırlı sayıdaki memur kesimi olmuştur. Fındıkoğlu, Türk toplumunda memurun yalnızca bir kamu yöneticisi ve kamu hizmeti yapan bir sınıf değil, aynı zamanda ülkenin aydın sınıfını da oluşturduğunu ifade etmektedir. Ona göre, Türkiye'de memur sınıfından başka seçkin bir sınıf teşkil etmemiştir (Fındıkoğlu, 1958, s. 382).

Fındıkoğlu'na göre Türk toplumunda Batılı anlamda bir burjuvazi hiç olmamıştır. Bunun yanı sıra içinden burjuvaziye doğurabilecek olan küçük Türk girişimci ve zanaatkarları da yeterince gelişmiş değildir. Halihazırdaki orta sınıf denebilecek zümre ise azınlıklardan teşkil etmiş ve onlar da Türkiye için olumlu bir katkı sağlamamıştır (Fındıkoğlu, 1958, s. 381). 1927 yılındaki bir istatistiğe göre, dönemin Türkiye'sinde meslek gruplarının dağılımına bakıldığında %81,6'sı köylü, %9'u burjuva (sanayici, tüccar vb.), %4,89'u memur ve %3,5'i işçi olarak sınıflandırılmıştır (Fındıkoğlu, 1958, s. 376). Buna göre Fındıkoğlu, nüfusun büyük bir bölümünün yaşadığı köylerde de bir dizi reform gerekliliği vurgulamaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde Osmanlı'dan Cumhuriyete uzanan Batılılaşma hareketleri ve toplumsal sınıflardaki değişim ve dönüşümler esas olarak devlet ve memurları eliyle gerçekleştirilmiştir. Bürokrasi ve memur sınıfı, 19. Yüzyılda başlayan Batılılaşma hareketleri ve sonrasında tüm reformcu hareketlerin öncüsü olmuş ve 20. Yüzyılda özellikle yeni devletin kuruluşu ve işleyişinde çok ciddi bir rol oynamıştır. Fındıkoğlu'na göre, Erken Cumhuriyet döneminde özel teşebbüsün zayıflığını telafi etmek üzere benimsenen devletçi ekonomi anlayışı sonucunda, memur sınıfı içerisinden bir burjuva sınıfının oluşumu gerçekleştirilmiştir. Memur sınıfı, kültürel ve idari alanda batılılaşmanın öncüsü olmanın yanı sıra iktisadi alanda batılılaşma faaliyetlerinde de aktif bir rol üstlenmiştir. Bu yönüyle Fındıkoğlu, Türk toplum yapısında memur sınıfının daha derinlemesine bir analize muhtaç olduğunu vurgulamaktadır (Fındıkoğlu, 1958, s.383-384).

Cumhuriyetin kurulması ile birlikte yeni devlet yönetimi, Anadolu'dan çıkartılan azınlıkların yerini, küçük çaptaki Türk tüccarları ve zanaatkarları ile doldurmayı amaçladı. Ancak 1923'teki I. İktisat Kongresi'nde alınan bu kararın üzerinden 7 yıl sonra 1930'da yapılan II. İktisat Kongresi'nde özel sektörün ve Türk burjuvazisinin yeteri kadar gelişim gösteremediği görüldü ve sermaye birikimi ve sinai yatırım faaliyetleri için tüm umutlar tek bir girişimciyi işaret etti, ki bu girişimci Devlet'in ta kendisiydi. Fındıkoğlu, bu tarihten itibaren ekonomide baş aktör olarak Devlet'in devreye girdiğini ve bir yandan da Türk burjuvazisinin gelişmesi için uğraş verildiğini ifade etmektedir (Fındıkoğlu, 1958, s. 381-382).

Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren köy alanına yoğun önem verilmiş ve aşar vergisinin kaldırılması yoluyla köylünün vergi yükü hafifletilmiş; dilde sadeleşme ve alfabe değişikliği ile birlikte köy enstitülerinin kurulması sayesinde köylünün kültürel değişimi amaçlanmış; kooperatiflerin kurulması ve aynı ödemeden nakdi ödemeye geçilerek köy ile kent ekonomisi arasında bağlantı oluşturulması amaçlanmış ve belki de en önemli reform olarak ‐Toprak Kanunu‐ çıkartılarak ‐büyük toprak sahibi‐ sisteminin yerine arazi dağıtımı yoluyla toprakta adalet sağlanmaya çalışılmıştır (Fındıkoğlu, 1958, s. 378-380). Toplumsal sınıfların durumuna dair bu analizlerinin yanı sıra Fındıkoğlu, Türk toplumundaki din ve eğitim olgularına dair de önemli analizler gerçekleştirmiştir.

3.4.2. Din ve Eğitim-Öğretimde Şahsi Teşebbüs

Fındıkoğlu, Türk-İslam kültüründe, tabiatı dışlayan ve yaşanan alemi tahlil ve çözümleme merakını teşvik etmeyen, uyuşturucu ve miskin bir mistisizmin bulunmadığını öne sürmektedir. Bu bağlamda o, Türk-İslam toplumunda dinin geriletici ve dinamizme ket vurucu özelliğine dair eleştirileri reddetmektedir. Ona göre, Türk - İslam kültüründe olan mistisizm değil, tasavvufur. O mistisizmin bir hal, tasavvufun ise bir ilim ve terbiye yolu olduğunu düşünmektedir. Osmanlı'daki duraklama ve gerileme dönemlerinde her kurum gibi tasavvuf kurumunda da belli başlı bozulmalar meydana gelmekle birlikte, tasavvufun asli hüviyeti üzerine olumsuz bir kanaat yanlıştır. Bozulma, tasavvuf öğretilerinin uygulamalarında gerçekleşmiştir (Bilgiseven, 1988, s.46). Esasında Türk-İslam din anlayışının gelişmeyi engelleyen bir yöne sahip olmadığını düşünen Fındıkoğlu, diğer taraftan eğitimin önemini vurgulamakta ve bu noktada da birtakım reformlar önermektedir.

Prens Sabahaddin 1900lerin başında Osmanlı Devleti'nin kurtuluş çarelerini ararken başlıca iki prensip ileriye sürmüştü: Genel hayatta yani idari alanda ‐adem-i merkeziyet‐in sağlanması, özel hayatta yani fert ve aile hayatında ise ‐şahsi teşebbüs‐ün hakim kılınması. Prens Sabahaddin'e göre şahsi teşebbüs, bir toplumu teşkil eden fertlerden her birinin yaşamak için ailesine, akrabasına, hükümete dayanacağı yerde, doğrudan doğruya kendisine güvenmesi, başarısını kendi teşebbüsünde aramasıdır (Sabahaddin, 1324, s. 17-18'den Güngör 1991, s. 154).

Prens Sabahaddin'e göre hangi toplumda fert daha girişimci, medeni, üretici ve daha bağımsız ise, o toplum o nispette hür ve medeni, sağlam ve ilerlemiş olmaktadır. Bundan dolayı Türkiye'de en büyük ihtiyaç bütün okulları, erkek-kadın, cins ve mezhep ayırmaksızın teşebbüs sahibi ve üretici fertler yetiştirecek bir hale getirmektir (Sabahaddin 1327, s. 106'dan Güngör 1991, s. 154).

Fındıkoğlu sosyo-kültürel bütünleşmedeki ve milletleşmedeki işlevlerini dikkate alarak eğitim konusuna çok önem verir. 1940-1960 yılları arasındaki aktüel yazılarında Türk toplumundaki eğitim meseleleri üzerinde önemli görüşler belirtir. Türkiye'deki eğitim sisteminin ve eğitim kurumlarının düzenlenmesi yollarını araştıran Fındıkoğlu, Prens Sabahaddin'in şahsi teşebbüs ilkesini eğitim alanında temel ilke ve amaç olarak almaktadır. O Türkiye'nin iktisadi eğitim tarihinde gerilere giderek şahsi teşebbüsü geliştirecek teşkilatın varlığını görür (Güngör 1991, s. 154).

“Toprağı üç sene işlemeyenin elinden alan, iyi elişi vücuda getirmemiş esnafa hayat hakkı tanımayan dünkü cemiyet, şahsi teşebbüse yer veriyor demektir. Şu kadar ki, çöküş zamanları ile şahsi teşebbüs ve kabiliyetin inkişafı da engellere rastlamış, hazırdan yeme, arpalıktan geçinme, beşikteki çocuğa rütbelere verme ... havası her tarafta sardığı zaman şahsi teşebbüs terbiyesi de kaybolmuştur” (Fındıkoğlu 1947a, s. 17).

Fındıkoğlu'na göre şahsi teşebbüs meselesi hakkında basında çıkan yazılar genellikle ekonomik açıdan ele alınmış bir şahsi teşebbüs davasını belirtmektedir. Fakat ekonomik alanda düşünülen şahsi teşebbüsçülüğün gelişmesi, daha ziyade bir eğitim ve maarif problemi olarak düşünülme suretiyle mümkün olacaktır. Şahsi teşebbüs meselesi ekonomik, ticari bir mesele değil, insan ruhuna hükmeden bir eğitim davasıdır. Fakat Türkiye'de maarif mekanizması çocukta ve gençte şahsi teşebbüsü ve taştan ekmek çıkarma zihniyetini ve de tabiatı çalışma malzemesi olarak kullanma ruhunu yaratan bir eğitim anlayışından hala mahrum görünmektedir (Fındıkoğlu 1947b, s. 2).

Fındıkoğlu'na göre şahsi teşebbüs psikolojisi milli eğitim çalışmalarıyla ilgilidir. Türkiye'de okullar ve eğitim sistemi yeni bir dünya görüşüne sahip olarak yeniden düzenlenmelidir. *“Terbiyemiz tedrisatımız öyle bir istikamet takip etmeli ki mektep bitiren çocuk kaleme çırağ buyurulmadan, taştan ekmeğini çıkaracak mukaddes alınterinin temin ettiği menfaatlerle öğünecek yeni bir Türk tipinin müjdecisi olarak görünsün”* (Fındıkoğlu 1947a, s. 17-18).

Fındıkoğlu şahsi teşebbüsü sahibi fertler yetiştirmek için Türk eğitim sisteminde teorik ve pratik alanda birtakım reformların yapılması gerektiğini belirtir: “*Öğretim sisteminde kitaptan hayata doğru yönelme, yarışma yoluyla değerli kitapların yazılmasını sağlayarak tek kitaba bağlı kalmama, öğretmenlere dil konusunda baskı yapmamak, öğretmenin bir yıl okuttuğu öğrencisine soru sorma hakkını elinden alan olgunluk sınavlarını kaldırma, şahsiyet ve kalite esaslarına değer verme*” (Fındıkoğlu 1947b, s. 2).

Özetlemek gerekirse, Fındıkoğlu şahsi teşebbüs sahibi fertlerin yetiştirilmesi için Türk maarif sistemindeki aksaklıkların giderilmesini, eğitimin iki temel unsuru olan öğretmen ve öğrencilerin sürekli aktif tutulmasını, ayrıca her iki unsura da birer şahsiyet olarak değer verilerek hür iradelerini ve güven duygularını geliştirmelerinde imkan hazırlanmasını, böylece eğitimin, öğretmenin ve öğrencinin kalite yönünden yükseltmelerinin sağlanmasına önermektedir.

3.4.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

Fındıkoğlu, toplumsal sınıfların durumu ile din ve eğitimdeki reform gereklilikleri ile birlikte esas olarak yapılması gereken reformun iktisadi alanda olduğunu savunmaktadır. Fındıkoğlu’na göre, Türkiye, kapitalist sistemin tam anlamıyla gerçekleşmesi için gereken sermaye, güç ve zihniyetten yoksundur. Bundan dolayı öncelikle yapılması gereken kapitalizmin bu koşullarını ortaya çıkaracak hamleleri gerçekleştirmektir. Ona göre bu hamleler ise, özel sektör ve girişimcilik zihniyetinin temellerinin atılması ve sermaye birikiminin oluşmasının sağlanması şeklindedir. Bunları sağlayacak olan olgu ise kooperatifçilik olarak görülmektedir. Kooperatifçilik, karma ekonomi anlayışı içerisinde devletin rehberliğinde özel teşebbüsü güçlendirecek bir çözüm olarak görülmektedir. Fındıkoğlu için kooperatifçilik, birbirinden kopuk ve bağlantısız olan kır ve kent ekonomilerini birbirine bağlamanın en işlevsel yolu olarak görülmektedir:

“İktisadi ilerleme, önünde sonunda köy ekonomilerini şehirlerinkine, şehir ekonomilerini ülke çapında milli bir iktisadiyata, nihayet milletlerarası pazarlara bağlanmağı gerektirmektedir. Fakat bu tekamülün başlangıcı ne yapıp yapıp köyü ve çiftçi sınıfını en azından en yakın kasaba ve beldenin piyasa ekonomisine bağlamak, kendini bile zor geçindiren ve bazan zirai istihlak maddelerine muhtaç olan ibtidai durumdan kurtarma ile başlar” (Fındıkoğlu, 1968, s. 125’ten akt. Kaçmazoğlu, 2021, s. 233).

Fındıkoğlu, Türk Toplumunda modern kooperatifleşme atılımlarının en önemlilerinin Mithat Paşa tarafından gerçekleştirildiğini düşünmektedir. Mithat Paşa, muhtaç köylülere verilecek krediye kaynak sağlamak amacıyla, devlete ait kullanılmayan arazilerin köylüler tarafından ekilerek buradan elde edilen gelirin yine köylüye kredi olarak verilmesi şeklinde formüle edebileceğimiz bir tür istihlal ve kredi kooperatifçiliği uygulamalarını gerçekleştirmeye çalışmıştır (Yazıcı, 2010, s. 115). Bununla birlikte Mithat Paşa'nın bu girişimleri, merkezileştirme politikaları neticesinde sürdürülebilir olmamış ve sınırlı bir girişim olarak kalmıştır. Fındıkoğlu, Mithat Paşa'yı dünya kooperatifçilik tarihi içerisinde bile önemli sayılacak bir uygulayıcı olarak görmektedir. Yazıcı (2010, s.116)'ya göre, *“Fındıkoğlu, kalıcı bir şekilde kökleşebilecek bu kooperatiflerin azaların şevkini kaybetmesi, kooperatif yöneticilerinin bürokratik bir zihniyete bürünüp gerekli idari kaliteyi gösterememesi sebebiyle bozulduğunu belirtir. Daha sonraki merkezileştirme ile Mithat Paşa'nın çalışmaları, yerinden hizmet vasfını kaybetmiştir.”*

Fındıkoğlu, devletin önderliğinde halkın kooperatifler vasıtasıyla örgütlenmesini savunsa da aynı zamanda siyasetin ve bürokrasinin liyakatsiz atamalar ve yolsuzluk şeklindeki zaaflarına karşı uyarılarda da bulunmaktadır (Yazıcı, 2010, s.120). Fındıkoğlu ferdi mülkiyete asla karşı değildir, ancak dönemin Türkiye'sindeki sermaye azlığı ve teşebbüs eksikliği nedeniyle devlet-birey ortaklığıyla kurulacak kooperatifler vasıtasıyla şahsi teşebbüsün örgütlenerek sermaye birikimini ve ekonomik kalkınmayı başarabileceğini düşünmektedir (Yazıcı, 2010, s.131). Bir diğer deyişle, Fındıkoğlu, ferdi mülkiyeti ve şahsi teşebbüsü esas almakla birlikte, dönemin şartlarını doğru bir şekilde analiz ederek gerçekçi çözümler ortaya koymaya çalışmıştır.

Türkiye'de vurgunculuğun çok yaygın olduğunu ifade eden Fındıkoğlu, bu yola başvuranların genellikle büyük ticaret erbapları olduğunu belirtmektedir. Memurlar arasında rüşvetin yaygınlığının da vurgunculukla bağlantılı olarak geliştiğini belirten Fındıkoğlu, memurların şartlarının iyileştirilmesi ve devlet denetiminin artırılmasıyla bu sorunun çözülebileceğini ifade etmektedir (Yazıcı, 2010, s. 151-152). Fındıkoğlu'nun bu görüşlerinden hareketle Türk toplumunda girişimci olarak adlandırabileceğimiz büyük ticaret zümrelerinin, sermayelerini ve karlarını yaratıcı bir girişim vasıtasıyla elde

etmekten ziyade, mal ve metalar üzerindeki manipülasyon ve vurgun yoluyla çoğaltmaya eğilimli olduğu ifade edilebilir.

3.5. SABRİ ÜLGENER

Sabri Ülgener, iktisadi olgunun madde dünyasından ve birtakım dışsal verilerden ibaret olmadığını, bunların altında ve derininde kültürel değerlerin etkisiyle oluşan belli tavırların ve davranışların etkisinde bir insan gerçeğinin de yattığını savunmaktadır (Ülgener, 2006, s. 5). Ülgener'in bu görüşlerinin şekillenmesinde Max Weber'in yanı sıra Schumpeter'in de ciddi etkisi olduğu söylenebilir (Sayar, 1987, s. 29). Ülgener'e göre, bir yaşayışın ve davranış tarzının ortaya çıkışı iklim, siyasi baskı vb. dış etkenlerin etkisi altında gerçekleşmiş olsa da bu tavır ve davranışların etik-ahlaki olgulara dönüşerek kalıplaşması manevi-dini faktörler sayesinde olmaktadır (Ülgener, 2006, s. 7). Bu temel kabullerden hareketle Ülgener'in, 15. Yüzyıl itibariyle uluslararası alandaki yeni gelişmelerle (yeni ticaret yollarının bulunması vb.) birlikte Osmanlı toplum yapısında ortaya çıkan sosyal, siyasi ve iktisadi değişimleri ve şekilleri ortaya koymaya çalıştığı söylenebilir. Bu dönemi “*çözülme devri*” olarak adlandıran Ülgener, bahsi geçen değişim ve şekillerin, dini ahlak ve zihniyet değerleri ile eklemlenerek ortaya “Ortaçağlaşma” olarak tanımladığı bir sosyo-ekonomik yapının ve tavrın kalıplaşmasını sağladığını ifade etmektedir. Bu sosyo-ekonomik yapı ise içerisinden bir sermayedar ve girişimci grubun ortaya çıkmasını engelleyecek birtakım özellikler taşımaktadır. Özkiraz (2007), Ülgener'in ortaya koyduğu analizlerin, Osmanlı'dan bugüne gerçekleşen değişimleri anlama yolunda özgün bir katkıyı dile getirdiğini belirtmektedir (s. 36).

Ülgener, çözülme devrini incelerken Ortaçağ Ahlakı ve Ortaçağ Zihniyeti arasında bir ayrımı ortaya koymaktadır. Ortaçağ ahlakı, toplumsal hayata bir düzen ve biçim vermek amacıyla ortaya konulan normlardan oluşmuş homojen bir bütünü ifade etmektedir. Bu bütünün temel vasıflarını ise, “*kendi içine çevrili, dış aleme azami ölçüde mesafeli bir dünya görüşünün yer yer dini, mistik duygularla örülü ifade topluluğu*” olarak değerlendirmektedir (Ülgener, 2006, s. 58). Ortaçağ'ın hayat anlayışı temel kıymet ölçülerini “*precapitalist*” bir anlayış içerisinde “*maddelleşmemiş*” bir dünya görüşünden almaktadır. Bu dünya görüşü, “*gündelik hayatın her türlü hareket ve faaliyet şekillerini*

iktisadi düşünceden gayri saiklere göre ayarlanmış görmek isteyen bir cemiyet anlayışı” olarak tanımlanmaktadır (Ülgener, 2006, s. 60). Ortaçağ ahlakını “*madde alemine karşı ferdin vicdanında daima geniş mesafeleri şart koşan, kendi içine kapalı, sakin, kanaatkar bir yaşayış tarzı*” şeklinde ifade ettiği “*mesafe şuuru*” kavramı temelinde açıklamaktadır (Ülgener, 2006, s. 77). Mesafe şuuru, mekân anlayışı olarak dışa kapalı ve içe dönük; zaman anlayışı olarak ise geleceğe kayıtsız ve uzun vadeli düşünmeyen insan tipini tasvir etmektedir (Ülgener, 2006, s. 77-78).

Ortaçağ zihniyeti ise, Ortaçağ ahlakı olarak adlandırılan etik kurallar çerçevesinin yanı sıra işleyen pratik hayatı ifade etmektedir. Bu pratik işleyiş, teorik çerçeve ile yer yer benzerlikler taşısa da bunun yanında birçok açıdan farklı mahiyetler arz etmektedir. Ülgener’e göre, Ortaçağ ahlakının kayıtsız ve kaygısız insanı, bir gerçeklik olmaktan ziyade bir ideali tasvir etmektedir (Ülgener, 2006, s. 125). Ortaçağ insanının gerçekliğine bakıldığında Ülgener, Ortaçağ ahlakı anlayışının etkisinde oluşan sosyal sınıf ve ekonomik yapısının tıkadığı meşru kazanç yollarıyla kazanç hırslarını ve heveslerini tatmin edemeyen bireylerin, gayrimeşru ve sapkın olarak adlandırılan kazanç yolları ile bu hırs ve heveslerini tatmin peşine düştüğünü ifade etmektedir (Ülgener, 2006, s. 145). Bu açıdan 15. Yüzyıl sonrası Osmanlı Toplum Yapısı, yüzeyinde görünen kalıplaşmış Ortaçağ ahlakının yanı sıra, derinlere inildikçe farklı yönlerde sahip bir Ortaçağ zihniyetini de bünyesinde barındırmaktadır. Bu yapı içerisinde, meşru ve normal yollarla rasyonel bir şekilde örgütlenemeyen kar ve kazanç arzusu, normal dışı yollara savrularak iktisadi rasyonalizmin ve girişimci bir sınıfın ortaya çıkışını engelleyen önemli bir etken olarak değerlendirilmektedir (Ülgener, 2006, s. 161). Esasında Weber’den ilhamla Ülgener, Osmanlı toplumunda irrasyonel iktisadi zihniyeti anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır (Kabaş 2020, s. 173).

3.5.1. Dini Zihniyet ve İktisadi Geri Kalmışlık

Ülgener’in iktisadi çözümlerinde, maddeci analizlere yönelik ciddi bir itiraz görülmektedir. Ona göre, sosyo-ekonomik olguların analizinde yalnızca iktisadi ve maddi olgulara yer vermek sınırlı bir anlayış sağlar. Bundan dolayı öncelik-sonralık ilişkisi bir kenara bırakılarak maddi ve manevi faktörler “*yan yanalık*” anlayışı içerisinde analizlerin

temeline oturtulmalıdır (Ülgener, 1983, s.22). Ülgener’de manevi ve kültürel faktörlerin en önemlisi ise din olgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Din, eylemlerimizin yalnızca meşru bir zemin kazanmasına yardımcı olan bir olgu değil, aynı zamanda eylemlerimizin itici kuvveti vasfını da taşıyan bir olgudur. Öyle ki Batı kapitalizminin doğuşunda görüldüğü üzere Protestan dini anlayışı, rasyonel kapitalizmin ortaya çıkışında itici bir kuvvet olmuştur (Ülgener, 2015, s. 10-12).

Bu kabullerden hareketle Ülgener, Osmanlı toplum yapısındaki din olgusunu ve bu olgunun iktisadi yapı ile ilişkisini analiz etmeye çalışmıştır. Sayar (1987), Ülgener’in din sosyolojisinden hareketle Türk insanının Osmanlı tarihi içindeki yerini sağlıklı bir zemine oturttuğunu belirtmektedir (s.30). Bu bağlamda Ülgener, öncelikle Osmanlı toplum yapısında dinin iki tabakalı olduğunu belirtmektedir. Bir yandan resmi/kitabi bir şer’i dinden söz edilmekteyken; diğer taraftan ise ikinci bir tabaka olarak yaşanan din karşımıza çıkmaktadır. Bu ikili din anlayışı, Ülgener’in iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasında yaptığı ayırım ile de etkileşim halindedir. Bu ayırma bir örnek olarak; kitabi din, “Pazar” kavramını över ve önem verirken; yaşanan dinde “Pazar”, işini hallettikten sonra uzaklaşılması gereken, zararlı bir alan olarak değerlendirilmektedir (Ülgener, 2015, s.113). Ülgener, tasavvuf akımlarının ortaya çıkmasıyla beraber bu ikili dini yaşantı arasındaki ayırımın keskinleştiğini ifade etmektedir: Üst tabakada hâkim olan kitabi din anlayışı ve alt tabakada hâkim olan yaşayan/dinamik din anlayışı ki bu ikisi arasında da alttan üste ve üstten alta sızmalar mevcut olmuştur (Ülgener, 2015, s.37, 40). Devamında ise Ülgener, ‘Melamilik’ ve ‘Batınilik’ olmak üzere tasavvuf akımları içerisinde ikili bir ayırım ortaya koymaktadır. Batınilik, içe dönük ve dış dünya ve çalışma ile ilişkisini sınırlı tutan bir anlayışa sahipken; Melamilik, dışa açık ve atıllığı reddedip çalışmayı öven bir anlayışa sahiptir (Ülgener, 2015, s. 102-103). Özkiraz (2007), Batınilik’in İslam’ın pasif yanını temsil ederken, Melamilik’in ise aktif ve riyazetçi yanını temsil ettiğini belirtmekte ve bu yönüyle Melamilik ile Kalvinizm arasında bir benzerlik kurulabileceğini ifade etmektedir (s. 50). Ancak bu iki anlayış arasında Batınilik çok daha kalabalık ve yaygın bir kitleye hitap etmiş ve kabul görmüştür (Ülgener, 2015, s. 110). Batınilik’in dünyayı reddeden diğer bir değişle dünya ile irrasyonel bir ilişki kuran anlayışı, iktisadi yapıya ve bu yapının rasyonelleşmesine olumsuz bir etkide bulunmuştur.

Batınlık anlayışının yaygın etkisi altında tasavvuf akımlarının madde/dünya anlayışı yokluk; çevre anlayışı dışa mesafeli ve içe dönük; zaman anlayışı en yakın mesafeye genelde bugüne göre ayarlanmış; irade ve teşebbüs yanı asgari düzeyde ve zihin-bilinç yanı ise vahdete yani birlik ve teklige dönüktür (Ülgener, 2015, s.94-98). Bu tasavvuf anlayışı, çoğunlukla orta ve alt tabaka üzerinde etkili olmuş ve şüphesiz bunun da iktisadi hayatta doğurduğu birtakım sonuçlar ortaya çıkmıştır. Buna göre tasavvuf anlayışındaki gibi zanaat ve ticaret zümreleri de içe kapanık ve durağan bir yapıya dönüşerek iktisadi çıkarların gerektirdiğinden öte birtakım değerlere (züht ahlakı vb.) yüzlerini dönmüş ve iş yapısını bu doğrultuda örgütlemişlerdir. Bunun yanı sıra tasavvuf örgütleri, bir yandan sosyal tabakalaşma düzenini biçimlendirici bir rol oynarken diğer yandan da sosyal hareketliliğe imkân veren alanlara dönüşmüşlerdir. Ülgener'e göre, tasavvuf anlayışı feodal düzenin alt katlara yüklediği yükü, teslimiyet ve tevekkül felsefesi içerisinde meşrulaştırmış ve buna ek olarak da *"dünya beyleri yanında, hatta üstünde bir din ve mana aristokrasisini yoğurup"* şekillendirmiştir. Ayrıca tasavvuf örgütleri kendi üyelerine, bu din aristokrasisi zümresine yükselme şansı tanıyan bir sosyal hareketlilik alanı da olmuştur (Ülgener, 2015, s. 114, 130-131, 136).

Ülgener, esasında İslamiyet'in ticari faaliyetleri ve girişimci ruhu engelleyen ve baskılayan bir yapıda olmadığını, sorunun temelinde başka felsefi ve dini akımların etkisi altında ortaya çıkan tasavvuf anlayışının ve bu anlayışın arkasında gelenekselci zihniyetin oluşturduğu lonca-tarikat düzenine bağlı ekonomik yapının olduğunu açıklamaktadır (Türkişlamoğlu, 2021, s.264). Ona göre, Batı'da endüstriyel kapitalizmi doğuracak tavır ve düşünce ikliminin oluşmasına yardım eden din olgusu; Osmanlı'da ise, daha çok batını bir yorum çizgisi içerisinde kalabalık yığınlar ve iş çevrelerinde *rant kapitalizmine* yatkın bir mana iklimi yaratmıştır: *"Üstte ve zirvede cezbe ve keramet ile ağa ve mütegalibe sıfatlarının karışımından vücut bulmuş bir rantıye sınıfı ve etrafında uysal, uyumlu ve öyle olduğu kadar da, kayırılma ve sivrilme şansına sahip bir yaşama halkası!"* (Ülgener, 2015, s. 136). Ülgener, irade ve teşebbüsün engellenmesinin nedenlerine yönelik analizinde yalnızca din olgusunu değil, iktisadi ve politik olguları da analizin merkezine oturtmuştur. Ona göre, iktisadi alandaki gelenekçi ve otoriter anlayış ile politik alandaki kulluğa dayalı teslimiyetçi anlayış, bu Batını etkisi altındaki tasavvuf öğretisi tarafından perçinlenerek irade ve teşebbüsü olabildiğince dar bir alana hapsedmiştir

(Ülgener, 2015, s. 138). Sonuç olarak bu yapı içerisinde kendisini gösteren cılız girişimci eylem nüvelerinin baskılanıp deforme edilerek sönmüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

3.5.2. Kazanç Yollarının İrrasyonelleşmesi

Ahlak, zihniyet ve dini olgulardaki gelişmelere ek olarak Ülgener, birtakım siyasi ve politik gelişmeleri de “çözülme devri”nin analizinde merkezi bir etken olarak konumlandırır. Bu siyasi ve politik gelişmeler, normal kazanç yollarının daralarak normaldışı kazanç yollarının genişlemesine yol açmıştır. Ülgener, 15. yüzyılın hemen öncesi ve sonrasında meydana gelen birtakım dış ve iç kaynaklı ekonomik gelişmeler sonucu meşru kazanç yollarının daralmaya başladığını ifade etmektedir. Bu gelişmelerin en önemlisi, Anadolu’dan geçen ticaret yollarının önemini kaybetmesi ve bu süre zarfında Anadolu’daki ticaret kapitalizminin genişleyemeyerek rasyonel bir şekilde örgütlenememesidir. Anadolu ticaretinin gerileyişi, üretimin ziraat ağırlıklı bir yapıya dönüşmesine yol açmıştır. Buna ek olarak verimlilikteki geri kalış ve sermaye ortaklıklarının kurumsallaşamaması ve ekonomik yapıda meydana gelen feodal dönüşümler, güvensiz para ve bozulan vergi düzeni gibi etkiler meşru kazanç yollarını olabildiğince daraltmıştır. Ülgener, bu durumda yapısal engeller ve ekonomik istikrarsızlık sonucu meşru yollardan doyurulamayan kazanç hevesinin, kendisine başka yollar arayacağını ve 15. Yüzyıl sonrası Osmanlı’da da meşru yolların daralması sonucu normaldışı kazanç yollarının genişlediğini ifade etmektedir. Ona göre Batı Avrupa ile aramızdaki farkların en önemlilerinden biri bu noktada, kazanç hevesinin devamlı ve rasyonel bir faaliyet olarak örgütlenememesinde yatmaktadır (Ülgener, 2006, s. 165-186).

Kar ve teşebbüs zihniyeti ile kazanç hevesi arasında bir ayrıma giden Ülgener, kar ve teşebbüs anlayışının üretim ve mübadele için gerekli hesapları yapan ve o hesaplar neticesinde planlı bir şekilde faaliyete geçirilen bir üretim faaliyetini ve tavrını ifade etmekteyken; kazanç hevesinin bir planlama ve hesaplama olmaksızın kazanma ve zenginleşmeyi ifade ettiğini belirtmektedir. Ülgener, üç şekilde kazanç yolunun olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yollar; normal kazanç, siyasi kazanç ve normaldışı kazanç yollarıdır. Normal kazançlar; çiftçilik, esnafılık, tüccarlık, sarraflık gibi mesleklere

karşılık gelirken; siyasi kazançlar, vergi toplama ve devlet makamlarının para ile alınıp satılarak rant elde edilmesine karşılık gelir. Normaldışı kazanç yolları ise, baskın, soygun, yağma vb. zora dayalı kazanç yolları ile definecilik, sihir vb. hayal mahsülü işler vasıtasıyla elde edilen kazanç yollarını ifade etmektedir (Ülgener, 2006, s. 164). Bu kazanç yolları birbirleri ile ters bir ilişkiye sahiptir. Diğer bir deyişle birinin genişlemesi diğerinin daralması anlamına gelmektedir.

3.5.3. Lonca Teşkilatı, Sermaye Birikimi ve Girişimci Zümre

Dini olgulardaki dönüşümler ve Osmanlı sosyo-ekonomik yapısındaki değişimler, toplumsal ve iktisadi yapı ve örgütler üzerinde birtakım değişikliklere yol açmıştır. Bu değişikliklerin en önemlilerinden biri, girişimci bir sınıfı içerisinden doğurabilme potansiyeline sahip olan esnaf ve ticaret örgütleri içerisinde meydana gelmiştir. Buna göre Ülgener, esnaf örgütleri ile tasavvuf cereyanları arasındaki yakın ilişki ve etki alanından bahsetmekte ve zanaat erbablığının kişiyi kanatkarlığa, sabra ve tevekküle zorlayan bir faaliyet olması nedeniyle terbiye eden ve nefsi körelten etkilere sahip olmasının, tasavvuf erbabı tarafından övülmekte olduğunu belirtmektedir (Ülgener, 2006, s. 95). Buradan hareketle Ülgener, Ortaçağ ahlakı etkisindeki lonca teşkilatlarının temel vasıflarının durgun ve kapalı bir mesleki anlayıştan oluştuğunu ifade etmektedir (Ülgener, 2006, s. 98-99). Bu mesleki örgütler içerisinde gözetilen amaç, bireylerin kendine uygun bir meslek dalı seçtikten sonra, sabır ve tevekkül içerisinde o alanda olgunluğa ve sanatkarlığa ermesinin sağlanmasıdır (Ülgener, 2006, s. 103). Bu anlayışın, kazanç hırsına ket vuran ve bu amaçla iş değiştirme ve rekabeti engelleyen bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Lonca anlayışı içerisinde, gelenek ve otorite ön plandadır. Buna göre, “*araya vasıta (şeyh, mürşid) koymadan hakka ve hakikate varmak tarikat ahlakınca ne kadar imkansızsa, pir ve ustaya bağlanmadan sanatta olgunluğa ermek de o kadar imkansızdır.*” (Ülgener, 2006, s.109). Burada mesleki marifet ve yeterlilik, akıl ve zekayı işleterek değil, ustanın metodlarına bağlılıkla değerlendirilmektedir (Ülgener, 2006, s.113). Ülgener’e göre, şahsi irade ve teşebbüsün olabildiğince baskılandığı bu meslek ve tarikat ahlakı, bir noktada sadece bu alanlar ile sınırlı kalmamış ve toplumun diğer

alanlarına yayılarak manevi nüfuz ve iktidar sahiplerinin kolayca yönlendirebileceği uysal bir insan tipini ortaya çıkartmıştır (Ülgener, 2006, s.116). Ayrıca söz konusu bu duruma ek olarak Türkislamoğlu (2021), bahsi geçen lonca-tarikat yapısının özellikle taşrada asayiş ve düzeni sağlamasından dolayı merkezi yönetim tarafından da desteklendiğini belirtmektedir (s. 278).

Dini akımlar ve esnaf örgütleri arasında gelişen ilişkilerin etkisinin yanı sıra dış ve uzak ticaretteki bozulmalar da iç pazarda yani esnaf ve lonca yapısında birtakım değişimlere yol açmıştır. Halihazırda içe kapalı ve durağan bir yapıya sahip olan esnaf örgütleri, bu süreç zarfında köydeki toprak düzeninin bozulması sonucu kente göçenler ve ordudan esnaflığa katılanlar gibi birtakım dış unsurların esnaf kadrolarını doldurmasına maruz kalmıştır. Bu dışarıdan katılanlar, mevcut durağan ve düşük verimlilikteki yapıyı olumlu yöne çevirmekten ziyade birtakım huzursuzluklar yaratarak enerjinin kavga ve düzensizlik içerisinde yok olmasına neden olmuştur (Ülgener, 2006, s. 195). Bunların dışında loncanın gelenekselliğine yenilik ve hız kazandıracak olan potansiyel bir sınıf olarak “müteşebbis sermayeci” bir sınıfın nüveleri de bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Batı Avrupa’daki kapitalist deneyimin başlangıcına benzer bir şekilde Ülgener bu yarı vurguncu yarı girişimci zümrenin, yerli üreticiye iş ve para dağıtarak ucuza elde ettiği malları dolgun bir fiyatla piyasaya sürdüğünü belirtmektedir (Ülgener, 2006, s. 192). Batı Avrupa ile hemen hemen aynı dönemlerde kendisini gösteren Osmanlı’daki bu kapitalist-girişimci nüve; birincisi, iş ve üretim alanında bir değişime ve yeniliğe yol açmadan istismarcı ve vurguncu bir mahiyet arz etmiş ve bunun sonucunda da katılaştıran lonca kayıtları ve hiçbir merkantil faaliyete meyil göstermeyen dar çerçeveli iktisat politikalarının baskısı altında engellenmiş ve yok olmuştur (Ülgener, 2006, s. 194). Bu noktada Ülgener, diğer faktörlerle beraber aşırı merkezileşmenin de girişimci faaliyetleri engelleyen etkenlerden birisi olduğunu düşünmektedir (Türkislamoğlu, 2021, s. 274). Dış piyasada olduğu gibi iç piyasada da normal yollarla tatmin edilemeyen kazanç hevesi, kendisini normaldışı kazanç şekillerinde boşaltma imkânı aramıştır. Bunun bir sonucu olarak Ülgener, üç çeşit normaldışı kazanç yolunun yaygınlaştığını ifade etmektedir. Bunlar; kaba ve zorlu kazançlar, uysal ve sinsî kazançlar ile hayal ve hile mahsulü kazançlardır. Kaba ve zorlu kazançlar, yağma, yol kesme, soygun ve rant gibi yolları ifade

ederken; uysal ve sinsi kazançlar, devletlinin gözüne girme, bir efendiye yanaşma ve kapılanma gibi yolları ifade etmektedir. Hayal ve hile mahsülü kazançlar ise defnecilik, simya, sihir ve dua gibi yolları belirtmektedir (Ülgener, 2006, s. 206-209). Buradan hareketle Ülgener, “normal geçim yollarında 16-17. Asırdan beri daralma ve ufalmanın, kazanç hırsını tabii mecrasından biraz daha uzaklara taşıdığı, yahut zaten mevcut olan “irrationel” kazançları, çok kere ölçü ve şiddetini arttırarak yakın devirlere kadar taşıyıp getirdiği inkar edilemez” demektedir (Ülgener, 2006, s.215).

Ülgener, kapitalist ekonominin gelişmesinde önemli bir faktör olan girişimci faaliyetlerin ve içerisinde girişimci bir sınıf çıkartabilecek kişilerin normal dışı faaliyetler peşinde kaybolarak önemli bir fırsatı kaçırdığını ifade etmektedir (Ülgener, 2006, s. 217). Max Weber’den hareketle, “*rastgele kazançları (siyasi-politik şansları, irrasyonel spekülasyon yollarını vs.) düşünmeden, münhasıran iktisadi faaliyetlerin hesaplı, objektif bir işletme sonunda getireceği kara bel bağlamak*” olarak tanımladığı iktisadi rasyonelleşmenin Osmanlı’daki sanat ve meslek hayatında gerçekleştirilemediğini ve bundan dolayı da toplum içerisinde özerk bir girişimci sınıfın çıkmadığını belirtmektedir (Ülgener, 2006, s. 219).

Ülgener’e göre, özerk bir girişimci sınıfın teşekkül edememesinin diğer bir nedeni ise, kapitalizmin ortaya çıkması için temel faktörlerden birisi olan sermaye birikiminin, iktisadi mahiyetinden uzaklaşarak tamamen siyasi bir mahiyet almasıdır. Çözülme devrinde servet, rasyonel bir şekilde örgütlenmiş bir iktisadi faaliyetin neticesi olmaktan ziyade, çeşitli siyasi yollarla bir kerelik elde edilmiş ve yine çeşitli siyasi nedenler için harcanacak olan bir tüketim fonu olarak görülmektedir (Özkiraz, 2007, s. 55). Ülgener, bundan dolayı da istikrarlı bir sermaye birikiminin ortaya çıkmadığı ve servetin siyasi durumların etkisinde sürekli elden ele dolaştığını belirtmektedir. Buna göre;

“(...)servet sabırlı ve devamlı bir tasarruf sonucunda üremiş, yoktan var edilmiş değil, bilakis mevcut bir servet yığınının başkası sırtından alınması, yani sadece el değiştirmesi suretiyle meydana çıkmıştır. Mal ve servet ile içtimai paye ve mevki, öyle görünüyor ki, yan yana yürüyen, biri diğerini tamamlayan iki faktör vaziyetindedir. Refah seviyesi emek ve istihsal ölçüsü ile değil, belki muhtelik sınıf ve zümrelerin üst üste tabakalandıkları içtimai ehramın kaide veya zirvesine yakın bir noktada yer almak suretiyle tayin edilir. Muazzam servet yığınlarının uzun zaman

tüccar ve müteşebbisten ziyade, siyasi nüfuz ve iktidar sahiplerinin elinde toplanmış olması bunun en açık delilidir.” (Ülgener, 2006, s.229)

Servetin ve sermaye birikiminin bu ölçüde siyasileşmesi, ekonomik yapı içerisinde özerk bir girişimci sınıfın ortaya çıkışını imkânsız kılmaktadır. Sermaye birikiminin kaynağının makam ve intisap olduğu bir yapı içerisinde üretim araçlarının ve faktörlerinin rasyonel bir örgütlenmesi, uygulanması düşük olasılık olmasının yanında hem merkezde hem taşrada mevcut güç tekelleri tarafından arzulanan ve engellenmesi icap eden bir durum olarak da değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra servetin ele geçirilmesi siyasi olması gibi, servetin harcanması da iktisadi değil siyasi bir mahiyete sahiptir. Ülgener, servetin iktisadi bir talihsizlikten ziyade gözden düşme gibi siyasi bir talihsizlik sonucu yok olacağını belirterek bundan dolayı da servet sahiplerinin esas olarak servetlerini bu siyasi musibetlerin başlarına gelmemesi yolunda harcamak üzere sakladıklarını ifade etmektedir. Bu yönüyle bu yapı içerisinde “kazanmak gibi tüketmek de iktisadi hayatın dışında ve ötesindedir.” (Ülgener, 2006, s.234). Ülgener, çözülme devrinin zenginini tek cümle ile “*zihniyeti toprağa dayalı, maddesi toprak altına gömülü*” şeklinde tanımlamaktadır (Ülgener, 2006, s.237).

3.5.4. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

Sabri Ülgener, dini akımlar, dünyadaki iktisadi gelişmeler, Osmanlı sınıf yapısı ve esnaf teşkilatları arasındaki etkileşim ve ilişkiyi çok yönlü bir şekilde ele almaya çalışmıştır. Girişimcilik tartışmaları özelinde Ülgener’in girişimciliği bireysel bir olgudan ziyade, kurumlar sosyolojisi bağlamında değerlendirdiği ifade edilebilir. Buna göre Ülgener, kazanç gayret ve hevesinin ve bu amaç perspektifinden macera tutkusunun “Çözülme Devri”nde de var olduğunu, ancak Batı’dan farklı olarak Osmanlı toplumunda bu arzunun, rasyonel bir hal alarak kapitalist organizasyon ve hukuki formların oluşması şeklinde bir sonuca yol açmadığını ifade etmektedir. Halkın çoğunluğunun bu durum içerisinde bulunması büyük bir sorun teşkil etmemekle birlikte esas olarak içerisinde kapitalist tavır ve pratikleri doğuracak olan “sermayeci-müteşebbis” azınlık da yukarıda bahsedilen yapı içerisinde ezilmiş ve sapa yollara girerek sönmüştür. Dini olguların, siyasi ve politik olgular ile etkileşim içerisinde ortaya çıkardığı yapı, Ülgener’e göre, ümera ve ulemeden ayrı olarak özerk bir şekilde müteşebbis bir sınıfın teşkil edememesi

ve servetin ümera ve ulema elinde toplandığı ve dağıldığı bir sosyo-ekonomik düzenin oluşmasına yol açmıştır (Ülgener, 2006, s.256-259). Batı ile kıyaslandığında Osmanlı toplumunda girişimci sınıfın akıbetini Ülgener, şu şekilde ifade etmektedir:

“Ne var ki, Batı’da tüccar ve özellikle sermayeci uzun bir gelişme sonunda yine de ayrı bir sınıf olarak belirme şansını elde etmiş; hatta kendilerinden pek de hoşlanmayan devlet ve kilise karşısında yerine göre dik başlı bir topluluk halinde mevki alabilmiştir. Bizde ise, görünüşe bakılırsa, iş adamı diyebileceğimiz bir tabaka nüfuz ve iktidar sahiplerinin (ümera ve ulemanın) kah kayırcı, kah kahredici davranışı karşısında ufala ufala istiklaline hiçbir zaman kavuşmadan sinsi ve sığıntı halini daha uzun zaman sürdürecektir.” (Ülgener, 2006, s.260).

Bu yapı ve tabakalaşma düzeni içerisinde ticaret ve girişimcilik, sermaye birikimi yolunda asla bir otonomiye sahip olamamış ve servete erişim devlet ricali ve uluları üzerinden mümkün olmuştur. Bu durumun bir sonucu olarak ise, kapılanmak ve göze girmek iktisadi başarının anahtarı halini almıştır. Batı’daki iş adamı tipi ile karşılaştırıldığında bizdeki iş adamı, kararsız ve kaprisli, ani ve çabuk kar peşinde ve mal varlığını altına ve gayrimenkule yönlendiren bir sermayedar olarak değerlendirilmektedir (Ülgener, 1983, s. 56). Buna ek olarak Ülgener’e göre ağalık-efendilik üzerinden işleyen servet dağılımının neticesi olarak ortaya çıkan “kapılanma” anlayışı, daha sonraları kendisini memur sınıfında yeniden var etmiştir. Ona göre, modernleşme ve merkezileşme sonucu ortaya çıkan bürokratik devlet yapısı da ruh ve zihniyet olarak Ortaçağ devrinin feodal anlayışının devamı niteliğinde bir mahiyet arz etmiştir (Ülgener, 2006, s. 263-264). Ülgener, bu ruh ve anlayışın tamamen sönmelenmediğini ve dünden bugüne sürüklene geldiğini belirtmektedir:

“Asırlar, derinliğine sapsanan o çizgilerden, kabul etmeli ki, pek azını silebilmiştir! Son birkaç yüzyılın, en yakın inkılab seneleri de dahil, bunca şekil ve kalıp değişikliği ile dünden bu güne devrettiği insan, ruh ve zihniyet yapısı ile, eskisinden ne kadar az farklıdır! Etrafımızı, hatta -ne için saklamalı?- kendi kendimizi yoklasak ondan çok şeyler bulabileceğiz.” (Ülgener, 2006, s.272).

Bu bağlamda, Osmanlı’nın son dönemlerinden başlayarak Cumhuriyet devrinde de devam eden modernleşme hareketlerinin tam anlamıyla amacına ulaşamamasının nedenlerinden biri de geçmişin mirasının sürekliliğidir (Ülgener, 1983, s. 39). Ayrıca Kabaş’a göre, Ülgener, Türkiye’de devlet tarafından uygulanan merkezi politikaların

Türk insanının irrasyonel zihniyetinin rasyonel bir zemine doğru evrilmesi yolunda yeterince başarılı olamadığını düşünmekte ve özellikle 1930 sonrası uygulanan devletçi politikalar dolayısıyla normal kazanç yollarının daraldığını savunmaktadır (Kabaş, 2020, s. 178). Bununla birlikte Ülgener, geçmişin kalıntılarını silecek ve kazanç hevesini makul ve rasyonel bir düzleme sevk edebilecek bir yapı yaratmak için yapılması gerekenleri şu şekilde sıralamaktadır:

“a) serveti ve parayı şahsa bağlı, onunla adeta içli dışlı bir varlık gibi görmekten vazgeçip ferah ve açık yürekle piyasa ekonomisine çıkmayı her türlü eğri ve kuytu kazanç şekillerine üstün sayabilmek; b) kazancını yine şahsa ve statüye bağlı olarak göstermelik tüketim veya verimsiz yatırıma harcıyacak yerde profesyonel iş adamı olarak üretken yol ve şekillerde verimlendirebilmek; ve nihayet c) bütün bu faaliyetlerde disiplinli, kontrollü bir hesap ve muhasebe şuurunu tesis edebilmek!”
(Ülgener, 1983, s. 46).

Ülgener, kapitalistleşme ve rasyonelleşmeyi kaçınılmaz bir yön olarak görmekte ve Türkiye’de tamamen gerçekleştirilemeyen bu iki olgunun Osmanlı toplum yapısından miras kalan köklü kalıntıları çözümüyle derinlemesine bir analiz ortaya koymaktadır (Kabaş, 2015, s.44). Sonuç olarak Ülgener, Türkiye’deki girişimcilik tartışmaları üzerine, sorunun esas temelini birey kaynaklı olmadığını belirtmekte ve birtakım toplumsal olguların bir araya gelerek oluşturduğu yapının girişimci eylemlerin gelişmesine uygun zemin sağlamadığını ifade etmektedir. Batı’daki bireyde olduğu gibi Osmanlı’daki ve Türkiye’deki bireyde de kazanç hevesinin ve arzusunun eşit derecede var olduğunu söyleyen Ülgener, merceği dini, iktisadi ve politik ahlak ve zihniyet değerlerine çevirerek Türkiye’deki girişimcilik tartışmaları için doğru bir adres tarifi yapmaktadır.

3.6. NİYAZİ BERKES

Niyazi Berkes, Cumhuriyet döneminin ilk sosyologlarından biridir. Bununla bağlantılı olarak Berkes sosyolojisinin temel amacının, Cumhuriyet devrimlerinin sürekliliğini ve devamlılığını sağlayacak analizler ortaya koymak olduğu ifade edilebilir. Ona göre Cumhuriyet devrimlerinin sürekliliğini sağlamanın yolu ise, Cumhuriyet’in içerisinde köklendiği tarihsel koşulları en iyi şekilde anlamaktan geçmektedir (Altun, 2004, s. 464). Bu tarihsel koşulları, diğer bir deyişle Osmanlı Devleti’nin Batı karşısında geri kalmasının nedenlerini toplumsal, siyasal ve hukuki açılarından açıklama arzusu, Berkes’in

sosyoloji anlayışının iktisat başta olmak üzere diğer disiplinlerden beslenerek gerçekleşmesini sağlamıştır (Kahraman, 2021, s. 218).

Berkes için Osmanlı-Türk toplum yapısını açıklama çabası, Batı literatüründeki mevcut analiz ve ideolojik kalıpları Türk toplumuna uygulamakla değil, Türkiye'nin tarihsel olarak biricik koşullarına ve farklılıklarına eğilmek ile gerçekleşecek bir çabadır (Sümer, 2019, 868). Başlıca eserlerini tarihsel sosyoloji alanında ortaya koyan Berkes, her ne kadar Marksist geleneğe yakın bir bilim anlayışına sahip olsa da, Marksist tarih anlayışını doğrudan Türk Toplumuna uygulamanın doğru sonuçlar vermeyeceğini belirtmiş ve bu anlayışın dışında zihniyet, dil, kültür ve anlam dünyalarını da analizinin içerisine katarak Türkiye'nin özgül yapısını çok yönlü bir şekilde anlamaya çalışmıştır (Çakıroğlu, 2022, s. 119).

Bu çalışma kapsamında Berkes'in Türk Toplumunda girişimcilik tartışmalarına dair sunduğu katkıları ortaya koymak için başlıca üç çalışması incelenmiştir. Bu çalışmalar, "Türkiye'de Çağdaşlaşma", "Türk Düşününde Batı Sorunu" ve "Türkiye İktisat Tarihi" başlıklı eserleridir. "Türkiye'de Çağdaşlaşma" isimli çalışmasında, Türk toplumunun geleneksellikten çağdaşlaşmaya doğru geçirdiği süreçleri tarihsel bir perspektiften analiz eden Berkes, sonucunda Cumhuriyet devrimlerinin devamlılığı için bir dizi çözüm ve tavsiyeler sunmaktadır. "Türk Düşününde Batı Sorunu" başlıklı eser ise, imparatorluk dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasındaki devamlılıkları tartışmaya açmakta ve "Genç Cumhuriyet" in mevcut sorunlarını, "Batı" ile ilişki ve etkileşimi çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu çalışma kapsamında incelenen son eser olan "Türkiye'de İktisat Tarihi" eseri ise, Türk toplumunun geri kalma nedenlerini Osmanlı sosyo-ekonomik yapısındaki değişim ve dönüşümler üzerinden ele aldığı önemli bir çalışmadır.

Berkes, Türk toplumunun tarihsel süreçte gelişmesinin veya gelişmemesinin kendine has yönleri olduğunu ifade etmekte ve bugünün köklerinin Osmanlı döneminde olduğunu belirtmektedir. Ona göre bugünü anlamının yolu, Osmanlı sosyo-ekonomik mirasını doğru bir biçimde ortaya koymaktan geçmektedir. Osmanlı'nın Batı'dan farklı özelliklere ve gelişim aşamalarına sahip olduğunu savunan Berkes, Osmanlı'nın biricik tarihsel koşullarının özgün bir anlayış ile incelenmesi gerektiğini ifade etmektedir (Sümer, 2019,

s. 847-848). Berkes, Osmanlı toplumunu çözümleninin ve buradaki eksikliklere çare bulmanın en doğru yolunun sosyal yapı analizinden geçtiğini ifade etmekte ve bu anlamda Prens Sabahaddin'in meseleyi doğru bir yerden ele aldığını da belirtmektedir (Berkes, 1975, s.11, 22). Bu bağlamda tezin bu bölümünde Niyazi Berkes'in özellikle Osmanlı toplum yapısı üzerine analizlerinden hareketle Osmanlı sosyo-ekonomik mirasının girişimcilik olgusunu etkileyen belli başlı yönleri ele alınacaktır.

3.6.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yönetim Yapısının Dönüşümü

Niyazi Berkes, Osmanlı'nın ne feodal ne ATÜT ne de teokratik bir devlet olarak değerlendirilebileceğini, onun daha çok Doğu tipi despotik bir devlet olduğunu savunmaktadır (Berkes, 2016, s.24). Ona göre, savaş ve fetih ekonomisine dayanan despotik devlet kavramı, Osmanlı'nın devlet yapısını en doğru şekilde tarif eden kavramdır. Buna bağlı olarak Berkes, kuruluş döneminde Osmanlı'nın savaş ve fetih yoluyla elde ettiği güç sayesinde ekonomik üretim sınıflarını egemenliği altına alarak bu sınıfların ürettiği artı değerden belli bir pay almak suretiyle servet ve hazine elde eden bir devlet olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Bu yapı içerisinde Osmanlı Devleti, toplumdan ayrı ve onun üstünde bir kuruluş olarak değerlendirilmekte ve aynı zamanda devletin toplumun tüm katmanlarına ve haliyle ekonomik katmana hükmettiği ifade edilmektedir. Bu devlet ve toplum yapısı içerisinde ekonomi, tamamen devletin hakimiyeti altında ve ona bir güç kaynağı olacak şekilde düzenlenmiştir (Berkes, 2020, s.13, 23).

Bu değerlendirmelerden hareketle, Osmanlı'nın devletin istikrarı için araçsallaştırdığı ekonomi yönetimi anlayışı ve bu anlayışın tarihsel dönüşüm süreçleri ele alınacaktır. Osmanlı'nın kuruluş döneminde açıkça görülen "önce devlet" anlayışı, devamında gelen süreçlerde de birtakım dönüşümlere eklemlenerek devam etmiş ve devleti yöneten elit kadronun gücü ve serveti, toplum içerisindeki ekonomik aktörlerin faaliyetlerini düzenleyen ve baskılayan bir unsur olarak toplumsal sınıflar içerisinde girişimci bir zümrenin çıkmasını engelleyici bir mahiyete sahip olmuştur. Berkes'in Osmanlı siyasi ve toplumsal yapısı üzerine analizlerine bakıldığında, devleti yöneten elit sınıfın tarihsel

süreç içerisindeki değişimlerle beraber, gaza girişimcileri, devşirme bürokrasisi ve tanzimat sonrası bürokrasisi olarak sınıflandırılabilir görülmektedir.

3.6.1.1. Gaza Girişimcileri

Berkes'e göre Osmanlı Devleti, bir gaziler zümresinin savaş ve fetih yoluyla ele geçirdiği yerlerdeki artı değer bir kısmına el koymasıyla kurumsallaşmış bir devlettir. Bu devlet yapısı içerisinde gaza ve akın, bir çeşit ekonomik girişim ve birikim türü olarak değerlendirilmektedir. Gaza yoluyla elde edilen servet neticesinde devleti yöneten gaziler zümresi, bir süper sınıf olarak yönetici eliti oluşturur (Berkes, 2020, s.21). Bu yönetici elit bir diğer deyişle, "savaşçılık zenaatı ile geçinen entrepreneur'lar" olarak da tanımlanabilir (Kumek, 2021, s.116). Batı tipi feodalizmden farklı olarak Doğu tipi despotik devlette yönetici sınıf meşruiyet kaynağını, toprak efendisi bir zümrenin mutabakatından değil, savaşçılık yoluyla elde ettiği güçten almaktadır (Berkes, 2020, s. 26). Bu şekilde elde edilen servet ise, ekonomik üretime yatırılmaz. Bu serveti sonraki savaş ve fetihlerde kullanmak üzere biriktiren bu zümre, sürekli savaş ve fetih yoluyla servetlerini arttırmayı amaçlar. Böylece ekonomik üretimin herhangi bir aşamasında aktif rol almadan, toplumsal sınıfların üstünde 'süper bir sınıf' oluştururlar (Çakıroğlu, 2022, s. 125). Berkes, Batı geleneği ile Osmanlı rejimi arasındaki en önemli farklılığın burada yatmakta olduğunu ifade etmektedir:

"Bu özellik devlet ile toplum arasındaki ilişkinin Batı geleneğinden olan biçimin tam karşıtı olan biçimde olması, yani padişahlık yöneticileri olan hizmet sınıflarının toplum sınıflarını temsil eden kişiler olmamasıdır. Osmanlı devlet ve toplum görüşünün bu yanına göre devlet toplumdan gelmez. Devlet toplumun ekonomik çıkar sınıflarının çıkar gereklerine dayanmaz. Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez; toplumun üstüne Tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur." (Berkes, 2016, s.31-32).

Buna göre toplumsal sınıflarla ekonomik üretim süreçlerinde bir bağı olmayan bu gaza girişimcileri zümresinin, kendilerinden ayrı ve özerk olarak bir toplumsal-ekonomik sınıfın siyasal bir güç ifade edebilecek şekilde gelişmesine ve serpilmesine imkân tanımayacakları tahmin edilebilir.

3.6.1.2. Devşirme Bürokrasisi

Devletin kuruluş aşamasının başarıyla tesis edilmesinden sonra Fatih Sultan Mehmet döneminde, bahsi geçen gaziler zümresi, Padişah için potansiyel bir tehdit haline gelmiş ve bu sınıfın yanına, tamamen Padişaha bağlı olacak şekilde ikinci bir bürokratik zümre eklenmiştir. Savaş ve fetih ortağı sayılan askerlerin ve komutanların devlet yapısı içerisindeki öneminin artması ve bu gazi sınıfın bir çeşit aristokrasiye doğru evrilmesinin despotik gücün üstünlüğü için bir tehdit unsuru haline gelmesinin bir sonucu olarak Sultan, bu sınıfa alternatif, tamamen kendi emri ve yönetimi altında, fethedilen yerlerden devşirilen kişilerden oluşan kapıkulu/devşirme bürokrasisini yaratmıştır. Berkes'e göre, Fatih Sultan Mehmet ile başlayarak Kanuni döneminde sona eren bu aşamada Osmanlı Devleti, kapıkullarına dayalı bir despotizm haline gelmiştir. (Berkes, 2020, s.23) Bu noktada, “gaza girişimcileri” ile “devşirme bürokrasisi”nin süreklilik ve ortaklık gösteren yanı, her ikisinin de herhangi bir toplumsal sınıfa doğrudan dayanmamasıdır:

“Doğu geleneğinde ise (özellikle Osmanlı örneğinde) padişahın mutlak egemenliği ne din adamlarının meşrulaştırmasına ne de feodal çıkar temsilcilerinin tanıyışına bağlanmıştır. Fakat bu egemenlik araçlarının, doğal olarak melekler ya da din uleması olmayacağından, yine de toplumdaki derlenmesi gerekir; ancak bu derleme sınıf, ekonomik çıkar, din ve ırk bölümleri düşünülmezsizin bunlardan en çok kopmuş ya da bunlara en kolaylıkla yabancılaştırılacak yığınlardan devşirip onları en yüksek siyasal gücün hizmet sınıfları haline getirecek biçimde olacaktır. (...) Kapıkulu, hükümdarın iradesine kayıtsız şartsız bağlıdır, fakat o iradeyi uygulamada da kayıtsız şartsız güç sahibidir. Toplum sınıflarının yüklendiği birçok yükümlülüklerden bağımsızdır. Ne memurdur ne de vatandaşı; ne doğal hakları vardır, ne de toplumsal ve ekonomik işlevleri. Yalnızca devlet yönetiminin yürütme, padişaha hizmet etme sınıfıdır.” (Berkes, 2016, s. 32).

Bu stratejiyi izleyerek Osmanlı Devleti, “nizam-ı alem” ilkesinin bir gereği olarak bürokrasi ile toplumsal sınıfların bağıni kesmiş ve bir toplumsal sınıfın siyasal güce kavuşarak devletin merkezi gücüne ve sürekliliğine tehdit teşkil edecek bir duruma erişmesine izin vermemeyi amaçlamıştır (Aksakal, 2017, s. 99-100).

3.6.1.3. Tanzimat ve Sonrası Bürokrasisi

15. yüzyıldan başlayarak uluslararası alanda meydana gelen bir dizi gelişmelerin sonucunda Osmanlı'nın klasik düzeni sekteye uğramış ve sistem içerisindeki çelişkiler ve

çatışmalar şiddetlenmeye başlamıştır. Bu çatışmaları tetikleyen dışsal etkenlerin başında, Amerika kıtasının keşfi ve Batı’da deniz ticaretinin gelişmesiyle beraber gelişen para ekonomisi ve netice olarak güçlü bir burjuva sınıfının oluşması gelmektedir. Bu dış gelişmelerin sonucunda Osmanlı, hâkim olduğu Akdeniz ve Hint Denizi’ndeki ticari kontrolünü kaybetmiş ve devamında Batılı devletlere verdiği kapitülasyonlar sonucu ekonomisini büyük ölçüde Avrupa’nın etkisi altına sokmuştur (Berkes, 2020, s. 103-117, 155-173). Bu gelişmelerin sonucu olarak sistemdeki iç çelişkiler ve zayıflıklar açıktan görünür hale gelmiş ve ilk olarak çare, geleneklere yani “*kanun-u kadim*”e dönüşte aransa da bu yönde çabaların da başarılı olmaması sonucu Batı’nın üstünlüğü kabul edilmiş ve özellikle askeri alanda Batı tarzı reformlar gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat dönemine gelindiğinde ise her alanda Batı’dan etkilenerek çeşitli reform atılımlarını uygulamaya koyma çabaları görülmüştür.

Tanzimat döneminde ortaya konan uygulamaların da başarısızlıkla sonuçlandığını ifade eden Berkes, yabancı devletlerin müdahalesi altında bağımlı bir devlet haline gelen Osmanlı’nın en önemli eksikliğinin “devlet ile yönetilenler arasında bir köprü vazifesi görecek” paralı bir burjuva sınıfının yokluğu olduğunu belirtmektedir. Ona göre Tanzimat döneminin esas başarısızlığı, Osmanlılık ideolojisinde diretilmesinden dolayı bir türlü sonuca ulaşmayan ekonomik çağdaşlaşma sürecidir. Ona göre ekonomik çağdaşlaşma öncelikle ulusal ekonomilerin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. Batı Avrupa’da monarkların feodal beylere ve kiliseye karşı kurduğu üstünlük ve egemenlik, özel mülkiyet vatandaşlığını doğurmuş ve bunun sonucunda oluşan sermaye birikimi girişimciliğe yol açarak ekonomik gelişimi hızlandırmıştır. Bu süreçte Osmanlı ise bir yandan ekonomik olarak Batılı devletlerin boyunduruğu altına girerken diğer yandan ise devlet yönetiminde Osmanlılık ideolojisini benimseyerek devletin siyasal, ekonomik ve kültürel dayanağı olarak ulus temelini inşa etmeyi başaramamıştır (Berkes, 2016, s.246).

Tanzimat döneminde esas yapılması gereken şey olarak, ulusal bir burjuva sınıfı yaratılamamıştır. Bunun aksine gerçekleşen önemli bir değişim devlet bürokrasisinin şeklinde meydana gelmiştir ve “devşirme bürokrasisi” zayıflamış ve devletin özellikle tıbbiye ve askeriye gibi okullar tesis ederek gerçekleştirdiği eğitim reformlarının bir sonucu olarak “Tanzimat Bürokrasi” olarak adlandırabileceğimiz yeni bir bürokrasi tarzı

ortaya çıkmıştır. Berkes'e göre, Tanzimat bürokrasisi de önceki bürokrasi tarzlarına benzer eğilimler göstererek toplumsal sınıfların üstünde, üretim süreçlerine katılmayan ama servet ve servet birikimi gerçekleştiren zümre olma özelliğini devam ettirmiştir. Tanzimat fermanı esas olarak bürokrasinin padişah karşısında belirli bir bağımsızlık kazanması sonucunu doğurmuş ve bu bağımsızlık hali bürokrasiye bir çeşit ekonomik imtiyaz alanı sağlamıştır. Berkes, bu dönemde ortaya çıkan yapıyı, "bürokrasi kapitalizmi" olarak adlandırmaktadır:

"Tanzimat döneminde tarih yazan yazarlar, ekonomik sınıfların genel fukaralığına rağmen, Tanzimat ricalinin servet ve refahı hakkında bol misaller verirler. Sağlanan servetlerin çoğu emlake, tahvilata yatırılırdı (...) Batı liberalizminin eserlerinden biri, halkın "devlet malını yani servetini yemek" dediği yolla servet birikimi yapan bir "bürokrasi kapitalizmi" olmuştur. Tanzimat döneminin ileri gelenlerinin kendi zenginleşmelerini, Osmanlı toplumunun da kalkınmakta olduğuna delil saymalarında bunun rol oynadığına şüphe yoktur." (Berkes, 2020, s. 392-393)

Berkes'in çözümlerinden hareketle, Osmanlı Devleti'ndeki merkezi gücün ve servetin dar yönetici sınıf elinde toplanmasını önceleyen anlayışın, toplumsal sınıfların ekonomik birikimine ve siyasal bir güce kavuşmasına fırsat vermediği görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak da Osmanlı Devleti'nde Batıda olduğu gibi ekonomik gelişmeyi ve kalkınmayı sağlayacak ve servet birikimini tekrar üretime ve ticarete yatıracak bir girişimci sınıfın oluşmadığı söylenebilir.

3.6.2. Osmanlı'da Toplumsal Tabakalaşma ve Servet Birikimi

Berkes, Osmanlı düzeni içerisinde toplumsal sınıfların, meslek grupları temelinde tanımlandığını ifade etmektedir (Berkes, 2020, s. 62) Buna göre Osmanlı toplumsal yapısı içerisindeki toplumsal sınıflar, bürokrasi (soylular, kapıkulları, ulema vb.), köylü, esnaf ve tüccar sınıfı olarak tanımlanmaktadır. Berkes'in ortaya koyduğu analizlerden görüldüğü üzere bürokrasi sınıfı, üretime aktif olarak katılmaksızın oluşan servet birikimine büyük ölçüde el koyarken; bunun dışında kalan köylü, esnaf ve tüccar sınıfı üretim faaliyetine aktif bir şekilde katılsa da servet birikimine çok sınırlı bir şekilde ulaşabilmiştir.

Kuruluş döneminde bir gaziler sınıfı olan Osmanlı bürokrasisi, Klasik dönemde, “Osmanlılar”, kullar ve ulemeden oluşan bir sınıf halini almıştır. Klasik dönemin bozulması neticesinde bu dar sınıfa mültezimler ve ayanlar kısmen eklenmiş ve tanzimat dönemine gelindiğinde ise tıbbiye ve harbiyeden çıkan kişilerin, bürokrasi yapısında görev almasıyla bir memuriyet sistemine doğru dönüşmüştür (Berkes, 2020, s.63, 83, 293, 351). Biçimi değişmekle birlikte niteliğini büyük ölçüde koruyan bürokrasi sınıfının önde gelen vasfı, üretim süreçlerine aktif katılım göstermeden üretilen artı değere büyük ölçüde el koyması ve toplumsal sınıflarla organik bir bağa sahip olmaması olmuştur. Berkes’e göre, “*bu sistemde (Osmanlı) devlet ve hükümet, halk sınıflarının çıkarlarını ve isteklerini temsil etmez. Onun için Osmanlı sistemi hangi sınıflara dayanıyordu diye sormak abes. Hiçbir sınıfa dayanmıyor, sınıfları devlete dayandırıyor.*” (Berkes, 2020, s. 45). Bununla birlikte Tanzimat döneminde hız kazanan modernleşme çabalarının bir neticesi olarak ortaya çıkan “devlet memuru” kavramının, bu bürokrasi anlayışının günümüze kadar ulaşmış çeşitli etkilerinin modern bir formunu arz ettiği söylenebilir (Berkes, 2016, s. 366).

Berkes’e göre Osmanlı düzeni içerisinde köylü, belli bir özerk ekonomik ve siyasal güce sahip olmayan, yalnızca hükümdarın sahip olduğu toprak üzerinde tasarruf yani kullanım hakkı bulunan sınırlı ve niteliksiz bir sınıftır (Berkes, 2020, s. 51). Köylünün başında bulunan ve onu organize eden tımar beyleri de köylüye göre belli bir ekonomik güce sahip olsa da siyasal anlamda özerkliğini elde edememiş bir zümredir. Berkes, tımar sistemini ve sahipliğini şu şekilde tarif etmektedir:

“Feodal sistemde senyörle hükümdar arasındaki ilişki, Osmanlılardaki gibi tek yanlı değil, iki yanlıdır. Sipahi ile padişah arasındaki ilişkiden farklıdır. Bu ilişki, bir feodal mukaveleye dayanır. Senyörün, kral tarafından tanınmış, töreli bir eylemle hukuklaştırılmış hakları ve siyasal yetkileri vardır. Sipahinin mülkiyet hakkı eksik, iğdiş edilmiş bir hak olduğu gibi siyasal gücü de kısırlaştırılmıştır. (...) Tımarlar, bir sülale içinde süregelen kuşaklardan yetişme kişilere verilmeyip, toplumsal kökenleri karışık kişilere verildiği için sipahi beyleri arasında bir sınıf beraberliği veya bilinci de yoktu. Böyle bir bilinci yaşatan, besleyen bir feodal gelenek Osmanlı sisteminde kendini besleyecek bir ortam bulamamıştır.” (Berkes, 2020, s.53-54).

Bununla birlikte klasik düzenin ve tımar sisteminin bozulması sonucu köyün ve köylünün klasik düzeni de bozulmuş ve köyden kente çeşitli göç hareketleri gerçekleşmiştir.

Avrupa’da kapitalizmin ve endüstriyel üretimin ortaya çıkışını hızlandıran köyden kente göç akımları, Osmanlı’da böyle bir etki gösterememiş ve köyden kente göçenler bir işçi sınıfı oluşturmaktan ziyade dağınık bir grup olarak kent yaşamına katılmıştır:

“İç Anadolu’da yüzyıllardır reaya olarak yaşayan köylü bile bu etkilerin dışında kalamamıştır. Şehirlere akan nüfus, bu merkezlerde yeni bir sanayi uygarlığının işçi sınıfını meydana getirmekten ziyade, ayak satıcısı, bekçi, kapıcı, hamal, hizmetçi ve dilenci yığınlarını oluşturuyordu. Bunlar siyasal hayatta ne temsil edilirdiler ne de siyasal bir varlık olarak tanınırlardı.” (Berkes, 2016, s. 365)

Berkes, Osmanlı’da esnafın köylüye göre daha yüksek ekonomik ve teknik bilgi düzeyine sahip olduğunu ve bunun yanı sıra köylüye göre çok daha örgütlü bir zümre arz ettiğini belirtmektedir. Esnafın bu örgütlü durumu ise, Osmanlı devlet yönetimini her zaman endişelendiren bir durum olmuştur: *“Örgütlenmiş insanlar oldu mu bir toplumda, hele onlar üretim alanının kaçınılmaz unsuru iseler, tekelci devleti ürkütecek bir şey olur bu. Onun için devletin birinci derdi çiftçiyi düzene sokmak ise; ikinci derdi de endüstriyi kontrol altına almak olmuştur.”* (Berkes, 2020, s. 58). Esnaf örgütleri aynı zamanda güçlü bir birlik duygusu sergilemekte ve baskı altında kalan çeşitli dini-fikri akımlar da bundan dolayı kendilerini esnaf örgütleri içerisinde gizleyerek varlıklarını sürdürebilmektedir. Klasik düzenin dini anlayışının dışında kalan tasavvuf akımları veya güçlü devlet otoritesinden rahatsızlık duyan Batınlık gibi akımlar, bu sebepten dolayı esnaf örgütleri içerisinde yaygındı. Bu durumun farkında olan Osmanlı devlet ricali ise, esnaf örgütlerini kendisine yönelik potansiyel tehdit olarak değerlendirmiş ve bundan dolayı esnafı ve teşkilatlarını sürekli kontrol ve düzenleme altında tutmaya çalışmıştır. 16. Yüzyıl sonrası meydana gelen bozulmayla beraber, esnaf örgütleri köyden kente göçenlerin ve yeniçerilerin istilasına maruz kalarak örgütlü ve saf bir sınıf olma vasfını önemli ölçüde kaybederek ekonomik anlamda üretken bir aktör olma özelliğinden uzaklaşmıştır. Bu gelişmeler sonucunda, Avrupa’daki özerk ve güçlü esnaf sınıfıyla kıyaslandığında Osmanlı esnaf zümresinin, devlet düzeninin bir payandası şekline dönüştüğü söylenebilir. (Berkes, 2020, s. 58-59; Berkes, 2016, s. 117; Çakıroğlu, 2022, s. 117).

Berkes, tüccar sınıfını nakil, ithalat ve ihracat süreçlerinde aracılık edip fiyat farkından kar yapan sınıf olarak tanımlamaktadır. Tüccar sınıfının kolay ve çabuk servet kazanma, fiyatlara hâkim olma ve narh kontrolünden kurtulma ve servet birikimlerini faiz

kazancına dönüştürme gibi eğilimleri nedeniyle hem devlet yönetiminin hem de halkın çıkarlarına tehdit arz ettiği vurgulanmaktadır. Bundan dolayı ticaret erbapları, hem Padişah hem din adamları hem de reaya için tehlikeli görülen kişiler olmuştur. Berkes'e göre, Osmanlı toplum düzeninde tam anlamıyla 'sivil' olarak değerlendirilebilecek tek sınıf tüccar sınıfı olsa da bu sınıf devlet örgütü içerisinde adeta bir 'parya' durumundadır (Berkes, 2020, s. 60). Tüccar sınıfının, sivil ve anti-merkezci yönlerinin farkında olan Osmanlı devlet yönetimi, bu yönleri törpülemek için tüccar sınıfı üzerinde kadınlıklar, çarşı ağaları ve muhtesipler vasıtasıyla yoğun bir kontrol sağlamış ve özerk bir tüccar sınıfının gelişiminin önüne geçmeye çabalamıştır. Berkes, tüccar sınıfı üzerindeki aşırı kontrol ve kapitalist nüvelerin ortaya çıkışı arasındaki ilişkiyi şu şekilde değerlendirmektedir:

“Bu koşullar altında kapitalist ekonominin gelişmesinin ilk alametlerinden olan ticaret ve tefecilikle birikmiş olan parayı endüstri üretimine yatırma imkânı yok denecek kadar azdı. Sınıflar arasında yer değiştirme prensibine aykırı olan Nizam (düzen) fikri, yani “her sınıfın olduğu yerde, devlet tarafından kendisine tayin edilen yerde ve fonksiyonda kalması” prensibine aykırı olduğu için sermayeci tüccarın sinai yatırımcılığa geçmesi bir “ihtilal” eylemi olurdu.” (Berkes, 2020, s. 61)

Bu aşırı kontrolden ve olası bir müsadere işleminden çekinen tüccar sınıfı, kazandıkları serveti tekrar üretim faaliyetlerine yatırmak yerine taşınmaza yatırır ve bu durum ise ticari faaliyetlerin gelişim potansiyelinin sınırlı bir düzlemde kalmasına yol açardı. Ticaret sınıfı üzerindeki aşırı kontrol ve bu sınıfa yönelik olumsuz bakış, Müslüman halkın bu faaliyetten uzak durmasına yol açmış ve sonuç olarak bu iş alanı, gayrimüslimlerin ağırlık kazandığı bir hale gelmiştir. Özellikle dış ticaretin gayrimüslimlerin eline geçmesi sonucu, Müslüman tüccar sınıfı esnaflaşmak zorunda kalmıştır. (Berkes, 2020, s. 62, 308).

Osmanlı ekonomik düzeni içerisinde devlet ve toplum arasındaki ilişkiye bakıldığında, ilişkinin iki yönünün öne çıktığı söylenebilir. Buna göre bu yönlerden birincisi devletin, mülkün tamamının sahibi olması ve bunu topraklar üzerinde sağladığı egemenlik ve “dominium” ile meşrulaştırmasıdır (Berkes, 2020, s.50). İkinci yön ise, devletin sahip olduğu toprağı reayaya kiralaması ve reayanın toprağı tasarruf yani kullanma hakkının

karşılığı olarak devlete, üretim sonucu oluşan artı değerın önemli bir kısmını vergi olarak vermesidir (Aksakal, 2017, s.100).

Berkes'e göre, Osmanlı devletinin iktisadi ve siyasi yapısının temelini "güç/kudret" olgusu oluşturmaktadır. Bu "güç/kudret" olgusu, Osmanlı devletinin hem güçlü hem de zayıf tarafını belirleyen en önemli faktörlerden birisi olmuş ve hatta Osmanlı ekonomik sisteminin kapitalizme doğru evrilememesinin önündeki en önemli yapısal nedenlerden birisini teşkil etmiştir (Çakıroğlu, 2022, s.142). Berkes, Batı Avrupa'dan farklı olarak Osmanlı'da servetin gücü oluşturmadığını tam aksine gücün serveti oluşturduğunu savunmaktadır:

"Osmanlı sisteminde kudret servete üstündür; servet kudreti yaratamaz, kudret serveti yaratır; ama kudretin yarattığı serveti, daha üstün kudret her an mahvedebilir; onunla birlikte sahibini de mahveder. Kapitalist girişimde devlet, zengin, mülkiyetli bir sınıfın elindedir; Osmanlı sisteminde güç sahibi olanların." (Berkes, 2020, s.166).

Bu sistem içerisinde özerk bir sınıfın teşekkül etmesi beklenemez çünkü sonunda toplumun hepsi bir tek kişinin iradesine bağlı kul statüsündedir. Bu sistem içerisinde özel mülkiyetin varlığından da söz edilemez. Sınırlı da olsa bir birikime (üretim araçlarına, mala, metaya, işlemek üzere toprağa sahip olmak vs.) kavuşmak anlamında bir özel mülkiyet olsa da bu özel mülkiyet siyasal bir güç olarak kendisini göstermemiştir. Berkes'e göre, "bu sistemlerde "özel mülkiyet yoktur" dediği zaman kastedilen budur; yoksa bu sistemin hâkim olduğu toplumda toprak mülkiyeti olarak bir özel mülkiyet vardır ama bu, siyasal güç kaynağı olma niteliğinden yoksun bir mülkiyettir. Bir çeşit iğdiştirilmiş bir mülkiyet!" (Berkes, 2020, s. 37-38).

Berkes, Osmanlı'da yer yer ekonomik genişleme ve yoğun sermaye girişi dönemlerinin olduğunu, ancak bu dönemlerin hepsinde gelen sermaye kaynaklarının, toplumun üretici sınıflarının eline geçmek yerine saray ve çevresindeki sınırlı bir zümrenin elinde toplandığını ifade etmektedir. Saray ve çevresine akan bu serveti ise saray eşrafı, bir takım üretim faaliyetlerine yönlendirmek yerine birikim ve israf yoluyla tüketmektedir. Klasik düzendeki bozulmalar sonucu devlet adına vergi toplayan mültezimleri de içerisine dahil eden bu dar parazit sınıf, devamında ise dışarıdan alınan borçlarla beslenmeye devam

etmiştir. Bu durumun sonucunda ise kaçırılan esas şey, Batı'nın başarıyla gerçekleştirdiği kapitalist üretim ve birikim süreçleri olmuştur (Berkes, 2020, s. 214, 259).

Osmanlı tabakası mensuplarının (kapıkulları) ile toplum içinde bir kapital birikimi yapabilmiş kişilerin (mültezim, sarraf vb.) birleşmesi bir servet ve mülkiyet sınıfını ortaya çıkarmış, ancak bu sınıfın servet birikimi kapitalist üretime doğru yönelmemiştir. Berkes, bu durumu şu şekilde açıklamaktadır:

“Osmanlı tarihinde ilk kapital birikimi sürecinin, kapitalist üretim sistemine geçişi başlatacak etkiyi yapamayacak şekilde oluşu, iç ve dış kapitülasyon siyasetlerinin gerektirdiği imtiyaz ve tekel usüllerinin dirençle, hiç değişmeden devam etmiş olması sonucudur. Kapital biriktirici sınıf (veya sınıflar koalisyonu) çıkarları uğruna bunları değiştirmeye çabalamadığı gibi, üstelik onlar sayesinde varlığını sağlayabilmiş ve sürdürebilmiştir.” (Berkes, 2020, s. 324).

Bürokratik sınıfın yani saray ve çevresinin ekonomik anlamda sağladığı her gelişim ve servet birikimi, toplumdaki diğer sınıfların aleyhine olarak onların servet birikimlerini daraltmış ve bu kesimlerin fakirleşmelerine yol açmıştır (Berkes, 2016, s. 78). Bu durumun doğal bir sonucu olarak Osmanlı düzeni içerisindeki toplumsal sınıflar kapitalist bir gelişmeye yol açacak ölçüde bir sermaye birikimi oluşturamamış ve bu amaçla girişimci faaliyetlerde bulunma imkanına kavuşamamıştır. Tanzimat ve sonrasında ise tamamen Batı etkisi altına giren Osmanlı siyasal ve ekonomik düzeni içerisinde, yabancı ülkelerin de bunu dayatmasının bir sonucu olarak büyük hacimli ticari faaliyetler gayrimüslim azınlıkların eline geçmiştir (Berkes, 2016, s.49, 152). Osmanlı devlet yönetimi de izlediği politikalarla bu durumun oluşmasına hizmet etmiştir:

“Endüstri yatırımları, devlet endüstri girişimlerinin başına konan Ermeni direktörlerin birer sermayedar haline gelmelerine, Avrupa'da bol bol dolaşmalarına, yabancı kapitalistlerle tanışmalarına yaradı. Dış yardıma dayanan Tanzimat devletçiliği Ermeni ve Rum vatandaşlar arasında ilk kapitalist sermaye birikiminin folluğu hizmetini gördü. Bu sermayedarlık meşhur Galata bankaları gibi mali kurumlar haline geldi; bunlar da önce kendi başarılarına, sonra Avrupa sermayedarları ile birleşerek devlete borç para veriyorlardı. Bu borçları ve faizleri ödemek de Türk'e düşüyordu.” (Berkes, 1975, s. 35-36).

Sonuç olarak Berkes'in çözümlerinden hareketle, tarihsel süreç içerisinde Osmanlı ekonomisindeki servet birikiminin bir kısmının bürokratik elitlerin elinde diğer kısmının

ise gayrimüslim azınlıkların elinde toplandığı anlaşılmaktadır. Bu sistem içerisindeki diğer toplumsal sınıfların, hiçbir zaman kapitalist gelişmeye yol açacak girişimci faaliyetlere yönelmek için gerekli olan sermaye birikimine ulaşamamış oldukları görülmektedir.

3.6.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

Berkes'in Osmanlı ve Erken Cumhuriyet sosyo-ekonomik yapısı üzerine yaptığı analizlerde, girişimcilik olgusuna dair bir dizi süreklilik karşımıza çıkmaktadır. Öncelikli amacı bu olmasa da Berkes, Osmanlı'nın kuruluşundan Erken Cumhuriyet dönemine kadar gelen süreçte, toplumsal sınıflar içerisinde teşekkül edemeyen girişimci bir zümrenin önündeki siyasal, toplumsal ve ekonomik engelleri önümüze sermektedir. Buna göre Niyazi Berkes, Osmanlı'nın kuruluş dinamiklerine bakıldığında ekonomik yapının kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisine yaklaşan bir nitelik arz ettiğini belirtmekte ve bu emtia ekonomisi içerisinde, kapitalist ekonomi olmaya doğru her eğilimin henüz başlangıç aşamasında devlet tarafından engellendiğini ifade etmektedir. 16. Yüzyıla doğru gelindiğinde ise iç ve dış kapitülasyonlar neticesinde Osmanlı egemen tabakası muazzam bir servet birikimi sağlamış durumdadır ve devamında bir yandan yabancı devlet ve tüccarlardan alınan rüşvet ve borçlar ile beslenen bu servet birikimi, diğer taraftan da devlet mansıplarının ve makamlarının satılması yoluyla gelişimini sürdürmüştür. Üretken bir faaliyete yönelmeyen bu servet birikimi, kaynağını üretim ile alakalı bir süreçten değil, büyük ölçüde “devletli” olmaktan almıştır (Berkes, 2020, s. 34, 326-328)

16. yüzyıldaki bozulma süreci sonrasında ise uygulamaya konan politikalar, toplumsal sınıflara servet birikimi yapıp üretken faaliyetlere girişecek bir imkân vermezken; bir taraftan devlet hazinesinin gelirlerini arttırmak amacıyla iltizam sistemini devreye sokmuş ve bunun sonucunda bir malikaneci/ayan faizciliğinin doğuşuna neden olmuş ve diğer taraftan ise Batılı devletlere sağladığı kapitülasyonlar ve onlardan aldığı dış borçlar ile kendi içindeki azınlıkların hakimiyetinde olan sarraf faizciliğinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bunlara ek olarak egemen sınıf da iltizam dağıtımını vb. süreçlerde edindiği rüşvet yoluyla kendi servet birikimlerinin devamlılığını sağlamıştır. Bu üçlü koalisyon

sonucunda, köylü, esnaf ve yerli tüccarın servet birikimi gittikçe daralmış ve bu sınıflar taşrada “ağaya”, kentte ise “sarrafa” muhtaç hale gelmiştir. Berkes, bu süreci “*faiz kapitalizmi*” olarak adlandırmaktadır (Berkes, 2020, s. 343-348). Bu yapının kırılması için Tanzimat’tan II. Meşrutiyete kadar uygulanan ekonomik tedbirler ise Berkes’e göre, yeni bir çelişkiler sarmalı yaratmış ve yeni tip mektepli memurlar ile gelişmeye çalışan yerli sermayenin iş birliği, halk ve devlet aleyhine zenginleşen bir tür “*vurgunculuk kapitalizmi*”ni ortaya çıkartmıştır (Berkes, 1975, s. 78). Berkes’in faiz kapitalizmi ve vurguncu kapitalizm tanımlamalarının, Ülgener’de rant kapitalizmi olarak adlandırılan süreç ile benzeyen nitelikler arz ettiği de göze çarpmaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde uygulanan ekonomi politikalarının da bir çözümlemesini yapan Berkes, tartışmasının temelinde devlet-özel teşebbüs ikiliğini oturtmakta ve 1923’teki İzmir İktisat Kongresi’nde özel teşebbüs yoluyla kalkınma şeklinde benimsenen politikanın yanlış olduğunu savunmaktadır. Bu süreçte ciddi bir sanayileşme, sermaye birikimi, üretim artışı gerçekleştirilemediğini belirterek iç sermaye kaynaklarının hemen hemen eskisi kadar kaldığını ifade etmektedir. Ona göre gelir seviyesindeki bu düşüklükten dolayı özel girişimin hız kazanmasına yol açacak yeterli sermaye birikimi de ortaya çıkmamıştır. Berkes, tüm bu yetersizlik ve eksikliklerden dolayı tek çözümün, planlı devletçilikten geçtiğini düşünmektedir (Berkes, 1975, s. 101-103). Ona göre bu yetersizlikler içerisinde Kemalizm’in sunduğu çözümleri uygulamak en doğru yol olacaktır:

“Böyle bir teoride, özel girişim diye kamu girişiminin dışında ve ona mevzi almış bir şey olamaz. Bu, ancak Kemalizm’in kabul etmediği kapitalist ekonomi teorisinde ve sanayi uygarlığında ileri durumda olan toplumların kalkınma görüşünde yeri olabilecek bir şeydir. Kemalizm anlayışına göre girişilen bir kalkınma çabasında özel sektörün kendini kamu sektörüne karşı mevzi almış bir yere koyması ya da bu hale konulması yalnız kamu kalkınmasına ziyan vermekle kalmaz, girişimin de kendi aleyhine olur; çünkü bunda devletçilik, bir müdahalecilik ya da inhisarcılık rejimine dejenere edilmiş olur.” (Berkes, 1975, s. 135)

Berkes, özellikle Atatürk’ün ölümünden sonra CHP döneminden başlayan ve Demokrat Parti döneminde ise hızlanan süreçte, planlı devletçilikten sapıldığını belirtmektedir:

“Nitekim öyle oldu. Devletçilik bütün diğer sınıfları memnun edemediği gibi, özel sektörü de memnun edememiştir: özel girişimci çıkarı gereği olarak, devletçiliğin himayecilik yanlarından sevine sevine faydalandığı halde, müdahalecilik yanlarına tahammül edememiştir. Hele program bütünlü bir planlamadan yoksun olunca birçok işler, özel girişimciye haklı olarak keyfilik, kırtasiyecilik, haksızlık, zulüm olarak gözükmüş; bunları önlemek için ahlaksızlık yollarına sürüklenmiş; bu da devletin bu gibi çıkarların baskısı altına düşmesine yol açmıştır. Bunun sonucu, devletçiliği bütünlü bir kalkınma programı olmaktan çıkarıp politik çıkarlara göre yöneltilen bir müdahalecilik biçiminde dejenere etmek olmuştur. Bunu, Demokrat Parti platformunda devletçiliği tasfiye etmek, devlet işletmelerini özel girişime aktarmak gibi iddiaları olduğu halde, iktidara gelince Kemalist anlamından çıkarılmış olan devletçiliği daha da ileri götürerek yukarıdaki anlamda bir çıkarlar anarşisi biçiminde sürdürmesinde görürüz.” (Berkes, 1975, s.135-136).

Devletçiliğin planlı bir program olmaktan çıkarak irrasyonel bir kırtasiyeciliğe dönüşmesi sonrası gerçek ve ciddi özel teşebbüsün de yok olduğunu belirten Berkes, onun yerini devletçiliği manipüle ederek onu kendi çıkarı için kullanan ve bunu adeta “hırsızlık zenaati” haline getiren çarpık bir zümrenin ortaya çıktığını ifade etmektedir. Amerikalı iktisatçı Thornburg’tan referansla Berkes, bu durumun devletçilik olmadığını en fazla kötü yönetilen bir devlet kapitalizmi olduğunu savunmaktadır (Berkes, 1975, s.136).

Berkes’in analizlerinden hareketle Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemi sosyo-ekonomik yapısı içerisinde, devlet yönetimi ve bürokrasisinden ayrı ve özerk bir sınıf olarak teşekkül edecek girişimci bir sınıfın imkanlılığı, bu sınıfın hem sermaye birikimi hem de siyasi güce erişimi bakımından görülmemektedir. Süreç içerisinde her ne kadar girişimci bir sınıfın oluşumuna dair çeşitli politikalar uygulanmaya çalışılsa da bu çabaların sonucunda ortaya çıkan, bir takım egemen elitler ile iş birliği içerisinde devlet gücünü kullanarak üretim faaliyetlerine dayanmaksızın servet kazanan vurguncu bir zümrenin doğuşu olmuştur.

Niyazi Berkes’in, Cumhuriyetin ilk kuşak sosyologlarından birisi olarak, Genç Cumhuriyet’in Osmanlı döneminden miras aldığı toplumsal süreklilikleri ve kopuşları başarılı bir şekilde analiz ettiği ifade edilebilir. Osmanlı toplum yapısı içerisindeki çelişkilerin ve çatışmaların büyük ölçüde “kutsallaştırılmış gelenek” anlayışı ile alakalı olduğunu ifade eden Berkes, Cumhuriyet döneminde bu âtil yapıdan kurtuluşun ancak Kemalist devrimlerle mümkün olduğunu savunmuştur. Ona göre Kemalizm bir ideoloji değil, tarihsel ve toplumsal arka plana dayanan gerçekçi bir plan ve programdır (Kumek,

2021, s. 108, 121). Osmanlı'daki "kutsallaştırılmış gelenek" kavramının karşısına "çağdaşlaşma" kavramını koyan Berkes, çağdaşlaşma kavramını kullanarak Türk toplumunun toplumsal ve siyasal dönüşüm süreçlerinin çözümlemesini yapmış ve gerçek bir ilerlemenin topyekûn çağdaşlaşmadan geçtiğini ileri sürmüştür (Kahraman, 2021, s. 214). Berkes, önemli sosyolojik tespitlerinin ve analizlerinin yanı sıra toplumsal kalkınmanın önkoşulu olarak topyekûn sekülerleşmeyi görmekte ve toplumsal sorunlara çözüm noktasında sosyolojik alandan ideolojik alana doğru kaymaktadır (Türkislamoğlu, 2019, s. 374-375).

3.7. İDRİS KÜÇÜKÖMER

İdris Küçükömer, çalışmalarında genellikle Osmanlı ve Türkiye'nin neden kapitalistleşemediği sorunu ele almış ve tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan "Tarihi Bürokrasi" ve bununla bağlantılı olarak gelişemeyen Sivil Toplum olgularını tartışmıştır. Küçükömer, Batı'nın özgül tarihsel koşulları içerisinde oluşturduğu ekonomik, politik ve toplumsal kurumların Türk toplumuna uygulanmasının ne ölçüde mümkün olduğunu sorgulamakta ve Osmanlı-Türk toplumundaki Batılılaşma hareketlerini eleştirmektedir (Kafkasyalı, 2016, s. 1344). Bu bağlamda Osmanlı-Türk sosyo-ekonomik yapısında artı-değere kimin el koyduğundan başlayarak devamında ortaya çıkan bürokratik yapının tali çelişki, Batı'da gelişen emperyalizm politikalarının etkisinin ise Osmanlı-Türk toplumunda temel çelişkiyi arz ettiğini ifade etmektedir. Küçükömer, Türk toplum yapısında toplumsal sınıfları aramakta ve emperyalist Batı ile bilinçsiz bir iş birliğine girişen Osmanlı-Türk bürokrasi sınıfının, Türk toplumunda üretici sınıfların gelişmesine ket vurduğunu savunmaktadır (Dinçaslan ve Akyazı, 2018, s 42).

Küçükömer, sosyalist bir perspektife sahip olsa da bu görüşün kalıplarını doğrudan Türk toplumuna uygulamanın doğru bir açıklama sağlayamayacağını düşünmüş ve beslendiği ideolojik ve bilimsel hattı da sorgulamaya tabi tutarak özgün bir yaklaşım ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu noktada, bilimsel analizlerine, Doğu yanlılığı ve Batı karşıtlığı gibi öznel tutumlarını karıştırmadığı da söylenebilir (Kafkasyalı, 2016, S 1338). Küçükömer, Batılılaşma reformlarının Batı'nın bazı kurumlarını transfer etmek ile tamamlanamayacağını çünkü Batı'nın bu kurumları (burjuva hukuku, refah devleti vs.)

kral, feodaller ve burjuva sınıfları arasında uzunca bir mücadelenin sonucunda tesis ettiğini belirtmektedir. Batı’da bu kurumların ortaya çıkışı kapitalist sınıfın ortaya çıkması ve gelişmesiyle doğrudan alakalıdır. Bu anlamda Küçükömer’e göre, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki Batılılaşma hareketleri toplumsal bir temele dayanmamakta ve bu açıdan köksüz bir nitelik arz etmektedir (Küçükömer, 2021c, s.20-31). Esasında bir iktisatçı olan Küçükömer, politik ve sosyolojik bakış açıları dahil edilmeksizin yapılan analizlerin çok sınırlı, dar ve soyut model niteliğinde kalacağını vurgulamakta ve bu noktada disiplinlerarası bir bakış açısının gerekliliğinin altını çizmektedir (Küçükömer, 2021a, s. 145).

Küçükömer’in temel tartışması, Osmanlı-Türk toplumunda Batıcı bürokratlar aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılan Batılılaşma hareketlerinin neden başarısız olduğunu açıklamak ve bu hareketin Türk toplumunda yarattığı çelişkileri ortaya koymaktır. “Türkiye’nin kapitalist olmadan batılılaşamayacağını” vurgulayan Küçükömer, üretici sınıflara dayanmaksızın gerçekleştirilmeye çalışılan Batılılaşma reformlarının yönetici sınıf ve halk arasında Batıcı-Doğucu şeklinde bir çelişkiye yol açarak temel sorunların geri plana itilmesine yol açtığını belirtmektedir. Buna ek olarak Batıcı elit bürokrasinin Batılılaşma yolunda izledikleri stratejilerin Türk toplumundaki üretim güçlerinin gelişimini engelleyici bir mahiyete sahip olduğunu da savunmaktadır (Küçükömer, 2021c, s. 15-18). Onun analizinde kullandığı temel kavramlar; Asya Üretim Tarzı, bürokrasi, sınıf, çelişki, iktidar bölünmüşlüğü, sivil toplum kavramlarıdır. Küçükömer’de bu kavramların kullanımı bir bütünlük arz etmekte ve birbirini tamamlamaktadır.

Bu bölümde İdris Küçükömer’in Osmanlı’nın neden kapitalistleşemediğine dair analizleri, bu sürecin sonucunda ortaya çıkan Batıcı bürokrasi ve onun Cumhuriyet döneminde gösterdiği süreklilikler ve bununla bağlantılı olarak sivil toplumun gelişememe nedenleri ele alınacak ve son olarak tüm bu çözümlerden hareketle Osmanlı-Türk toplum yapısında girişimciliğin durumu tartışılacaktır.

3.7.1. Osmanlı Toplumsal Düzeni ve Mirası

İdris Küçükömer, Osmanlı'nın üretim tarzının feodal değil, Asya Üretim Tarzı olduğunu savunmaktadır. Feodal Üretim Tarzı, tarımda üretilen artı değere, merkezi devlet gücünden başka sınıfların el koymasını ifade ederken; Asya Üretim Tarzı, toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu ve topraktan üretilen artı değere devlet tarafından el koyulduğu üretim tarzını tarif etmektedir (Akat, 2004, s.43). Asya Üretim Tarzı'nın temelinde nomadik (göçebe) anlayışın olduğunu düşünen Küçükömer, bu anlayış içerisinde özel toprak mülkiyetinin bulunmadığını ve bu toplumların kendine has yapısının, nomadik politik-militer gücün istila yoluyla kendi gücünü üretim sınıflarına dayatması olduğunu savunmaktadır. Bunun sonucunda ise bu tür toplumlarda yukarıdan aşağıya hiyerarşik bir tebaiyet ilişkisi kurularak politik olan ile ekonomik olanın çakışmasının sağlandığını belirtmektedir.

Asya Üretim Tarzına sahip olan toplumlarda, istila eden, savaşçı gücünü koruduğu sürece, üretimi ve üretici sınıfları dışarıdan denetler ve yönetir. Ancak Küçükömer'e göre, bu hakimiyet ilişkisi iç ekonomik etkinliği sınırlandırıcı bir vafsa sahiptir. Buna göre sosyal üretim ilişkilerinin politik-militer niteliği bir taraftan üretici sınıflara dayanan bir politik gücün ortaya çıkışını engellerken, diğer taraftan da merkantalist bir gelişme için uyumsuz bir ortam sağlar. Bu tarz bir toplumsal düzendeki toplumsal ilişkilerin özgül tarafı, üretimden uzaklıktır. Bu kopukluğun kurumsallaşmasıyla Asya Üretim Tarzı'na dayanan devlet ortaya çıkar ki Osmanlı Devleti bunun en gelişkin örneklerinden biridir. Bu anlayış içerisinde, yöneticinin mülkü sayılan topraklar köylüye kullanım hakkı verilerek işletilir ve tımar sistemiyle üretici sınıfların gözetilip denetlenmesi sağlanır. Bu düzenin temel mantığı, üretici sınıfları mülksüzleştirmek ve politik bir güce dönüşmelerini engelleyerek merkezi gücü korumaktır. Merkezi gücün üretici sınıflar üzerindeki hakimiyetini sürdürmenin yolu militer mekanizmadan geçer. Bunun için ise; istila yolu ile sürekli genişleyen topraklar, soy-sop bağlarının yok edilmesi ve güçlü bir merkezi ordu tesis edilmesi stratejileri izlenir (Küçükömer, 2013, s.53-61).

Küçükömer, fetih yoluyla toprak genişlemesi sürdüğü sürece bu düzenin sürdürülebilirliğinin sağlandığını ancak genişlemenin beraberinde askeri masrafları

arttırarak ekonomik bir yük arz ettiğini ifade etmektedir. Bu açıdan devletin nicel olarak büyümesi, nitel bir güçsüzlüğü beraberinde getirmektedir ki bu çelişki, “*hegemonya paradoksu*” olarak adlandırılır. Osmanlı’da da 16. Yüzyıla gelindiğinde bu çelişki ortaya çıkmıştı. Fetihler genişledikçe has, tımar, cizye ve haraç gelirleri artmaktaydı, ancak öte yandan askeri giderler de bununla paralel bir artış göstermekteydi. Fetih dursa dahi geniş sınırları korumak için daha fazla asker gerekmekte ve bu da devletin gider kalemlerini çoğaltmaktaydı. Bununla birlikte artan nüfusun istihdamı için üretici kadrolarda yeterli alan olmaması ve bu nüfusun devlet tarafından istihdam edilmesi de devlet giderlerini arttıran bir diğer husustu. Bu giderleri karşılamak için iki gelir kaynağı bulunmaktaydı: Dış gelirler ve İç gelirler. Dış gelirler, fetih gelirleri ve kapitülasyonlardan oluşurken; iç gelirler, vergilerin arttırılması, tımarların hasa çevrilmesi ve mali gelir kaynaklarının (mukaata) satışa çıkarılması şeklinde sağlanmaktaydı. Bunlara ek olarak uygulanan bir diğer strateji ise, devlet tarafından bilinçli bir şekilde enflasyon yaratılmasıydı. Küçükömer’e göre, tüm bu gelir yollarının arttırılması çabasına rağmen hem iç kaynaklar devlet giderlerini karşılamada yetersiz kalmış, hem de toplumdaki üretici sınıfların gücü daralmıştır. “*Bütün bu koşullar, imparatorluğun üretim güçlerinin gelişmesini durduracak, hatta onları eritecek tarihi objektif bir tuzağı ya da kapanı yaratacaktı.*” Devamında ise bu *tarihi kapan*, üretici sınıfların birikmiş servetlerini iç talan yoluyla eriterek Osmanlı’nın kapitalistleşmeye dönük atılımlar gerçekleştirmesini imkânsız hale getirecekti. (Küçükömer, 2021c, s.46-52).

İdris Küçükömer, Batı’da otonom şehirler içerisinde burjuva sınıfı hızla gelişirken, aynı süreçte Osmanlı’nın böylesi bir tarihi kapan içerisine sıkıştığını ifade etmekte ve bunun sonucunda Osmanlı’nın neden kapitalistleşemediğini anlatmaktadır. Ona göre, birikmiş servetlerin talana uğraması sonucu Osmanlı’da ticaret ve tefeci sermayesi imalat sanayiine yeterli ölçüde akamamış, böylece sermaye sahibi bir burjuva sınıfı ortaya çıkamamıştır. Bununla bağlantılı olarak emek gücünü serbest piyasada ücret karşılığı kiralayan bir işçiler sınıfı gelişmemiş ve şehir imalatı kırsal bölgelerle bir bütünleşme göstermemiştir. Bununla birlikte iç Pazar dar kaldığı için sermaye piyasası ve kurumları da yeterli ölçüde ortaya çıkamamıştır.

Küçükömer'e göre "işte bu kapan içinde, tarihi sürecin üretim ilişkileri, imparatorluğa kendi kanını emdirerek üretimde gelişmeyi engellemiştir ve ekonomiyi durgunluk ekonomisi niteliğini getirmiştir." (Küçükömer, 2021c, s. 53-54). Bunlara ek olarak Küçükömer, devlet içindeki üretim ilişkilerinin de sorunun diğer tarafını arz ettiğini belirtmektedir. Osmanlı ekonomik yapısı içerisinde üretime katılmadığı halde artık ürüne el koyan yönetici grupların üretici güçlerin gelişmesine olumsuz etki yaptığını ifade ederek bundan dolayı bir sınıfsal hareketin gerçekleşemediğini ve kapitalist bir gelişme görülemediğini vurgulamaktadır (Tonka, 2007, s. 10).

Osmanlı'nın ekonomik buhrana karşı uyguladığı iç ve dış gelir kaynakları yaratma politikası, padişaha ek olarak iki gücün daha yönetici koalisyona dahil olması sonucunu doğurmuştur. Buna göre sıcak para sağlamak için vergi toplama işlerinin ve toprakların belirli kişilere satılması bir ayan ve mültezim sınıfını ortaya çıkartırken; diğer taraftan bürokratik işlemlerin artması ve padişahın halka karşı olarak sırtını kapıkullarına dayaması, var olan bürokrasi zümresinin güçlenmesine yol açmıştır. Küçükömer'e göre, ayan zümresi padişaha karşı toplumsal sınıflarla beraber olmak yerine halka karşı merkezi otorite ile iş birliği yapmıştır. Bundan dolayı böyle bir zümrenin ortaya çıkışı toplumsal sınıfları harekete geçiren veya üretim faaliyetlerine olumlu yansıyan bir etkiye sahip olamamıştır. Diğer taraftan bürokrat zümresi ise gücünün temelini Batılı devletler ile olan ilişki kapasitesinden aldığı için onların uygulamaya koyduğu politikalar ise daha çok yabancı devletlerin ve imparatorluk içindeki azınlıkların çıkarına fayda sağlamıştır. Bu noktada Osmanlı'nın kapitalistleşmesine yönelik uygulanan politikalar Osmanlı'nın mevcut üretim gücünü de eritirken, imparatorluk ekonomisi içinde yabancı devletlerin ve onların etkisinde azınlık sermayesinin gelişmesine yol açmıştır: "Değişik ülkelere de benzer imtiyazlar verildi. Makineli Batı sanayii, mevcut ve gelişmemiş Osmanlı imalat sanayiini, lonca sistemini ve esnafını kırk-elli sene içinde genel olarak sildi süpürdü" (Küçükömer, 2021c, s. 72).

Vergi ve enflasyon yoluyla tüketilen iç ekonomi ve özellikle Tanzimat Dönemi'nde Baltalimanı Antlaşması'nda görüldüğü üzere dışarıdan borç alabilmek için yabancı sermayeye verilen imtiyazlar Osmanlı üretici güçlerinin belini iyice kırmış ve her geçen gün büyüyen bir iç ve dış borçlar paradoksuna yol açmıştır. II. Meşrutiyete kadar aşağı

yukarı bu şekilde seyreden süreç, İttihat ve Terakki Fırkasının ortaya çıkışı ve devlet yönetimini ele geçirmesi sonucu yeni bir yola yönelik umudu yaratmıştı. Ancak Küçükömer'e göre, hürriyet nutuklarıyla başa gelen İttihat ve Terakki Fırkası da bir yandan daha katı bir Batıcı-laik bürokrat tavrı ortaya koyarken, diğer yandan da toplumsal anarşiye neden olmuş ve daha da merkezîyetçi bir devlet anlayışına savrulmuştur. Bu dönemde esas çelişkiler göz ardı edilerek temele oturtulan çelişki Batıcı-Doğucu çelişkisi haline gelmiş ve bu durum tarihi olarak kaçınılmaz üstyapı oyunu olarak kökleşmiştir. Temeldeki üretim ve sınıf çelişkilerini sümen altı eden bu tali çelişki sonucu: “a) *Hem bürokratlar iktidar olarak artık üründen önemli bir pay almakta ve b) Hem de emperyalizm, çağına göre değişik usullerle ülkeyi yarı sömürge haline getirmektedir. Kısaca, halk cephesinden sınıf meselelerini dikkatle ele alan bir öz ortaya çıkması önlenmektedir.*” (Küçükömer, 2021c, s. 70-88).

Tüm eleştirilere rağmen İttihat ve Terakki, yerli sermayenin erimesi sorununu görmüş ve bu noktada milli bir burjuva sınıfı yaratmak için çeşitli politikalar geliştirmeye çabalamıştır. Ancak Küçükömer'e göre, onlar da “*tarihi kapan*” içerisinde sınırlanmış ve sonucunda nüfuz ticareti ve nepotizme dayalı kısmi bir burjuva ancak ortaya çıkarılabilmıştır. Küçükömer, İttihat ve Terakki'nin kendi yakın çevreleri içerisinde belli bir sermaye sahibi kesimi yarattığını belirtmekte, ancak bunun burjuva değil olsa olsa bir kompradorlar zümresi olabileceğini ifade etmektedir. Ona göre, bu sürecin bir diğer önemli tarafı, “İtibar-ı Milli Bankası” gibi kuruluşların kurulması vasıtasıyla bürokratların üst-elit kısmında bir sınıflaşma ve burjuvalaşma eğiliminin görülmesidir. Küçükömer bu durumu, “*devleti kullanarak ilkel birikim yapmanın bir yolu*” olarak nitelendirmektedir (Küçükömer, 2021c. S. 88).

Küçükömer'in Yahya Kemal'den referansla “*İktidar Tekkesi*” olarak adlandırdığı bu durum, “*ülke içinde bir sınıfa dayanmadan zaman zaman iktidar olabilen ve artık üründen önemlice bir kısma el atabilen hem Osmanlı ve hem de Cumhuriyet bürokratları için*” kullanılabilir bir tanım olarak anlaşılmaktadır. Ona göre tüm bu süreç sonucunda kavga, Batıcı laikler ile Doğucu dinciler arasındaki bir üstyapı kavgası haline bırakılmış ve bu sayede temel çelişkiler göz ardı edilerek Türkiye ikiye bölünmüştür ki bu durumdan faydalanan yalnızca emperyalizm olmuştur (Küçükömer, 2021c., s.96).

3.7.2. Tarihi Bürokrasi

İdris Küçükömer, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e merkezi yönetim anlayışı noktasında birtakım farklılıkların yanı sıra önemli ölçüde sürekliliklerin de mevcut olduğunu ifade etmektedir.

3.7.2.1. Osmanlı Mirası

İdris Küçükömer, Türk devlet ve toplum yapısında Osmanlı'daki Batılılaşma hareketleri sonucu kökleşen bürokratik yapıyı “*tarihi bürokrasi*” olarak adlandırmakta ve bunun Cumhuriyet döneminde de güçlü bir şekilde sürdüğünü savunmaktadır. Ona göre Batı kapitalizmi, 19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı üzerindeki çıkarlarını, Batıcı-Laik bürokratlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Yönetici bürokratlar, devlet mekanizmasında elde ettikleri otonomileri sonucu, batı kapitalizminin Osmanlı ekonomisine girişine bilinçli veya bilinçsizce aracı olmuştur. Bir burjuva sınıfı bulunmayan Osmanlı'ya Batı Kapitalizmi, Batıcı bürokratlar aracılığıyla girmek durumunda kalmıştır (Küçükömer, 2013, s. 65). Küçükömer, Osmanlı'nın son dönemlerinde yönetici pozisyonunda belirli bir özerklik kazanan bürokrat zümresinin, üretici güçlere dayanan bir sınıf olmaksızın sağladığı gücü devam ettirmek amacı taşıdığını ve bunu yaparken mevcut üretici güçleri zayıflatıcı bir rol oynadığını ifade etmektedir:

“Üretim gücünü temsil etmeyen bir politik güç geçicidir. Artık burada söz konusu olan bürokrat, politik güce devamlı olarak sahip olmak isteyen ve bu yoldan artık ürünün bir kısmına el atan ve bunu yaparken üretim güçlerinin gelişme hızını yavaşlatan, gelişmeyi durduran, bu güçlerin tasfiyesine sebep olan nitelikte rol oynayan yöneticiler grubudur.” (Küçükömer, 2021c, s. 99).

Batıcı bürokratlar kendi güçlerini korumak ve arttırmak amacıyla bir taraftan yerli üretici güçlerin tasfiyesine neden olurken diğer taraftan ise Batı sermayesinin Osmanlı ekonomisi içerisindeki temel muhatapları rolünü üstlenmiştir. Bu sayede Batı'daki kapitalist sınıfın paraleline Osmanlı'da bürokrat zümresi denk düşer hale gelmiştir. Batı emperyalizmi Osmanlı ekonomisini ele geçirirken Osmanlı bürokratik zümresi onun yerli ortakları rolünü oynamıştır (Küçükömer, 2021c, s. 101)

Cumhuriyetin kurulmasıyla ekonomideki temel politika, yabancı güçlerin tasfiyesi ve millileştirme üzerine belirlenmişti. Yabancı sermayenin tasfiyesi ile ekonomide boşalan konumlara, Tanzimat ve Meşrutiyet bürokratlarıyla yaptığı işbirliği neticesinde servetini müsadere edilemez duruma getirmeyi başaran ayan ve eşraf geçirilecekti. Erken Cumhuriyet döneminde ekonomideki millileştirme çabaları, bürokrat-ayan ve eşraf koalisyonu sayesinde gerçekleştirilecekti (Küçükömer, 2021c, s. 105-106). Bununla birlikte Küçükömer'e göre, 1923 ve sonrası dönemde de tarihi bürokrasi esas belirleyici olmuştur. Cumhuriyet döneminin kapitalistleşme politikaları da esas olarak devlet bürokrasisinin hiyerarşisine dayanmıştır. Buna göre eşraf ve ticaret burjuvazisini de bünyesine dahil eden Cumhuriyet bürokrasisi, devletçilik yoluyla ilkel birikim ile gelişme politikasını uygulamaya koymuştur (Küçükömer, 2021b, s. 115).

3.7.2.2. Cumhuriyet Dönemi

Küçükömer'e göre Cumhuriyet döneminde de üretim ilişkilerinde yapısal bir değişiklik ortaya konmamıştır. O, Cumhuriyet dönemi politikalarını İttihat ve Terakki'nin politikalarının bir uzantısı olarak görmektedir. (Küçükömer, 2021c, s. 110). Cumhuriyet döneminde de en azından 1960'lara kadar üretim güçlerinin gelişmesine ket vuran statükocu-bürokratik tavrın devam ettiği ifade edilmektedir (Yavuz, 2017, s. 206). Bu dönemde benimsenen temel ekonomi politikası "Devletçilik" olmuştur. Küçükömer'e göre devletçiliğin benimsenmesinin birtakım rasyonel nedenleri vardı. 1929 krizinin tüm dünyada durgunluk yaratması, yerli sermayenin ve özel girişimin yeterince gelişmemiş olması ve artan nüfusun istihdam edilmesi zorunluluğunun yanı sıra bürokrasinin kendini güçlendirmek ihtiyacıyla üretim araçlarının kontrolüne sahip olması gerekliliği başlıca nedenlerdendi. Küçükömer bu durumu, "*bürokratlar artık tarihi bürokratik güdüyle Türkiye'de ilkel birikimin yolunu buluyorlardı. CHP devletçiliğinin temel itici sebebi budur*" şeklinde ifade etmektedir. (Küçükömer, 2021c, s. 110-111).

Niyazi Berkes'e benzer bir şekilde Küçükömer de bu dönemde uygulanan devletçi politikaların üretim güçlerini geliştirme noktasında başarısız olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Tek Parti döneminde uygulanan devletçilik bir noktada devlet üzerinden özel kişilere yapılan bir servet transferine dönüşmüştür. Bu dönemdeki bürokrat ve eşraf iş

birliğinin, ülkeyi terk eden azınlıkların mal ve servetlerinin paylaşılmasıyla birlikte miri toprakların devlet tarafından dağıtılmasına dayandığı ifade edilmektedir (Subaşı, 2022, s. 582). Devletçi politikalar, kaynakların hesapsızca kullanılması sonucu bir takım özel kişilerin servet birikimini arttırmasını sağlamıştır. Küçükömer bu durumu, Türkiye’de iş adamlarının devlet aracılığıyla yağma yolu olarak görmektedir. Bununla birlikte özel elde birikim, belli bir noktaya ulaşınca kadar devletçilikle birlikte yürümüş, ancak II. Dünya Savaşı sonrası, devlet ve özel kesim arasında bir rekabet ortaya çıkmıştır (Küçükömer, 2021c, s. 116-117)

Başlangıçta, bürokratik elitler ile ayan kalıntıları ve eşrafın çıkarlarının ortak olduğunu ve bundan dolayı Cumhuriyetin ilk dönemlerinde bu gruplar arasında bir koalisyon tesis edildiğini ifade eden Küçükömer, devletçilik politikaları ile ticaret ve tefecilik alanlarını kontrolünde tutan eşrafın ve suyun başındaki bürokratların elinde ilkel birikimin çoğalmasının sağlandığını ve devletçi harcamalar sonucu oluşan enflasyonun da buna katkı sağladığını belirtmektedir. Ancak bir noktada büyük toprak sahipleri ve ilkel birikimle sermayesini geliştirenler politik iktidarı da ele geçirmeyi amaçlamışlardı. Bu durum, servet sahibi sınıfların elindeki servetin ve üretim araçlarının güvenliği için bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak yeni sermaye çevreleri ve Cumhuriyet ideolojisi ile çatışan İslamcı cephenin iş birliği ile Demokrat Parti kurulmuştur. Şüphesiz bu yeni Parti’nin kuruluşunda II. Dünya Savaşı sonrası dünyada büyük ölçüde hegemonya kuran tekelci kapitalizmin de katkısı vardı. Küçükömer bu durumu şu şekilde ifade etmektedir: *“Nasıl ki Tanzimat öncesi Osmanlı koşulları sanayi devrimine geçen Batı kapitalizmine açık idiyse; İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye de Batı’ya, özellikle artık dünya devleti haline gelen Amerika’nın dolar diplomasisine açıldı.”* (Küçükömer, 2021c, s. 118-121).

1950’de iktidara gelen Demokrat Parti’nin son dönemlerinde Batı bloğundan koparak Doğu bloğuyla temasa geçmesi dışarıda; bürokratik elitlerin iktidar gücünü kısıtlayıcı politikaları sonucu ise içeride bir takım rahatsızlığa yol açmış ve iç ve dış güçlerdeki Demokrat Parti’ye yönelik rahatsızlıklar Küçükömer’e göre DP’nin sonunu hazırlamıştır. Ona göre 27 Mayıs darbesi, DP yönetimi altında fakirleşen özellikle askeri kanattaki tarihi bürokrasinin bir müdahalesidir ve devlet tekelden ayrı bir özel birikimi

engellemeye yönelik bir harekettir. Dışarıdaki konjonktürden ayrı olarak içeride temel sebep budur. Bu amaçla darbe sonrası kurulan Planlama Teşkilatı bunun en net örneğidir. Bu noktada Küçükömer, İttihat ve Terakki dönemine benzer bir şekilde, 1960 sonrası bürokrat zümresinde üretim aracı sahibi olmaya doğru bir eğilimin ortaya çıktığını ve diğer bir deyişle bürokratların kapitalistleşmeye doğru evrildiğini belirtmektedir. Ona göre Ordu Yardımlaşma Kurumu bu yöndeki çabaların açık örneklerinden biridir. Diğer taraftan Türkiye’de sanayi ve üretim araçları ise ancak tekeli kapitalizmin kendisine biçtiği sınırlarda gelişimini sürdürmüştür ki ona göre bu sınır, montaj sanayi olarak çizilmiştir. Küçükömer, montaj sanayiindeki gelişmeleri bağımsızlık getirici bir gelişme olmaktan ziyade dışa bağımlılığı arttıran ve özellikle Türk ekonomisini tekeli kapitalizmle tamamlattıran bir süreç olarak değerlendirmektedir (Küçükömer, 2021c, s. 127-138).

Özetle Küçükömer, tarihi bürokratik mekanizmanın Osmanlı geleneğinin devamı niteliğinde Cumhuriyet döneminde de toplumsal sınıfların üstünde bir denge kurma iddiasını sürdürdüğünü ve bunu yaparken de özel sermayenin kendisinden ayrı olarak gelişmesine yönelik yavaşlatıcı ve engelleyici birtakım müdahalelerden kaçınmadığını savunmaktadır (Küçükömer, 2021b, s.59). Bununla birlikte Küçükömer’e göre, bahsi geçen bürokratik mekanizma 1960 sonrasında tekeli kapitalizm ile bir tamamlama sürecine girmiş ve Osmanlı’nın son dönemlerine benzer bir şekilde toplumsal sınıflardan kopuk bürokrasi kadroları, iç ve dış kapitalist güçler ile zorunlu bir ortaklık kurmuştur (Küçükömer, 2013, s. 124). Küçükömer, bu durumu “eski tarımsal bürokrasi”nin “sanayi bürokrasi” sine dönüşümü olarak tanımlamaktadır (Küçükömer, 2021b, s. 84).

3.7.2.3. Süreklilikler

İdris Küçükömer, Osmanlı ve Cumhuriyet arasında süreklilik arz eden olguları, dışa bağımlılık ve üretici güçlere hâkim bürokratik yapı olmak üzere iki başlık üzerinden değerlendirmektedir. Azgelişmiş bir ekonomik yapı içerisinde Batı kapitalizmi, Osmanlı ve Türkiye’de yerli işbirlikçileri kullanarak ekonomiye nüfuz etmekte ve yerli işbirlikçiler ise üretici sınıflara dayanmak yerine bu aracılıktan aldıkları komisyonla servet birikimlerini çoğaltmayı tercih etmektedirler (Göllü, 2010, s. 42).

İdris Küçükömer, Osmanlı'nın son yüzyılından başlayarak Cumhuriyet döneminde devam eden bir sürekliliği ifade etmektedir. Ona göre bu süreklilik, Türk ekonomisindeki yabancı sermayenin ve kapitülasyonların nüfuzudur. Mustafa Kemal döneminde bu nüfuz her ne kadar kırılmaya çalışılsa da bu sürekliliği ortaya çıkartan yapısal koşullarda gerçek bir dönüşüm yapılamamıştır. Küçükömer, bu durumu, Cumhuriyet'in başarısızlığı olarak görmekte ve bu dönemde devletin halka dayanmak yerine mevcut bürokratik oligarşiyi sürdürmeyi tercih ettiğini belirtmektedir (Küçükömer, 2021a, s. 140).

İdris Küçükömer, Osmanlı'da yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla bürokrasinin egemenliğinin arttığını ifade etmektedir. Bu dönemden itibaren kapitalist bir sınıf yaratılmış olmaksızın Batı'dan, kapitalist mülkiyet ilişkileri sonucu ortaya çıkmış hukuki kurumlar transfer edilmiş ve bu transfer süreci ona göre Cumhuriyet döneminde zirvesine varmıştır (Küçükömer, 2013, s. 98).

Batıcı bürokratlar Osmanlı'nın son dönemlerinden başlayıp Cumhuriyet döneminde de devam edecek şekilde Batı'nın üstyapı kurumlarını Türk toplumuna dayatma çabası sonucu, bürokrasi ve toplumsal sınıflar karşı karşıya gelmiş ve bu durum bürokrat-halk ikiliğine yol açmıştır (Kafkasyalı, 2016, s. 1344-1345). Küçükömer'e göre, "*Türkiye'nin sosyal ve ekonomik bünyesi uzun seneler iki unsuru ihtiva ediyordu: a) Mutlu azınlık, b) İlkel yaşayışta büyük halk kütleleri. Bu ikili bünye kendi içinde küçük farklarla alt sınıflara ayrılabilir. Ve bu ikili Türk toplumu, uzun süre statik şartlar altında niteliğini, statükosunu devam ettirmiştir.*" (Küçükömer, 2021a, s. 54) Küçükömer, 19. Yüzyılda emperyal kapitalizmin Osmanlı üzerindeki çıkarlarını batıcı-laik kapıkulu/bürokratlar aracılığıyla gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Batı kapitalizmi karşısında bir Osmanlı burjuvazisi bulunmadığından Osmanlı ekonomisi üzerindeki ilişkilerini bürokratlar üzerinden yürütmüştür. Cumhuriyet döneminde ise bu ilişki biçimi yıkılmaya çalışılsa da tam anlamıyla başarılammıştır:

"Türkiye'de önemli sayılmayacak bazı farklarına rağmen benzer olaylar dönemden döneme tekrarlanmakta; fakat bu tekrarlar (çevrimsel "cyclique" hareketler) köklü ve tutarlı dönüşümlerin yokluğuyla bozulmaktadır. Yukarıda söylendiği gibi, bir dönemden diğerine geçerek yapılan tekrarlar şöyle olmaktadır: Önce kapitalist yolla kalkınma istenmekte (yahut istettirilmekte), fakat bu yolla kalkınma olamadığı görülmekte; sonra devletçi olunmakta; fakat devletçilik de tarihi-ekonomik

nedenlerle başarısız kalmakta ve tekrar kapitalist yol istenmekte vesaire...”
(Küçükömer, 2021c, s. 165).

3.7.3. Sivil Toplum Meselesi

Sivil toplum, en basit anlamıyla, devletten özerk olarak örgütlenmiş toplumu ifade etmektedir. Küçükömer’e göre bu alan içerisinde kendi ihtiyaçlarını giderebilme kabiliyetine sahip ve hak arama mekanizmalarını geliştirebilmiş bir toplum, ileri bir toplum olarak değerlendirilmektedir ki Batı toplumlarının gelişmesinin temelinde bu durum vardır (Göllü, 2010, s. 60). Küçükömer’de sivil toplumdaki ayrı bir diğer kavram ise politik toplum kavramıdır. Politik toplum ise, politikanın üretildiği ve uygulandığı alandır (Kafkasyalı, 2016, s. 1348).

Küçükömer, Sivil toplumun Batı’da gelişen ve ortaya çıkan bir olgu olduğunu ve Doğu’da bir sivil toplumun mevcut olmadığını ifade etmekte ve Doğu’da neden bir sivil toplumun ortaya çıkmadığı sorusunun peşine düşmektedir. Bu sorunun cevabını üretim ilişkilerinden hareketle arayan Küçükömer’e göre, Batı’da artık değer bölüşümü mücadelesi sonucu ortaya çıkan iktidar bölünmüşlüğü sivil toplumu ortaya çıkarmışken; Doğu toplumunda ve özel olarak Türk toplumunda artık değere merkezi otorite tarafından kesin el konulması, sivil toplumun gelişebileceği zemini tıkamıştır. Ona göre hem Osmanlı’da hem de Cumhuriyet döneminde zaman zaman aksi yönde eğilimler ortaya çıksa da bu dinamikler hakimiyetini ve sürekliliğini sürdürmüştür (Kafkasyalı, 2016, s. 1356).

Avrupa’da oluşan sivil toplumun temelinde Grek ve Roma devletlerindeki politik mücadelenin ve bununla bağlantılı olarak maddi üretim koşullarının yeniden bölüşümü kavgasının olduğunu ifade eden Küçükömer, bu mücadele sonucu yurttaşın özerkliğinin ön koşulu olan “sivil aralığın” korunmasının yasa yoluyla garanti altına alındığını belirtir. Ona göre böyle bir mücadele ve hukuk anlayışı Doğu’da teşekkül etmemiştir: *“İnsanlararası ilişkileri yansıtarak düzenleyen insan yapısı hukuk (Greko-Romen hukuk) Doğu dünyasında yoktu. Sivil aralıklarıyla popülüs’e dahil olan eşitler, aralıklar içinde birbirini dengeleyen güçlerin sahibidir. İktidarın bölünmüşlüğü ve sorumluluğun karşılığını simgeler bu güçler dengesi.”* (Küçükömer, 2013, s. 137). Doğu’daki iktidar

teklifini ve sivil aralığın mevcut olmamasını Asya Üretim Tarzı'na dayandırarak açıklayan Küçükömer, bu toplumlarda artık değere kesin ve tartışmasız hükmeden merkezi gücün, özerk sınıf ve zümrelerle bir güç mücadelesine girmesine gerek kalmadığını, tam aksine dini ve askeri sınıflar gibi özerkleşme potansiyeli olan sınıfları da kendi iktidarının bir parçası ve aracı haline getirdiğini savunmaktadır. Merkezi gücün tesis ettiği bu koalisyon, artık değerın yönetici tarafından elde edilmesinin yanı sıra şiddet hegemonyasının ve ideolojik hegemonyanın da tesis edilmesini sağlamıştır (Göllü, 2010, s. 57-59).

Küçükömer'e göre, Batı'da aslanan ve sivil toplumun gelişmesine olanak sağlayan olgu, iktidarın ve gücün bölünmüşlüğüdür. Doğu'da ise bu durum tam tersidir. Zaman zaman iktidarın bölünme emareleri görülse de bu geçici bir eğilimdir çünkü Doğu'da yapısal olarak temel eğilim, iktidarın teklifidir: *“Simetri yok, tamamlayıcı organik bütün var, ideolojik, düşünsel bununla bağlam içinde. Kısaca, politik toplum çok dar ya da tek kişiden oluşur; sivil aralık açılmaz; ya da cılızdır yetmez, bunun ideolojisi kültürün üzerine abanır.”* (Küçükömer, 2013, s. 138-139).

Küçükömer, Doğu toplumlarında politik yapının merkezi-hiyerarşik biçimde örgütlendiğini ve bu yapı içerisinde özerk ünitelerin mevcut olmadığını ifade etmektedir. Ona göre bu merkezi-hiyerarşik yapı ideoloji, eğitim ve üretici güçleri bütüncül bir şekilde çevreler. Bu noktada toplumun bürokratlaşması yani diğer bir deyişle, bürokratik-hiyerarşik yapının toplumun her katmanına sızması durumu ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucunda:

“a) Sistem insansızlaşır (inhuman), insan duyu ve davranışlarından soyunmuştur. Ofis ya da makam vardır, bürokraside hizmet insana ya da halka değil makama, ofisedir, bizdeki deyimle “devlete hizmet”tir. Batı anlamında girişime karşıt bir davranış belirir, b) İnsansızlık'la bağlamı diğer karakter bir tür kültür olarak bürokrasinin otonomi kazanması. Burada sivil toplum ilişkileri aramayınız. Bizde devlet halkın dışında otonom değil mi hala! Resmen öyle sayılmıyor mu? Bu bağlamda nomadik orjinden miras “Ordu Millet” deyimini de hatırlayalım.” (Küçükömer, 2013, s. 160).

Küçükömer, kültürün belirli bir otonomisinin olduğunu kabul eder. Ona göre kültür, teknik, ideolojik, sanatsal ve ilmi bilgilerdeki birikimin bütünüdür ifade eder. Politik miras

ise, hukuki ve ideolojik mirasla beraber, “*verili teknik seviyelerde üretimde hakimiyet ilişkilerinin örgütlenme tarzı*”nı ifade eder. Bunlara ek olarak bir de epistemolojik miras vardır ki bu kavram, nasıl öğrenip nasıl düşündüğümüzü ve nasıl karar verdiğimizi ifade etmektedir (Küçükömer, 2013, s. 161). Bu noktada Küçükömer, Türk toplumunda politik mirasın yani bürokratik-hiyerarşik anlayışın epistemolojik mirası belirlediğini ve biçimlendirdiğini savunmaktadır. Bu durumu “politik epistemolojimiz” şeklinde tanımlayan Küçükömer, bu miras içinde yetişen bireylerin, eleştirel bir yaklaşıma sahip olmadığını ve yukarının ideolojisini benimseyerek kendisine onu rehber alma eğilimi içerisinde şekillendiğini belirtmektedir. Batı’da belirli otonomilere sahip olan kültürün politik ve epistemolojik mirası, Doğu’da politik miras lehine bir çakışma içerisinde. Batı’da sivil toplum bu otonomi sayesinde ortaya çıkar ki kapitalizm de bu otonominin bir sonucudur. Küçükömer’e göre “*başka tür politik kültür mirası içinde, kapitalist benzeri ilişkilere girmek insanı burjuva yapmaz. Burjuva Avrupalıdır, onun bir kategorisidir, yani Avrupa mirası kapitalisttir.*” (Küçükömer, 2013, s. 161-163).

Özetle Küçükömer, Osmanlı’da ve Türkiye’de kapitalistleşmenin tam anlamıyla başarılmasının nedenini, özerk bir sivil toplum alanının yokluğu olarak açıklamaktadır. Türk toplum yapısı içerisinde sivil toplum, politik toplum tarafından massedilmiş ve toplumsal alanın tamamına politik-bürokratik ilişkilerin hâkim olması sonucu, kapitalistleşmeye yönelik gelişim ve dönüşümleri gerçekleştirecek girişimci bireyler, toplumun içerisinden ortaya çıkamamıştır. Türk toplumunda gerçekleştirilecek gerçek bir kapitalistleşme süreci, Küçükömer’e göre ancak politik miras ile epistemolojik mirası ayırıştırmak ile gerçekleşebilir. Bu ise “demokratik misak” ile yapılabilir. Demokratik misak, toplumsal sınıflar arasındaki bir mutabakat sonucu toplum ve devletin yeniden kurularak, toplumun mevcut bürokratik insansız özünden arındırılmasını ifade eder (Küçükömer, 2013, s. 164).

3.7.4. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

İdris Küçükömer, Batı kapitalizminin gelişim kalıplarının Türk toplumuna model olarak sunulmasına karşı çıkmış ve Batı toplumu ile Doğu toplumlarının kendine has tarihsel ve toplumsal koşullara sahip olduğunu savunmuştur (Kafkasyalı, 2016, s. 1362). Bu

bağlamda onun peşine düştüğü şey, Batı kapitalizminin gelişim aşamalarından farklı olarak, özgün bir “Türkiye Kapitalizmi” arayışıdır (Göllü, 2010, s. 41). Bu özgünlük arayışı içerisinde Küçükömer, Türkiye’nin kapitalistleşme (veya kapitalistleşememe) sorununu, Batı’daki gibi sınıf çatışmasına dayalı bir açıklama üzerinden değil, devletin merkeze alındığı bir yaklaşım üzerinden ele almıştır (Tonka, 2007, s. 54). İdris Küçükömer özgün sayılabilecek bir analiz ortaya koymuş olmakla birlikte, kullandığı kavramları net bir şekilde açıklamadığı ve mevcut literatürle yeterli bağlantı kurmadan analizlerini ortaya koyduğu noktasında eleştirilmektedir (Subaşı, 2022, s.584).

Küçükömer’in temel meselesi, Türkiye’nin kapitalistleşme/kapitalistleşememe ve sivil toplumsuzluk sorunlarının yapısal bir açıklamasını yapmaktır. Ancak buna yönelik açıklamalarında Türkiye’de girişimcilik olgusuna dair önemli analizler ortaya koyduğu da görülmektedir. Küçükömer’den hareketle Türkiye’de girişimcilik olgusuna bir bakışın başlıca hareket noktaları, toplumun bürokratlaşması, sivil toplumsuzluk ve bu olguları yeniden üreten kültür anlayışıdır. Küçükömer, bürokratik yapının tarihsel bir okumasını yaparak başlangıçta Asya Üretim Tarzı devamında Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı ve en son Cumhuriyet döneminde süreklilik gösteren yönleri ortaya koymuştur. Bu süreklilik en kısa haliyle, merkezi yönetim gücünün ve bürokratların artı değerden üretici sınıflara göre daha fazla pay alması ve bunun sonucunda üretici güçlerin daralması ve özerkleşememesidir. Küçükömer’e göre, Doğu toplumunda ve özel olarak Türk toplumunda toplum üstü bir politik birimin varlığı, halkın politik bir özne haline gelememesi ve bu durumu sürekli kılan din ve ideolojik öğretisi, uzun süreler boyunca süreklilik göstererek toplumsal yaşantı içerisinde bir ortak hafızanın ve güdüsel bir davranış örüntüsünün yerleşmesine yol açarak yapılaşmıştır. Bu ortak hafızanın iki yüzü vardır. Birinci yüz, yukarıya itaat aşağıya tahakküm eğilimidir. Bu eğilim sonucu ise tepede tek bir adamın karizmasına bağlı antidemokratik bir toplum ortaya çıkar. İkinci yüz ise halkın üst politik birimle çelişkileri sonucu eziklik ve acılı bir zihniyet içerisine sürüklenmesidir. Ona göre, Türkiye’deki hiçbir kurum ve mesele bu derin yapının etkisi dışında değerlendirilemez. Tarihsel süreç içerisinde yapısal koşulların etkisiyle oluşan bu ortak hafıza, toplumsal bir tabiat gibi kendisini dayatır hale gelmiştir ki bir iki nesil içerisinde onun etkisini kırmak da Küçükömer’e göre mümkün değildir (Küçükömer, 2013, s. 210-212).

Küçükömer'e göre tarihsel-yapısal koşullar ve ortak hafıza nedeniyle Türk toplumunda güçlü bir sivil toplum ortaya çıkamamış ve devlet güçlerinden ayrı özerk bir sınıf teşekkül edememiştir. Birey, devlet karşısında âtil ve sönük kalmış, devlet-vatandaş ilişkisi yatay değil dikey bir düzlemde gelişmiştir (Dinçaslan ve Akyazı, 2018, s. 44). Bu noktada bireylerin, girişimci eylemlere kalkışacak ne maddi imkanları ne de kültürel/zihinsel çerçeveleri yeterince mümkün gözükmemektedir. Bunun sonucunda Küçükömer önemli bir analiz ortaya koymakta ve girişimci bir zemine sahip olmayan bireylerin “memuriyen bir zihniyete” sürüklenmekten başka çarelerinin olmadığını ifade etmektedir. Küçükömer, devletten ayrı bir özel birikim ve girişim imkanlarının daraldığı bir yapı içerisinde, üretici sınıfların dar kadrolarında kendisine yer bulamayan güvencesiz kitlelerin önünde iki yolun oluştuğunu belirtmektedir. Bu yollardan ilki, büyük toprak sahiplerinin (ağa vb.) himayesine girmekken; ikincisi ve daha önemlisi sürekli bir işveren olarak devlet kapısına kapılanmaktır. Türk toplumundaki “memuriyet tutkusu” basitçe bireylerin rahatlık ve gevşeklik arayışından ziyade yapısal bir zorunluluk olarak değerlendirilmektedir. Küçükömer'e göre bu nokta, Türkiye'de devletçiliğin tarihi, ekonomik ve ampirik özünü ifade etmektedir (Küçükömer, 2021c, s. 171).

Türkiye'de devlet ve bürokrasinin kontrolünde gerçekleştirilmeye çalışılan çeşitli kapitalist atılımların ise bir burjuva sınıfı yaratmadığını ifade eden Küçükömer, bunun sonucunda ortaya çıkan şeyin en fazla bir kompradorlar sınıfı olabileceğini ileri sürmektedir. Ona göre Türkiye'de iş adamları, “devletin türettiği rantiyelerdir.” (Küçükömer, 2013, s. 150). Bu bağlamda söylenebilir ki, Türk toplumunda yaygın girişimcilik türü, yaratıcılığa ve yenilik arzusuna dayanan girişimcilik değil, himayeci ilişkiler altında yol bulan rant peşindeki bir girişimciliktir. Küçükömer'de yaratıcı ve yenilikçi girişimciliğin alanı, sivil toplumdur. Ancak Türkiye'de sivil toplum alanı, politik toplum tarafından ele geçirildiği için bu alanda da girişimciliğin gelişimi için gerekli zemin yoktur. Küçükömer'e göre çözüm, bürokratlaşmış toplumu parçalayarak politik toplum ve sivil toplum arasındaki özerkliği tesis etmekten geçmektedir:

“Bu, toplum yapımızın derin temelindeki ana etken, politik ilişkilerle, üretim ilişkilerinin üst üste gelmesi yani çakışmasından kaynaklanır. Bu çakışmaya dayanan sistemik bütünü bürokrasi diye tanımlamıştım. (...) Bunun ekonomik açıdan büyük zafiyeti, sözde piyasa denilen sistem ile (hesapsızlığı, etkisizliği nedeniyle) çeşitli rantlar yaratmasıdır. İşte bu rantlar sömürüden başka bir şey değildir. (...)

Dertlerin kaynağı olan, tanımladığım anlamda bürokrasi Türkiye 'de çözüm sürecine girmeden ne piyasa sistemi, ne etkin bir ekonomi, ne de piyasa sisteminin yetersizliği anlaşılır; ne de demokrasi olabilir; ne etkin bir bütçe.” (Küçükömer, 2013, s. 172).

3.8. ORHAN TÜRKDOĞAN

Orhan Türkdoğan, gençliğinin ilk yılları Atatürk dönemine denk gelmiş bir sosyolog olarak, bu dönemin Türkçü ve milliyetçi atmosferinden ciddi ölçüde etkilenmiştir. Bu atmosfer içerisinde büyümüş olması, onun Türk sosyoloji geleneği içerisinde kendi deyimiyle “millet inşa edici ekol”de yer almasında önemli pay sahibi olmuştur (Güngör-Ergan, 2010, s.3). Ziya Gökalp ve Ziyaeddin F. Fındıkoğlu çizgisini izleyen Türkdoğan, Türk toplumunda milletleşme probleminin sürdüğünü görmüş ve bu soruna dair çalışmalar yaparak “millet inşa edici ekol”ün üçüncü neslini temsil etmiştir (Aydın, 2008, s. 163). Köy, kent, kalkınma, sağlık, siyaset, din, modernleşme, entisite, metod tartışmaları vs. neredeyse her alanda eser verebilmiş ender Türk sosyologlarından (Aytekin, 2021, s.320) Bu yönüyle Türkdoğan’ın, Türkiye’nin en üretken sosyologlarından biri olduğu söylenebilir.⁵

Türkdoğan’ın çalışmalarında çok boyutlu bir metodolojik tasarıma rastlamaktayız. Tarihsel metodu kullanarak tarihsel sosyoloji alanında çeşitli eserler vermiş, sosyal olguları ele alırken çok faktörlü ve bütüncül bir yaklaşımı benimsemiş ve Türk toplumunun sosyal yapısını yapısal-işlevselci bir perspektiften ele almıştır. Bu açıdan Türkdoğan’ın eklektik ve çok yönlü bir metodoloji anlayışı olduğu görülmektedir (Aydın, 2008, s. 95-112). Diğer taraftan Türkdoğan’ın üzerinde en çok durduğu kavramlar ve konular, “milli kimlik ve milletleşme” sorunlarıdır (Aytekin, 2021, s.341). Özellikle milli kültür ve milli iktisat yaratımı üzerine çalışmalar yürüten Türkdoğan, Türk toplumunun bu noktalarda yeterince gelişim kaydedememesinin nedenini, tarihsel arka plan ile bağlantılı olarak değerlendirmektedir. Ona göre:

---

⁵ Orhan Türkdoğan’ın bibliyografyası için bkz: Güngör-Ergan, 2010, s. 10

“Tarihsel olaylara, yeni bir bakış açısı içinde yaklaşmamız gerekmektedir. Bunun için de, olayları anlamak, neden-sonuç bağları içinde yorumlamak zorunluluğu vardır. Bir başka deyimle tarihsel olayları insan bilimleri çerçevesi içinde zenginleştirmek ve desteklemek suretiyle sosyal tarih anlayışına boyut kazandırmak durumundayız. Böylece, geçmiş olaylara sosyolojik, antropolojik, ekonomik, hatta demografik ve siyasal bakış açılarıyla içerik kazandırarak, günümüzle olan bağlantılarını sağlamalıyız.” (Türkdoğan, 2004b, s. 147).

Türkdoğan, Türk toplum yapısının temelinde Selçuklu’dan Cumhuriyete süreklilik göstermiş olan Merkez-çevre ikiliğinin olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre günümüz Türk toplumunda görülen bir çok toplumsal problemin kaynağı bu olgudur (Aydın, 2008, s. 73). 1950 sonrası hız kazanan köyden kente göç ve gecekondulaşma olgusunu da Merkez-çevre ikiliğinin bir yansıması olarak değerlendiren Türkdoğan; milli bir iktisat modelinin tesis edilememiş olmasının da kökenini bu olguda bulmaktadır. Buradan hareketle bu bölümde, Türkdoğan’ın Türk toplum yapısı üzerine görüşleri “merkez-çevre”, “kentleşme ve gecekondu” ve “İslam Püritanizmi” olguları kapsamında ele alınacak ve ardından bu görüşler ışığında Türkdoğan’da girişimcilik olgusunun ne şekilde yer tuttuğu değerlendirilecektir.

3.8.1. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Merkez-Çevre Gerilimi

Türkdoğan, Türk toplum yapısının Selçuklu’dan Cumhuriyete merkez-çevre modeli üzerinden bir analizle ele alınabilecek yönlere sahip olduğunu belirtmektedir. Büyük Selçuklu Devleti, yönetimi İranlılara bırakarak sarayın resmi dilini Farsça yapmış ve Türkçe’yi dışlamıştı. Bunun sonucunda Farsça konuşan bir elit tabaka ile Türkçe konuşan bir halk kitlesi şeklinde ikili bir ayrım ortaya çıkmıştı. Böylece Türkdoğan’a göre, Türk tarihinde ilk kez olmak üzere Oğuz-Türkmen olarak tanımlanabilecek bir ayrım ortaya çıkmıştı. (Türkdoğan, 2004b, s. 148, 152).

Büyük Selçuklu Devleti’nden bu ikili yapılaşma mirasını devralan Osmanlı, bu ikili yapıyı kırmak yerine sürdürmeyi tercih etmiştir. Bu noktada Türkdoğan, Osmanlı toplum yapısının ve tabakalaşma düzeninin Batı’dan farklı olarak ekonomik etkenler tarafından değil, bütünüyle siyasal etkenler tarafından oluşturulduğunu ifade etmekte ve buradan hareketle Osmanlı toplum yapısında sınıf mücadelesi arayan Marxist modelleri ve

Batı'dan ithal başka modeller ile Osmanlı-Türk toplum yapısını anlamaya çalışanları eleştirmektedir (Türkdoğan, 2002, s. 556; Türkdoğan, 2004a, s. 161).

Türkdoğan'a göre Osmanlı'nın kuruluşundan kısa bir süre sonra "ümmeleşme" politikasını temel alması sonucu, Türkler önemli pozisyonlardan uzaklaştırılmış ve bunun sonucunda yönetim ve askeri kuruluşlar gibi stratejik alanlar "devşirme" unsurlara tahsis edilmiştir, kendi öz halkı parya konumuna düşmüştür (Türkdoğan, 2004b, s. 180). Diğer taraftan, Türkdoğan'a göre, Türklerin önemli konumlardan uzaklaştırılmasının bir diğer sebebi, patrimonyal devlet anlayışından kaynaklanmaktaydı. Halil İnalçık'tan referansla Türkdoğan, patrimonyal devlet anlayışında hanedana ve padişaha mutlak bağlılığın esas olduğunu belirtmektedir. Bu sistemin devamlılığı için kullara ihtiyaç vardır. Türkler ise hanedanın mensubu sayıldıkları için "kulluk" konumlarından uzak tutulmuşlardır ve bu pozisyonları devşirmeler almıştır (Türkdoğan, 2004b, s. 104). O, bu durumu, "Patrimonyal Osmanlı" yönetim biçiminden "Patrimonyal devşirme" yönetim biçimine doğru bir dönüşüm olarak değerlendirmektedir (Türkdoğan, 2004b, s. 153). Bu dönüşüm sonucunda Osmanlı toplumu keskin bir şekilde iki ana sınıfa sınıfa ayrılmıştır: Bir tarafta, vergi ödeyen tebaadan oluşan Reaya sınıfı; diğer tarafta ise devlet hizmetine atama yoluyla gelerek maaş ve gelir elde eden, vergiden muaf askeri sınıf. Türkdoğan'a göre, bu ikili yapı içerisinde Müslüman-Türk unsurlarının toplumun üst katlarına çıkması imkansıza yakın bir hal almış ve halkın toplumsal hareketlilik kanalları olabildiğince tıkanmıştır:

"Osmanlı sisteminde reaya yükselmek istiyorsa sadece müslümanlara açık olan kadılık ya da müderrislik eğitimi alması gerekirdi. Böyle bir statü değişimi ise, dönemin sosyo-kültürel şartları nedeniyle adeta imkansız idi. Buna karşılık, askeri sınıf için (Yeniçeri ve Enderun[lular]) toplumsal hareketlilik yolları sonuna kadar açık tutuluyordu. Özellikle, intisap yolu ile askeri sınıfa hem yatay hem de dikey hareketlilik olanaklarının tahsisi, kendi korumaları altındaki kişilerin devlet hizmetine girmelerini ve yükselmelerini sağlıyordu." (Türkdoğan, 2004b, s. 185).

Bu ikili yapının ve yerli halkın toplumsal hareketlilik kanallarının tıkanmasının bir sonucu olarak Osmanlı'da Batı'da olduğu gibi bir milli burjuvazi sınıfı oluşamamıştır. Türkdoğan, bu durumu Osmanlı'nın en zayıf noktası olarak değerlendirmektedir. Yerli bir soylular sınıfının oluşmaması sonucu, Osmanlı devleti'nin kaderi azınlıklara terk edilmiştir (Türkdoğan, 2004a, s. 312, 481). Türkdoğan'a göre, Cumhuriyet

Türkiye’indeki sorunların önemli bir kısmı, Osmanlı düzeninin bu yapısal şartlarından kaynaklanmaktadır (Türkdoğan, 2004b, s. 187).

Türkdoğan, Cumhuriyet kurulurken M. Kemal’in zihnindeki sosyo-ekonomik yapının ne tüm hakları ferde verip devleti dışlayan liberalizm, ne de devleti ferdin üstünde gören sosyalizm olduğunu; onun esas uygulamak istediği modelin, fert-devlet arasında bir bütünleşmenin öngörüldüğü bir model olduğunu ifade etmektedir. Bu model içerisinde devlet ve fert birbirine karşıt olarak değil, birbirini tamamlayan iki unsur olarak görülmektedir. Gökalp’in “solidarite (dayanışmacılık)” görüşlerinde ruhunu bulan bu model içerisinde, işbölümüne dayalı bir toplumsal dayanışma öngörülmekte ve sınıfsız bir toplum arzulanmaktaydı. Bu noktada devlet-fert bütünleşmesi milli ve dayanışmacı bir temele dayandırılmış ve bununla bağlantılı olarak azınlıkların elindeki ekonomi de millileştirilmiştir. Bu noktada Türkdoğan, ferdin sermayeden yoksun olduğu bir ortamda, devletin öncülüğü içerisinde ferdin girişimci yöneliminin desteklenmesine ve güçlendirilmesine dayanan bu modeli savunmaktadır. Kemalist modelde fert-devlet dengesi içerisinde, milli bir sorumluluk taşıyan özel girişim ile devlet uyum içerisinde. Türkdoğan, M. Kemal’in ortaya koyduğu bu modelin, bir taraftan milli bağımsızlığı güvence altına alma amacı taşıdığını; diğer taraftan ise Osmanlı’da yitirilmiş olan fert-devlet dengesini yeniden kurma çabası olduğunu belirtmektedir (Türkdoğan, 1977a, s.4, 10, 36, 41,51, 56, 58, 99, 106).

Türkdoğan’a göre, Atatürk’ün ölümünden sonra ise Kemalist modelin fert-devlet dengesi anlayışından sapmalar meydana gelmiştir. Osmanlı’dan miras devşirme kadrolar yok olmamış, tam aksine Cumhuriyet kadrolarına geçerek konumlarını sürdürmüşlerdir (Türkdoğan, 2004a, s. 361). Bu devşirme zihniyetin, Cumhuriyet’in temel amacı olarak filtresiz bir şekilde Batılılaşma’yı uygulamaya koyması sonucu, Türk toplumundaki ikili yapı ve sosyal gerginlikler devamlılık göstermiştir. Bu kez ayrımın temeli, Batı değerlerini bütünüyle savunan ve halkın dini-kültürel değerlerini dışlayan devşirme mirası kadroların filtresiz Batılılaşma anlayışı olmuştur (Türkdoğan, 2004a, s. 170-171). Bunun sonucunda: “*Nasıl Osmanlı’da “merkez, çevreyi fitne unsuru olarak görmüşse”, aynı şekilde Cumhuriyet’le birlikte aynı bakış açısı ve bölünme devam etmiştir.*” (Türkdoğan, 2002, s. 161).

Türkdoğan, Osmanlı'nın Cumhuriyet'e bıraktığı en kötü mirasın, *“bir yanda inanç ve kültürüne bağlı, öz değerleri temsil eden halk yığını, öte yanda bu değerlerden yoksun, Batılı norm ve oluşumları taşıyan aydın tabakanın varlığı”* olarak görmektedir (Türkdoğan, 2004a, s. 360). Tanzimat sonrası hız kazanan Batılılaşma hareketleri, Cumhuriyette de devamlılığını sürdürmüş ve neticede halkın tüm değer ve inançlarını yok sayarak Batı norm ve değerlerine teslimiyet göstermiştir. Türkdoğan, Türk toplumunu bir çıkmaza sürükleyen bu durumu, *“Batı zehirlenmesi”* olarak tanımlamaktadır. (Türkdoğan, 2004a, s. 557). Sonuç olarak Türkdoğan'a göre, Cumhuriyet döneminde Merkez-çevre; İslami değerlere bağlı, sürü konumundaki halk yani Esmer vatandaş ile seçkin ve Batılı değerlere sahip Beyaz vatandaş arasında ortaya çıkmıştır (Türkdoğan, 2004a, s. 557). Bu ikili yapılaşma sonucu, ihmal edilen çevre ise kırsalda ekonomik imkanların daralması sonucu kente göç eğilimi içerisine girmiş ve bu göçler sonucunda Türk toplumunda yeni bir sorun olarak *“gecekondulaşma”* olgusu ortaya çıkmıştır.

3.8.2 Gecekondulaşma ve Yoksulluk Kültürü-Zenginlik Kültürü Çelişkisi

Türk toplumunda kentleşme süreci, 1950'lerde “Marshall Planı”nın devreye sokulması sonrası tarımda makinalaşmaya geçilmesi, artan traktör sayısı ve küçük toprak sahiplerinin yerine toprağın ayan-eşraf kalıntılarının ellerinde toplanması ve bunun sonucunda da tarım sektöründe istihdam edilemeyen kırsal nüfusun hızla kentlere akın etmesi sonucunda ivme kazanmıştır. Böylece Batı Avrupa'da 15. Yüzyılda başlayıp 19. Yüzyılda zirvesine uzanan kentleşme süreci, bizde bir yüzyıl gecikmeli olarak hız kazanmıştır. Köyün itici ve kentin çekici faktörleri sonucunda 20. Yüzyılın ortalarından itibaren Türk toplumunda *“gecekondulaşma”* olgusu ortaya çıkmıştır. Türkdoğan, bu süreci *“kentlerin köylüleşmesi”* diğer bir deyişle *“kırsal alanların büyük kentlere taşınması süreci”* olarak tanımlamaktadır (Türkdoğan, 2004a, s. 175-180; Türkdoğan, 2002, s. 558-559).

Türkdoğan, gecekondulaşmayı, ne köylü ne de kentli olabilen bir *“geçişli”* kimlik olarak tanımlamaktadır (Türkdoğan, 2004a, s. 180). Ona göre gecekondulaşma, *“kırsal alanların kentte filizlenmesi sürecidir. Bu nedenle, kentle bütünleşme veya bütünleşememe sorunu iki başlı bir kartal konumundadır.”* (Türkdoğan, 2002, s. 151)

Gecekondu-kent bütünleşmemesinin en önemli nedeni, Türk toplumunun tarihsel ikili yapısıdır. Osmanlı'dan itibaren toplumsal hareketlilik imkanı kısıtlanan ve bir kenara itilen köylü-halk, Cumhuriyet döneminde de aynı cendere içerisine itilmiş ve bu darboğaz nihayetinde kitleleri gecekondulaşmaya itmiştir. Türkdoğan gecekondulaşmanın temelini, tarihsel olarak çevrenin geri bırakılmışlığında görmektedir (Türkdoğan, 2002, s. 158, 573). Bununla birlikte derin bir yoksulluk alanları olan gecekonducular, aynı zamanda bir yoksulluk kültürünün doğuşuna da neden olmuştur. Yoksulluk kültürü, fertlerin ortak değer ve inançlarını yansıtan ve nesilden nesile aktarılan bir olgu olması bakımından yoksulluktan farklıdır. Türkdoğan'a göre yoksulluk kültürü, metropol merkezlerindeki en yoksul köylü ve işçilerin yaşam tarzını ifade etmektedir. Bu kültür içerisinde görülen temel değerler, kadercilik ile yükselme ve zengin olma beklentilerinin büyük ölçüde yitirilmiş olmasıdır (Türkdoğan, 2004a, s.186-187).

Türkdoğan, Erzurum gecekonducularında yürüttüğü bir araştırmada “Bir daha dünyaya gelseydiniz zengin olmayı düşünür müydünüz?” sorusuna, katılımcıların çoğunluğunun olumsuz yanıt verdiğini belirtmektedir. Buna göre gecekonducularda yoksulluk kültürünü benimsemiş bireylerin, kaderci ve tevekküle dayalı bir zihniyete savrulduklarını ve kendilerini aşan bir beklentilerinin bulunmadığını ifade etmektedir. Türkdoğan'a göre, bu kadercil bakış açısı, halkın büyük çoğunluğunun ticari ve iktisadi akıbetinin belirli bir azınlığın insafına kalmasına yol açmaktadır (Türkdoğan, 2004a, s. 210). Türkdoğan, gecekonduculardaki bu kadercilik ve tevekkül zihniyetinin basitçe aklı-redden ve dogmatik bir kadercilik olmadığını, bundan ziyade bu olgunun tarihsel merkez-çevre ayırımına karşı bilinçaltındaki bir savunma mekanizması şeklinde ortaya çıktığını düşünmektedir:

“İş bulamamaları, ekonomik bunalımlar, yoksulluğun son sınırında yaşamalarına karşın, “kadere” olan bağlılıkları veya “tevekküle” rıza tarzındaki sessizlikleri bir yılginlık, passivizm veya iradelerinin yitirilmesi olarak yorumlanmamalıdır. Bu kalıplaşmış tutumlar ve vaziyet alışlar, geçmişin derinliklerinden gelen baskıların alt şuura itilmesi sonucu, kuşaktan kuşağa aktarılmasının bir ürünüdür.” (Türkdoğan, 2002, s. 640)

“Çevre”de hal böyleyken, diğer taraftan 1950 sonrası açık pazar ve liberal iktisat politikalarının uygulanmasıyla fert-toplum dengesi toplumun aleyhine bozulmuş, merkezdeki eski zengin tabakanın yanına “çevre” kökenli olan açık gözlülük ile kısa

sürede milyoner olan yeni zenginler eklemişlerdir (Türkdoğan, 2002, s. 607). “*Küçük bir Amerika olma*” hedefi ile çıkılan bu yolda, hızla kapitalistleşme yolunda atılan adımlar sonucu, İslam-Türk kültür mirasından uzak yeni bir iktisat düzeni ortaya çıkmıştır (Türkdoğan, 2004a, s. 207). Osmanlı’nın son dönemleri ve Cumhuriyet’in erken dönemlerinde uygulanan filtresiz Batılılaşma hareketlerine benzer bir şekilde, bu süreçte filtresiz bir kapitalistleşme sürecinin işletildiği ifade edilebilir. Bu filtresiz kapitalistleşme ise Türkdoğan’a göre:

“(...) dokusu çok zayıflamış bulunan toplumumuzda denetimsiz, sorumsuz, şuursuz bir azınlığın-stokçu, spekülasyoncu, vurguncu-türünden yeni kapitalist sınıfın belirmesine sebep olmuştur. Bunlar, iktidar seçkinleriyle de işbirliği yapmak suretiyle düzene kendilerini uydurmuş “kullanılsın diye” düzene kendilerini uydurmuş üst düzeyde yeni bir sosyal kist meydana getirmişlerdi. Bunlar, kamu yararlarından ziyade şahsi çıkarlarını ön plana alan, “para milyonu bulunca günah kalmaz” diyen, sürekli kazanç sağlama güdüsüne yönelik, “sineğin yağını hesaplayan” bir tabakayı meydana getirirler. Toplumun liberal iktisadi sistemi de bu tarzda işlediği için, piyasada “vuran vurana, kıran kırana” türünden acımasız denebilecek bir mücadele kapısı açık tutulmak suretiyle bu zenginler, kurulu düzenin ahlak yapısını alabildiğine törpülerler.” (Türkdoğan, 2004a, s. 208).

Türkdoğan, ne kişisel yeteneğe ne de dürüst ve ahlaklı bir iş ahlakına bağlı olan bu zenginliklerin, siyaset içerisindeki bir takım klikleşmeler ve bu kliklerden elde edilen avantajlardan kaynaklı olduğunu belirtmektedir (Türkdoğan, 2004a, s. 217). Yaratıcı ve yenilikçi iktisadi girişimlere dayanmayan bu zenginlikler, ithalat ve komisyona dayalı bir müstemleke zenginliği görünümündedir (Türkdoğan, 2002, s. 581). Bu zenginlik sonucu oluşan zenginlik kültürü ise milli ve manevi değerlerden kopuk bir nitelik arz etmektedir (Türkdoğan, 2004a, s. 195). Elde edilen zenginlik kamuya ve millete yararlı girişimlere değil, israfa dayalı lüks tüketim ve gösterişe akıtılmaktadır. Türkdoğan bu tüketim çılgınlığının, kültürel açıdan bir kopmayı temsil ederken; iktisadi açıdan da faydasız olduğunu vurgulamaktadır (Türkdoğan, 2002, s. 586-693).

Türkdoğan, bu şekilde bir zenginlik kültürünün milli kültürden bir sapma olduğunu düşünmektedir. Ona göre hem gecekondulaşma/yoksulluk kültürü, hem de maneviyatsız kapitalistleşme/zenginlik kültürü milli kültürü çürüten olgulardır (Türkdoğan, 2004a, s. 225). Filtresiz kapitalistleşme süreci sonucu manevi değerlerinden soyutlanan Türk toplumu, bir anomiyeye sürüklenecek ve “*süper dejenerasyon*” durumu ortaya çıkacaktır.

Türkdoğan'a göre bu duruma düşmemek için yapılması gereken, Türk kapitalistleşmesine ve iktisat yapısına bir ruh kazandırmaktır ki onun için bu ruh, İslami değerlerden köklenmektedir (Türkdoğan, 2004a, s.222).

3.8.3. İslam Püritanizmi ve Yükselen İslamcı Hareket

Weber'den referansla kapitalist sistemin Batı manevi değerler sisteminin bir ürünü olduğunu düşünen Türkdoğan, böylesine başka bir zihniyet-değer sisteminin ürünü olan bir sistemi aynen Türk toplumuna uygulamanın sorunlu olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Türk kapitalistleşmesine kendisine özgü bir ruh kazandırılması gerekmektedir (Türkdoğan, 2005, s. 265). Türkdoğan'a göre, Cumhuriyet kadrolarının aşırı seküler politikaları, dünya görüşü ve yaşam biçiminden başlayarak iktisadi ilişkilere dayanıncaya kadar tüm toplumsal alanlardan İslâmi pratiklerin dışlanmasına yol açmıştır (Türkdoğan, 2005, s.47). Böylece, Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmeye çalışılan kapitalistleşme ve milli burjuvazi yaratma politikaları, Türk toplumunun kültürel ve manevi değerlerinden beslenememiştir (Özdemirkep, 1996, s 108). Türkdoğan, Weber'in Batı kapitalizmi için Protestanlığa biçtiği role benzer bir şekilde, Türk kapitalistleşmesi için İslam'a bir rol vermektedir (Aydın, 2008, s. 142).

Erken Cumhuriyet döneminde izlenen İslami değerleri dışlayıcı politikalara ek olarak, 1950'lerden sonra gelen Demokrat Parti iktidarı, Kemalist görüşün gözetmeye çalıştığı devlet-fert dengesini devreden çıkartmış ve bu süreçten sonra Türk toplumu, yoğun bir ferdiyetçi aşamanın içerisine girmiştir. Bu liberal-kapitalist politikalar bir taraftan belirli bir burjuva sınıfının yükselmesini sağlasa da diğer taraftan büyük halk kitlelerinde ciddi bir yoksullaşma durumu ortaya çıkartmıştır (Türkdoğan, 2005, s. 48; 1996, s. 271). Türkdoğan, aşırı bireyciliğin ve gösterişçi tüketimin de patlamasına yol açan bu sürecin, milli-manevi kültür ve değerlerden kopuk ve ona tehdit içeren bir şekilde ilerlediğini düşünmektedir. Filtresiz batılılaşma ve kapitalistleşme sonucu, *“Türk ekonomi yapısı asketik (manevi) yönelimi bulunmayan, tamamiyle sekülerize edilmiş veya dünyevileştirilmiş bir kimliği temsil etmektedir.”* (Türkdoğan, 2005, s. 322).

Türkdoğan bu duruma bir çözüm olarak şunu önerir: “İslam, kılıfından çıkarılmalı ve değerler sistemi olarak kapitalistleşme sürecine biçim vermeli ve dengeli toplumsal kalkınmanın yollarını açmalıdır.” Türkdoğan, İslam’ın fert-toplum dengesini gözeten, çalışmayı ve kazanmayı öven ancak biriktirmeyi yasaklayan, bu dünya ve öbür dünya arasında maddiyat ve maneviyatın dengesini bulan öğretilerinin Türk iktisat düzenine aranan ruh yatağını sağlayacak nitelikte olduğunu ifade etmektedir (Türkdoğan, 2005, s.55-56)

Türk toplumuna ve iktisadi yapısına eklemlenecek böylesi bir ruhun, üretim süreçlerine ve işçi sınıfı üzerine de olumlu yansıtacağını düşünen Türkdoğan, İslami değerlerden köklenen bir “İslam İş Ahlakı” modeli sunmaktadır:

“Kanaatimizce, Protestan İş Ahlakı gibi İslam İş Ahlakı da gündeme gelmelidir. Şirket kültürüne, örgüt sistemine ve işçi-yönetici kültürüne sosyal yapı doğrultusunda eğilmemiz gereklidir. Dini sistem, bir toplumsal kurum olarak dışlanamaz, gerçekliği inkar edilemez. İş Ahlakı’nın oluşumunda, güvenli ve verimli iş üretiminde, itici ve fonksiyonel gücü bakımından din önemli rol oynamaktadır.”
(Türkdoğan, 1998, s. 134)

Türkdoğan bu konudaki önerisini “dinle, gelenekle, tarihsel değerlerle yoğrulmuş ortamlardan gelen işçilerimizin temsil ettikleri güven duygusu, sadakat ve bağlılık anlayışı, birlikteliği temsil eden dayanışmacı yapı ve işin kalitesine yönelik Allah sevgisi ve aşkı üretkenliğin kaynağını oluşturur” şeklinde ifade etmektedir. Ona göre, “İslami Püritanizm” sayesinde milli burjuvazi sınıfının iktisadi eylemlerinin bir ruha kavuşarak toplum ile uyumlu hale geleceğini ve Türk toplumunun böylece filtresiz kapitalistleşmenin sakıncalarından korunacağını savunurken; diğer taraftan İslami değerlerden referansla yaratılan İş Ahlakı’nın Türk iktisadının üretim gücüne hız kazandıracağını ve işçi-işveren arasında bir dayanışma ortaya çıkaracağını düşünmektedir (Türkdoğan, 1998, s. 145, 163)

“İslami Püritanizm”i, Türk kapitalistleşmesine manevi bir model olarak sunan Türkdoğan, özellikle 1970’li yıllardan itibaren Türkiye’de bu yönde gelişmelerin görüldüğünü belirtmektedir. Ona göre bu yıllardan itibaren Türk toplumunda ciddi bir İslamcı hareketin başladığı açıkça görülmektedir. Türkdoğan’a göre, 1970 ve sonrasında

yükselişe geçen İslamcı hareketler, “*dinin aşırı sekülerizasyonu yolu ile toplum yapısından soyutlanmasına karşı bir tepki unsuru*” olarak ortaya çıkmıştır (Türkdoğan, 2004b, s. 681). Bununla birlikte 1980 sonrası bu İslamcı hareketin farklı kolları siyasette, medyada, eğitimde ve iktisadi alanda hızlı atılımlar göstermişlerdir:

“Aydıncı-İslam, güçlü cemaat liderliği öncülüğünde, yeraltı döneminde kazandığı meslek grupları, okumuş-egitilmiş kadrolarıyla, iktisadi alana da yönelmek suretiyle holdingleşme süreci içine girmiştir. Adeta İslami bir burjuvazi sınıfının oluşumu ile karşı karşıya bulunma durumunda kalınmıştır.” (Türkdoğan, 2004b, s. 685)

Türkdoğan, yükselen İslamcı burjuvanın İslam’ın değerlerinden uzaklaşan tavır ve eğilimlere savrulduğunu ifade etmekte ve bu noktada bu İslami burjuvazi hareketini eleştirmektedir:

“Yükselen İslam, 1970’lerden itibaren iktisadi, sınai, eğitim ve politik sektörlerde yerini almaya başlayınca, bölgelerarası dengesizliklerde çözüm üretememişlerdir. Daha ziyade, zenginleşme, servet üzerine servet yağma, belirli sınıflara konut, gıda ve tüketim malları hazırlama, bankacılık, taşımacılık alanlarında güçlerini kanalize etmek suretiyle cemaatlaşma, Batı tipi kapitalistleşme sürecinin önerme kalıplarını meydana koymuşlardır.” (Türkdoğan, 2004b, s. 702)

İslami hareketlerin, kapitalizme bir ruh kazandırmaktan ziyade kendilerinin kapitalist ilişkilere dönüştüğünü ifade eden Türkdoğan, buna rağmen bu hareketin Türk püritanizmi için önemli bir rol oynayabileceğini düşünmekte ve ona iki misyon yüklemektedir. Buna göre; İslami hareketler ve cemaatler, topluma, iktisadi yapıya yeni bir maneviyat ve kan aşılmalı, diğer taraftan ise İslami ticarileştirmeden kazançlarını ülkenin kalkınması yolunda harcamalıdır. (Türkdoğan, 2004b, s. 705)

4.8.4. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

Orhan Türkdoğan, Türk toplumundaki problemlerin temelinde, tarihi merkez-çevre ikiliğini görmektedir. Milli bir iktisat anlayışının tesis edilememesi, kentleşme sorunları, gecekondulaşma ve yoksulluk gibi günümüz Türkiye’inde de devam eden bir dizi problemin esas kaynağı, ona göre tarihsel ikili toplum anlayışıdır (Türkdoğan, 2004b, s. 168). Buna ek olarak Türkdoğan’ın çalışmalarının başlıca sorunsalı, milletleşme ve milli

kültür sorunudur. Ona göre, ikili toplum yapısının bir sonucu olarak Türkiye’de militleşme ve milli kültür tesis edilememiştir (Türkdoğan, 2004a, s. 236).

Türkdoğan sosyolojisinde girişimcilik olgusu da merkez-çevre perspektifinden değerlendirilmektedir. Türkdoğan’ın bu noktada Niyazi Berkes ve İdris Küçükömer ile benzer bir noktada durduğu söylenebilir. Bu iki isimden farklı olarak, Türkdoğan, bu durumu bir sınıf çatışmasının sonucu olarak görmemekte, siyasal saikler ön plana alınarak uygulanmış bir strateji olarak değerlendirmektedir (Türkdoğan, 2002, s.556).

Türkdoğan’a göre, ikili toplum yapısı içerisinde, merkez, siyasi ve ekonomik tüm toplumsal güç konumlarını elinde bulunduran devşirme-memur zümresi olarak süregelmişken; çevre yani halk ise bu güç konumlarından olabildiğince uzak tutulmuş ve Müslüman-Türk unsurların toplumda belirli siyasi ve iktisadi güç konumları elde etmelerine yönelik toplumsal hareketlilik kabiliyetleri olabildiğince sınırlandırılmıştır. Bu anlayış, Osmanlı’dan mirasla Cumhuriyet döneminde de devamlılık göstermiştir. 1950 sonrası ortaya çıkan köyden kente göç ve gecekondulaşma olguları, Türkdoğan’a göre bu merkez-çevre dikotomisinin bir yansıması olup çevrenin geri bırakılmışlığına karşı gösterdiği zorunlu bir tepkidir (Türkdoğan, 2002, s. 158, 573).

Gecekondulaşma ise beraberinde bir yoksulluk kültürünü doğurmuştur ki Türkdoğan’a göre bu kültür çerçevesi içinde gözlemlenen başlıca tavırlar, kadercilik ve tevekkül şeklinde gelişmiştir. Diğer taraftan Türkdoğan, bu gecekondulaşma alanları içerisinde hemşehrilik vb. gibi dayanışma ağları sayesinde enformel iş gücü piyasasında ilerleyebilen ve aynı zamanda kent konumlarının değişmesi sonucu arsa, konut rantlarına el koyabilen sınırlı bir kesimin de ortaya çıktığını ifade etmektedir (Türkdoğan, 2002, s. 605). Gecekondulaşma alanlarında yaygın olan kadercilik ve hayata karşı beklenti düşüklüğü tavırları, bu alanlardan girişimci bireylerin ve faaliyetlerin ortaya çıkması noktasında şüphesiz olumsuz bir etkiye sahiptir. Buna ek olarak buralarda sınırlı bir kesimin zenginleşme yolu da girişimci faaliyetlere değil arsa rantı gibi bir nevi “devlet kuşu konması” tipinden bir talihe ve denk gelmeye bağlı kalmıştır.

Alt sınıflarda girişimcilik olgusunun gelişebilme koşullarına dair göstergeler olumsuz bir görünüm arz etmekteyken, tüccar-sanayici ve zenginlerin durumu da girişimcilik açısından pek parlak gözükmemektedir. Türkdoğan'a göre, Türkiye'de burjuva sınıfı, iktidar seçkinleriyle işbirliğine dayalı bir gelenek içerisinde ortaya çıkmış ve devlet tarafından sağlanan teşvik vb. unsurlar ile devlet tarafından zengin kılınmıştır. Cumhuriyet döneminde servet sahibi sınıf, Osmanlı'dan kalma devşirme seçkinler ile yerli görünüm arz eden sanayi ve ticaret iş adamlarının bir koalisyonudur (Türkdoğan, 2002, s. 567; Türkdoğan, 2004a, s. 259) Türkdoğan'a göre bu zengin zümrenin zenginlik kaynağı mevcut kaynakların akılcı bir örgütlenmesine dayalı yenilikçi-yaratıcı girişimsel faaliyetlerden gelmemiş olup bir dizi rantın sonucu ortaya çıkmıştır:

“Bunların zenginlikleri de ne doğuştan yetenek sahibi olmalarına ne de dürüst ve erdemli bir çalışma hayatına bağlıdır. Aksine, büyük bir kesimin “ekonomik politikte uğraşan ve bazı önemli stratejik mahiyetteki kliklere girerek, bunlar sayesinde ellerindeki avantajları kişisel çıkarlarını gerçekleştirmekte kullanılabilen tükler” olabilmelerinden kaynaklanmaktadır.” (Türkdoğan, 2004a, s. 217)

Türkdoğan çevre'nin toplumsal hareketlilik imkanlarının sınırlı olmasının yanı sıra Türkiye'deki burjuvazi sınıfının da kendi içerisine kapalı bir sosyal kast görünümünde olduğunu belirtmektedir. Arif Payaşlıoğlu'nun 1961 yılında iş adamlarının katılımıyla yürüttüğü bir araştırma sonucundan hareketle, araştırmaya katılan işadamlarının %52.8'inin babası tüccar veya sanayiciyken, eşlerinin babası tüccar veya sanayici olan iş adamlarının %47,6 olduğunu aktarmaktadır. Bununla birlikte, araştırmaya katılan müteşebbislerin %63,7'sinin babası tüccar, sanayici veya çiftçidir. Bu verilerden hareketle Türkdoğan, Türkiye'de iş adamları sınıfının kendi içine kapalı ve neredeyse bir sosyal kast sistemine benzediğini ifade etmektedir (Türkdoğan, 2004a, s. 204-205). Özel girişimciliğin mümkünlüğünü ve kökenlerini göstermesi açısından bu verileri önemli gören Türkdoğan, sermayenin elde edilmesi ve bir girişime dönüştürülmesi noktasında Türkiye'de aile konumlarının oldukça güçlü bir faktör olduğunu vurgulamaktadır (Türkdoğan, 2002, s. 620).

Toynbee'nin “yaratıcı azınlık” kavramından hareketle Türkdoğan, Türkiye'de ne iktisadi ne de fikri alanda yaratıcı bir azınlığın bulunmadığını ifade etmektedir (Türkdoğan, 2002, s. 650) Türkiye'de burjuvazi sınıfının iktisadi eylemlerinin temelinde, vurgunculuk ve

hortumlama gibi kamuya zarar veren faaliyetlerden oluştuğunu ifade eden Türkdoğan, bu durumun Türk iktisat anlayışındaki ruh eksikliğinden kaynaklandığını düşünmektedir. Türkiye’deki girişimci-zengin sınıf ne tam anlamıyla kapitalist ne de tam anlamıyla cemaatçı bir nitelik taşımakta olup bir geçiş dönemi zihniyetine sahip ve kapsayıcı bir manevi çerçeveden yoksundur (Türkdoğan, 1998, s. 150; 1996, s. 272).

Bu noktada, “*Ferdi teşebbüs, toplum yararına milli bütünlüğün korunmasına seferber kılınacak biçimde yapılandırılmaz mı?*” sorusunu soran Türkdoğan, esasında İslami Püritanizm’in ruhunu teşkil ettiği bir Türk girişimci zümresi arzulamaktadır (Türkdoğan, 2005, s. 260, 284). Fert-devlet, iktisat-maneviyat arasında sürekli dengeyi savunmasına benzer bir şekilde konuya yaklaşan Türkdoğan’a göre, girişimci kültürü de esas olarak emek-sermaye bütünleşmesi ilkesine dayanmalı ve girişimci bireyler faaliyetlerini kamuya rağmen değil, kamuyu ve milli kalkınmayı önceleyen bir ahlak-zihniyet çerçevesi içerisinde gerçekleştirmelidirler. Görüldüğü üzere Türkdoğan, özel sektör ve girişimcilere, devleti destekleyici ve onun kalkınmasına hız kazandırıcı bir rol biçmektedir (Türkdoğan, 1998, s. 102; 1977b, s.63).

3.9. ŞERİF MARDİN

Şerif Mardin, yakın dönemde Türk sosyoloji literatüründe en etkili sosyologlardan biridir. Türk toplum yapısı üzerine analizlerinde ortaya koyduğu merkez-çevre modeli ile Türk sosyolojisi’nde yeni bir hat açan Mardin, Türk toplumunda modernleşme, sivil toplum ve din olguları üzerine de önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Mardin’in özellikle ilk dönem çalışmaları, Osmanlı-Türk toplumunda modernleşme olgusu ve bu olgu etrafında oluşan toplumsal-kültürel dokudaki çelişki ve çatlakların tarihsel sosyoloji yaklaşımıyla ele alınması üzerine olmuştur (Önür, 2021, s. 427). Modernleşme kavramını din, devlet ve toplumsal tabakalar dahil olmak üzere çok yönlü bir değerlendirmeye ele alan Mardin, merkez-çevre kavramının yanı sıra “*Volk İslam (halk İslamı)*” kavramını da Türk sosyolojisi literatürüne dahil ederek Türk toplumunda din olgusu üzerine çok yönlü ve zengin bir anlayışı ortaya koymuştur (Keyman, 2010, s.147; Arlı, 2004, s. 506).

Mardin'in çalışmalarında peşine düştüğü temel sorunlar, Osmanlı toplum yapısının Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin fikirlerinin oluşumundaki etkisi, dinin Osmanlı-Türk toplumundaki rolü ve anlamı ile Türk modernleşmesinin toplumsal yapı üzerinde yarattığı gerilim ve açılımların ne olduğudur (Önür, 2021, s. 427). Mardin'in temel amacı, bu olgulara dair nedensel açıklama sunmak değil, bu olguların sosyal dinamiklerini anlamak ve yorumlamak olmuştur. Bu amaçla olguları değerlendirirken birçok metodolojik yaklaşımı alet çantasında hazır tutan Şerif Mardin'in, Weberci anlayışa daha yakın durduğu söylenebilir. Toplumsal olguların nedenselliklerinin sadece "açıklanması"nı yeterli görmeyen Mardin'e göre, "anlama" safhasına geçmek, toplumsal olgulara dair kavrayışımızın derinleşmesi yolunda önemli bir aşama olarak görülmektedir. Mardin, pozitivist yaklaşım ile yorumlayıcı yaklaşım arasında sentezci bir yöntemi benimsemiştir (Önür, 2021, s. 426).

Mardin, teorik düzlemini oluştururken muhafazakâr-liberal fikirler ve aydınlanmacı-hümanist felsefeler olmak üzere iki farklı kaynaktan beslenmiştir. Buna göre, yabancı literatürde Kant, Weber, Husserl, Tocqueville, Gadamer ve Charles Taylor gibi isimlerden etkilenen Mardin; yerli literatürde ise Ahmet Hamdi Tanpınar, Hilmi Ziya Ülken, Niyazi Berkes, Halil İncelik ve Prens Sabahattin gibi isimlerden etkilenmiştir (Arlı, 2008, s. 646-648). Bu etkiler bağlamında, Mardin, 1950li yıllarda Türk entelektüellerinin temel perspektifi olan pozitivist eğilime karşı bir duruş göstererek bu eğilime alternatif bir teorik hattı ortaya koymuştur (Arlı, 2006, s. 127). Tek yönlü bir nedensel açıklama arayışından ziyade, çok boyutlu ve çok katmanlı bir anlama çabasının peşine düşen Şerif Mardin, Türkiye'de toplumsal olguları ve değişimleri kültür, zihniyet, siyasal-ekonomik çerçeve, gündelik hayat ilişkileri ve etkileşimleri çerçevesinden çözümleyerek Türk sosyolojisinde ufuk açıcı bir rol oynamıştır. Bu yönüyle onun yaptığı özgün çözümler sayesinde "paradigma kurucu" bir bilim insanı olduğu söylenebilir (Keyman, 2010, s. 146, 150).

Bu alt bölümde, Şerif Mardin'in Türk toplum yapısı üzerine ortaya koyduğu merkez-çevre, sivil toplum, modernleşme ve din olgusuna dair analizleri üzerinden Türkiye'de girişimcilik olgusu tartışılacaktır.

3.9.1. Merkez-Çevre Analizi ve Toplumsal Sınıflar

Şerif Mardin, Osmanlı'nın devlet ve toplum yapısı hakkında konuya dair literatürün geneliyle ortak bir anlayışa sahiptir. Niyazi Berkes, İdris Küçükömer vb. isimlere benzer şekilde o da Osmanlı Devleti'nin sıkı bir merkezîyetçi yapıya sahip olduğunu savunmaktadır. Batı'da modern devletin, çok boyutlu sınıf ve zümrelerin çatışması ve eklemlenmesi sonucu ortaya çıktığı sıralarda, Osmanlı devlet ve toplum yapısı tek boyuttan oluşmak üzere merkez-çevre arasında gözüken bir çatışma ve gerilim hattına sahipti.

Geleneksel Osmanlı sistemi, devlet ve Anadolu göçebeleri arasındaki temel gerilim üzerine kurulmuş ve henüz başlangıç aşamasında devlet-taşra çelişkisi kendisini göstermiştir. Bu çelişkiye karşılık olarak Osmanlı devleti, kul-devşirme bürokrasi anlayışını uygulamaya sokmuştur. Merkezin toplumun tüm alanlarında kontrolü elinde tutma amacına dayanan bu uygulama, bölük pörçük bir görünüm arz eden ve gevşek kurumsal ilişkilerin hâkim olduğu taşranın/çevrenin özerk unsurlarının gücünü kırmayı da amaçlamıştır. Bu yapı içerisinde mülkiyet ilişkileri üzerinde aşırı bir kontrol uygulanmış ve merkezin kulu olan devşirme bürokrat, taşra eşrafı ve tüccarından üstte konumlandırılmıştır. Mardin, bu durumu, *“ülkenin en önde gelen yurttaşlarının tüccarlar değil de, siyasal iktidarı elinde tutanlar olduğunu göstermektedir”* şeklinde ifade etmektedir. Merkez-çevre arasındaki siyasal ve ekonomik alanlardaki mesafe, kültür alanında da ortaya çıkmıştır. Merkez, İran bürokrasi anlayışının etkisi altında Farsça ve Arapça'dan oluşan bir dil ve dünya görüşünü benimseyerek bir “saray kültürü” oluşturmuşken, halkın/çevrenin oluşturduğu *“kitle kültürü”* ikincil bir statü konumuna atılmıştır. (Mardin, 2020, s. 36-45; Mardin, 1991, s. 57)

Osmanlı toplum yapısı içerisindeki merkez-çevre ayrımı, iktisadi düzende de kendisini şiddetle göstermiştir. Mardin, Osmanlı Devleti'ni *“mali devlet”* olarak tanımlamaktadır. Mali devlet, temel ekonomi politikasının kırsal alandaki vergi gelirlerini maksimize etme çabasına dayanan devlet anlayışını ifade etmektedir (Mardin, 1991, s. 206). İktisadi düzendeki merkez-çevre ayrımının şiddetini arttırması, devletin gelirlerini arttırmak için tımar sisteminden mültezimlik sistemine geçmesi ve bu politikanın istenen sonucu

vermek yerine mevcut olanı daha da bozucu bir etkide bulunmasıyla hız kazanmıştır. Mardin'e göre, giderleri karşılamak için dışarıya borçlanma ve sonuçta dış borçların ödenememesiyle Osmanlı nizamının bozulmaya ve devletin gerilemeye başladığı safhada merkez, kendi toplumunu talan eden konumuna gelmiş ve çevreyi ağır vergi yüklerinin altına sokarak “*Doğu despotizmi*” özelliklerini açıkça sergilemiştir. Merkezin bu despotik politikaları karşısında eşraf, bazen merkezin çevredeki ortağı konumunu sahiplenirken, bazen de köylüler ile ortaklık içerisinde merkeze karşı özerk bir güç konumunu zorlamıştır (Mardin, 2020, s. 47)

Diğer taraftan, Müslüman-Türk unsurların İmparatorluk içerisinde toplumsal hareketliliği olabildiğince kısıtlanmış ve bu unsurların “oldukları yerde durmaları” tesis edilmeye çalışılmıştır. Dış ülkelere siyasi ve iktisadi bağımlılığın artmaya başladığı 18. Yüzyıldan itibaren ise azınlık unsurları Osmanlı iktisadının köşe başlarını tutmaya başlamış ve bu durum, Müslüman-Türk çevre unsurlarında büyük hoşnutsuzlukla karşılanmıştır (Mardin, 1991, s. 215). Mardin, 19. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı sosyo-ekonomik yapısını şu şekilde özetlemektedir:

”XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Osmanlı devletindeki gelir dağılımı kalıbı şöyle özetlenebilir: Memurlar sınıfının üyeleri, bu sınıfta yer alan -askerî, bürokratik, dinî- alt gruplardan sivil bürokratlar artık başı çekmekle birlikte, hâlâ en çok kayırılan mevkileri işgal ediyorlardı. Ayanlar, büyük çiftliklerin sahipleri olarak, taşra bölgelerinde bir zenginlik tabanını ancak yavaş yavaş geliştiriyorlardı. Bununla birlikte, küçük bir yeni nüfuzlular grubu için ödünç para verme de, taşradaki bir zenginlik kaynağıydı. Türklerin sahip olduğu sanayi asgari düzeydeydi. 1913 için yapılmış bir ilk araştırma, İstanbul ve Anadolu'daki 239 kuruluşun 22'sinin devlete, büyük bir çoğunluğunun da yabancılara ve yerel gayri müslimlere ait olduğunu göstermektedir.” (Mardin, 1991, s. 219)

Osmanlı Devleti, Batı karşısındaki geri konumunu ilk olarak askeri alanda deneyimlemiştir ve bunun sonucunda modernleşme atılımları ilk olarak ordunun yapısı üzerinde gerçekleştirilmiştir. Geri kalmanın temel nedeninin, sosyo-ekonomik yapıdaki birtakım çıkmazlarda ve iktisadi zihniyette olduğu görülmemiş ve modernleşme sorunu, Batı tipi bir bürokrasiye dönüşüm çabalarıyla sınırlı kalmıştır (Mardin, 1991, s. 12-13). Üst sınıfların yanlış tespitlerinin yanı sıra alt tarafta ise esnafın iktisadi düzene dair var olanı devam ettirmeye dayalı muhafazakâr anlayışı, kapitalizmin servetin kendi başına bir amaç olarak görülmesi şeklindeki görüşünü benimseyememesine yol açmış ve servet,

siyasi güç konumları yolunda sosyal bir araç olarak değerlendirilmeye devam edilmiştir (Mardin, 1991, s. 29). Mardin, bu noktada, Osmanlı'da esas sorunun, kapitalizmin iktisadi fikrinin anlaşılabilmesi olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı içerisinde servet olgusuna kapitalist bir bakış geliştirilememiştir:

“Yukarıda anlattığım tarihsel hadiseler servetin fonksiyonlarının değişmesi bakımından bakıldığı zaman, kullanılan bir kavram "kapitalizm"dir. Bu kavramla anlatılan, bu hadiselerin sonucunda önceleri toplum içinde karmaşık fonksiyonları olan servetin şimdi kendi başına bir amaç olarak belirmeye başlamasıdır. Eskiden zenginlik -daha önce üzerinde durduğumuz gibi- sosyal ve siyasî fonksiyonlara bağlı iken zaman geçtikçe kendi başına bir değer taşımaya başlamıştır. Oysa, Osmanlı düzeninde servet, sosyal ve siyasal hizmetler görür. Örneğin, servet tüketim ve yatırım için kullanılmasının yanında önemli bir oranda siyasî destek sağlamak için etrafına taraftar toplamak veya bağışta bulunup cami yaptırarak toplumda yer edinmek için bir araçtır.” (Mardin, 1991, s. 30)

Mardin'e göre, bu noktada esas yapılması gereken iktisadi anlayışı ve zihniyeti değiştirmektir. Osmanlı kültürünün temelinde bir “gaza” kültürü olduğunu ifade eden Mardin, iktisadi anlayışın da gaza olgusu çevresinde şekillendiğini belirtmektedir. Bu yapı içerisinde gaza ve fetih en temel gelir kaynağı olarak görülmekteydi. Osmanlı'nın başaramadığı esas şey, iktisadi alanda gaza kültürü çevresinde şekillenen bu anlayışı, verimlilik esasına dayalı modern bir iktisadi anlayışa dönüştürülememesi olmuştur. Osmanlı Devleti, bu dönüşümü gerçekleştirmek yerine tımar sistemine dönüş, vergileri arttırmak, enflasyon yaratmak ve müsadere sistemi gibi “kısır” gelir yolları bulmaya yönelmiştir. (Mardin, 2003, s. 52). Servete geleneksel bakışın devam etmesiyle bağlantılı olarak Osmanlı iktisadi yapısı içerisinde özerk bir pazar/piyasa anlayışı da gelişim gösterememiştir. Mardin, özerk pazarın gelişmemesinin bir diğer nedeni olarak, Osmanlı'da gücün öncelendiği despotik yönetim anlayışını öne sürmektedir. Bu anlayış içerisinde özerk bir Pazar yapısı gelişim imkânı bulamamış ve bununla bağlantılı olarak Batılı anlamda bir sivil toplum da tesis edilememiştir:

“Bir tarafta statüye, kuvvete ve yönetmeye (herrschaft) en önde değer veren yönetici grup vardır, diğer tarafta ise yönetilenler. Bu durum karşısında pazar kuvvetleri hiçbir zaman Batı Avrupa'daki gibi özerkliğe, kuvvet temeline ve meşrutiyete kavuşamadılar. Böylece, Batı'da medenî toplum" (civil society) adını alabilecek olan toplum katı Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmamıştır. Bu deyim burada, kapitalizmin yayılmasıyla doğan kuvvet özerkliği ve onunla beraber gelişen tüzel yapılar (corporate structures) anlamında kullanıyorum. Osmanlı İmparatorluğumda

"medenî toplum'un yerine bağları dinî örgütlenme olan ve üzerinde devletin (veya Osmanlı Devleti'ne bağlılığın) etki yaptığı cemaatçı bir yapının varlığından söz edilebilir." (Mardin, 1991, s. 44)

Osmanlı'nın geleneksel iktisadi kodlarından mirasla "ağalık vermekle olur" anlayışı ve siyasal gücün bir göstergesi olarak gösterişçi tüketim alışkanlığı, dönüşen Batılı bürokrasi tarafından da sahiplenilmiş ve bir tarafta serveti ele geçirerek bunu kısır ve üretkenlikten uzak faaliyetlere harcayan merkez güçleri ile üretici faaliyetlere yönlendirebileceği bir servet birikimine sahip olamayan çevre arasındaki mesafe daha da açılmıştır. Büyük mesafe, çevrenin gözünde merkezin olumsuz imajını pekiştirmiş ve toplumsal yapıdaki merkez-çevre ikiliğini iyice kökleştirmiştir (Mardin, 1991, s. 57):

"Tekrar özetleyecek olursak, Osmanlı toplumu, askerî kahramanlık ve yeniden-üleşim düzeni üzerinde kurulmuştu. Bunun değişmesi, alt sınıflardan gelen kuvvetli protestolarla karşılaşmıştı. Daha sonra, servet mevkiin bir sembolü olarak kabul edildi. Bu görüş de, eskisi gibi, kapitalizm öncesi değerler etrafında düğümleniyordu. XIX. yüzyılda, geleneklere bağlı olanlar, Batı tipi tüketimi sisteme yabancı gördüler ve Batılılaşmada geleneksel karşılıklılık mekanizmasının ve onun getirdiği sosyal denetimin yıkılışına tanık oldular. Tanzimat'ın büyük şehir merkezleri ekonomisinin olanaklarını hazırladığı tarzda gösterişçi tüketim, kişiyi hovardalığa götüren bireysel sonuçların yanında, ekonomik tabanını inkâr, onun içli dışlı karşılıklı ilişkilerinden kaçış olarak belirdi." (Mardin, 1991, s. 66)

Sonuç olarak Şerif Mardin'e göre Osmanlı'da 16. Yüzyıldan itibaren görülen servet birikimi, geleneksel iktisadi düşüncenin kapitalist modern iktisadi anlayışa dönüşümünün gerçekleşmemesi neticesinde devlet ve bürokrasi tekelinde kalmış ve üretici sınıflar servete ulaşamadığı için Batı'dakine benzer özerk bir Pazar yapısı da ortaya çıkamamıştır. Özerk bir Pazar yapısının ortaya çıkamamasının sonucu olarak ise özerk şehirler kurulamamış ve tarımsal gelişme ve toprak genişlemesi gerçekleştirilememiştir (Mardin, 1991, s. 69).

Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ın Batılı bürokrasisinin biçimsel Batılılaşmasını eleştirerek soruna daha derinlikli bir çözüm ortaya koymaya çalışmıştır. Onlara göre çare, yerli bir sanayi, bankacılık sistemi ve tüccar zümresi tesis etmektir. Bu noktada iktisat eğitimi ve kültürü oluşturmak da önemli bir yer tutuyordu. Bu amaçla eğitim kurumlarında okutulan derslerin içerisine, iktisat kültürünü geliştirecek içerikler de eklenmişti. Yeni Osmanlılar'da filizlenen bu görüşleri tam anlamıyla uygulama imkanını Jön Türkler yani

İttihat ve Terakki yönetimi bulmuştur. İttihat ve Terakki yönetimi, kapitülasyonların kaldırılması ve iş imkanlarının millileştirilmesi yoluyla yerli bir tüccar/burjuva sınıfı inşa etmeyi temel amaçlarından birisi olarak belirlemiştir. Bu noktada bürokrasi ile iş birliği içerisinde özellikle I. Dünya Savaşı sırasında gelişen “parti içi” harp zenginleri ortaya çıkmıştır. Türk iktisadi yapısının paradoksu burada ortaya çıkmaktadır; çünkü güçlü bir burjuva sınıfı yaratmaya dönük her politika, devletin/bürokrasinin müdahaleciliğini ve kontrolünü de arttırmaktadır. Mardin’e göre, bu “müdahale” prensibi, Avrupa’daki merkantalist rasyonelliğin izlerinden ziyade, Osmanlı’daki müsadere sisteminin izlerini daha çok taşımaktadır (Mardin, 2003, s. 84, 108, 116). Mardin bu durumu, *“siyasal iktidar etrafında yapılanmış ve dinsel-etnik birimlerden oluşmuş bir sistemden üretimin ve işlevsel iş bölümünün eski yapı içinde yerleştirildiği bir sisteme geçiş, Türkiye’nin “modernleşme” tarihinde mutlaka merkezî bir konuma sahiptir. Bu boyutu ihmal edenler geçişte içerilen sistematik değişimi anlayamazlar.”* şeklinde ifade etmektedir (Mardin, 1991, s. 206).

1923’te Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte de merkez-çevre ayrılığının temel ayrımlarının varlığını sürdürdüğü ifade edilebilir. Yukarıda ifade edildiği üzere bürokrasi ile eşrafın karşı karşıya gelmesinde vücut bulan merkez-çevre etkileşimi, cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür. Bürokrasi ve eşrafın zaman zaman ortaya çıkan kısmi ortaklığı diğer taraftan oldukça önemli bir çelişkiyi de içerisinde barındırıyordu. Eşrafın özerk ve bölgesel bir güç olarak merkez tarafından tanınmasına dair talebi ile bürokrasinin merkeziliğini ve denetim ağlarını çevreye yayma talebi, bu iki unsur arasındaki temel çelişkiyi arz ediyordu. Sonuç olarak bürokrasi, padişaha dayalı/patrimonyal bürokrasi anlayışından akılcı/rasyonel bürokrasiye dönüşüm yoluyla çevreye sızma çabalarını arttırdı. Bu noktada eğitim kurumlarının modernleştirilmesi ve çevreye kısmen açılması da bu çabaları destekleyici bir rol oynamıştır (Mardin, 2020, s. 57). Bu iki grup arasındaki gerilim, Kurtuluş Savaşı sırasında kurulan I. Meclis’te de açıkça görülmüştür. Meclis içerisinde birinci grup olarak adlandırılanlar, merkeziyetçi bürokratik devlet anlayışını savunanlardan oluşurken, çoğunluğu eşraftan oluşan ikinci grup merkeziyetçiliğin gevşemesini ve ekonomik liberalizmi arzuluyordu (Mardin, 2020, s. 60; Önür, 2021, s. 432). Sonuç olarak I. Meclis içerisinde uygulama gücüne hâkim olan

ve Cumhuriyet’i kuran Kemalist kadrolar, Osmanlı bürokrasi anlayışının devamı niteliğinde merkezîyetçi bir yapıyı tesis etmişlerdi:

“Başka bir deyişle, her şeyden önce, merkezin güçlendirilmesi, yani çevreye karşı partinin güçlendirilmesi gerektiği düşünülüyordu. Cumhuriyetin geliştirdiği halkçı temalara rağmen, kökten devrimci olmayan yan, bürokratik düşünüş ve davranış tarzının işte bu özelliğiydi.” (Mardin, 2020, s. 63)

Cumhuriyetin kurucu kadrolarının sosyo-ekonomik düzlemdeki temel amaçları, az gelişmişlik sorununu aşma ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin politikalarından mirasla milli bir burjuva sınıfı ve ekonomi yaratmak üzerine belirlenmişti (Mardin, 1991, s. 223). Mardin, cumhuriyet döneminde ulaşım ve haberleşme alanlarında gerçekleştirilen atılımların, belli oranlarda Türk ekonomisinin dünya ile bütünleşmesini sağlandığını ifade etmektedir. Erken cumhuriyet döneminde, makro ekonomik düzlemde hatırı sayılır bir mesafe kat edilememişse de bu dönemde izlenen politikalar 1950’den sonraki ekonomik gelişimin tohumlarının atıldığı zemin olarak değerlendirilmektedir (Mardin, 1991, s. 224). Bu dönemde, azınlıkların Türkiye ekonomisinden kısmi tasfiyesi, Müslüman-Türk unsurlara belirli fırsat alanları sağlamış ve devletin desteği altında şehirlerde belirli bir zengin sınıf ile taşrada tüccar ve orta sınıf çiftçi grubu doğmuştur. 1929 yılında patlak veren dünya ekonomik krizi bu gelişimleri sekteye uğratmış ve sonrasında özellikle büyük sanayi yatırımlarında devletçi politikalar izlenmiştir. Bununla birlikte tüccar ve özel sanayiciler kesimi de yavaş da olsa gelişimini sürdürmüştür (Mardin, 1991, s. 225-229).

Ekonomik alanda gerçekleştirilen belli başlı gelişmelere ve sınırlı da olsa oluşturulan milli burjuvaziye rağmen Mardin, Erken Cumhuriyet döneminde bürokratik kadroların ve yönetici elitlerin, yeni gelişen şehir ve taşra girişimcilerine karşı açık bir iktidar üstünlüğüne sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre, bu dönemde özellikle taşradaki iktisadi güçlerin siyasal alandan dışlanması, gerçekleştirilen iktisadi ilerlemeleri gölgede bırakmıştır. Bu noktada Cumhuriyet kadroları, Osmanlı bürokrasinin gücü merkezde toplayan anlayışını sürdürmüş ve eğitimi de en temelde girişimci bir sınıf yetiştirmek üzerine değil, bürokrasiye memur kazandırmak üzerine kurgulamıştır. Bu noktada merkez ve taşra güçleri arasında karmaşık ilişki devam etmiştir. Taşra zenginleri bir

taraftan merkezdeki kadrolarla hami-yanaşma ilişkisi içerisine girip devletin desteğiyle ekonomik gelişim kaydederken; diğer taraftan da merkez güçleri karşısında özerk bir siyasal konum elde etme arzusu içerisine girmiştir (Mardin, 1991, s. 230-232). Mardin, bu durumu, Osmanlı'nın Cumhuriyete mirası olarak değerlendirmektedir:

“Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, giderek artan bir biçimde devlet gücünü ekonomik kalkınma yolunda harekete geçirmeye yönelmişlerdi. Bu kurucular, XIX. yüzyılın ortalarında meşruluk kazanmış olan şeyi uygulamaya koymuşlardı. Yine onlar, ayrıca bir Türk müteşebbis sınıfının gelişmesini teşvik etmişlerdi. Bu sınıfta belli sınırlar içinde tutacağını düşündükleri önlemler almışlardı; siyasal iktidarın hâlâ koruyucuların tekelinde tutulabileceğine inanıyorlardı. Bu beklentiler teyid edilmiş gibi görünmemektedir ama, Türk toplumsal değişmesinin nihaî ürünü bugün hâlâ arka planında bir "Osmanlı" ögesine sahip bulunmaktadır. Bugünün ekonomik sistemini, bu sistem kapitalizmin özelliklerini giderek artan ölçülerde içermekle birlikte, kapitalizmden çok, geç yeni -patrimonyalizm olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır.” (Mardin, 1991, s. 199)

Erken Cumhuriyet döneminde merkez-çevre arasındaki karmaşık etkileşim ağı, II. Dünya Savaşı sonrası yeni bir boyut kazanmıştır. Savaş sırasında taşra kentlerinde tarım ürünlerine olan talep artışıyla zenginliğini arttıran tacir ve spekülâtörler grubu, taşra memurları ve nüfuz sahipleri ile ortaklık kurarak merkez güçlere karşı güçlü bir ittifak içerisine girmiştir. Köylüleri de yanaşmacı ilişkiler sonucu etkisi altına alan bu ittifak, 1950 yılında Demokrat Parti ile birlikte iktidara yerleşmiştir. Demokrat Parti, CHP'den kopan bürokratik elitler ile taşra zenginlerinin iş birliği içerisinde daha liberal politikalar izlemek üzere yönetimi ele almıştı. Mardin'e göre, bu süreç, Türkiye'nin toplumsal gelişiminde ikinci bir evrenin başlangıcı ve ekonomik kodlarda bir dönüşüm anlamına gelmektedir. (1991, s. 233-236). Bununla birlikte bürokrasi ve girişimci/burjuva sınıfı arasındaki ilişki, Osmanlı'nın son dönemlerinden bugüne çok katmanlı ve karmaşık bir etkileşim şekli içerisinde gelişmiştir.

Girişimci/burjuva sınıfı, bir yandan önünün açılması noktasında bürokrasi kadroları ile yanaşmacı ilişkiler içerisine girerken; diğer taraftan özerk bir güç olma arzusunu da sürdürmüştür. Bu özerk güç olma arzusunun neticesinde Demokrat Parti içerisinde iktidara kısmi ortak olmuş; ancak bu iktidara bürokratik elitler, darbe yoluyla iktidarı tekrar ellerine alarak cevap vermişlerdir. 27 Mayıs 1960 yılında Demokrat Parti iktidarına karşı gerçekleştirilen darbe, Mardin'e göre, merkez ile çevre arasındaki kopukluğun

çarpıcı bir ifadesidir. Merkezi bürokrasi bu yolla, çevreyi tekrar “olması gerektiği” yere göndermiştir. Sonrasında 1971 yılındaki müdahale de bu tutumun devamı olarak ortaya konmuştur. (Mardin, 2020, s. 75) Özetle, merkez-çevre analizinden hareketle tarihsel ayrıksılığı görülen merkez ve çevre unsurları, Cumhuriyet döneminde bürokrasi elitleri ve kentli/taşralı zenginler ayırımına evrilmiş ve Türkiye’deki merkezîyetçi elit bürokrasi hafızası ile milli burjuvazinin yanaşmacı alışkanlıkları aşk-nefret ekseninde sürmüştür.

3.9.2. Sivil Toplum ve İkincil Yapılar

Şerif Mardin, Türk toplum yapısını anlama yolunda bir araç olarak ortaya koyduğu merkez-çevre analizini, sivil toplum üzerine tartışmalarıyla genişletir. Mardin için Türkiye’de sivil toplum tartışması, merkez-çevre analizini tamamlayıcı bir nitelik arz etmektedir. Esasında onun gözünü diktiği şey, Türk toplumunda sivil toplumsuzluğun tarihsel, sosyal ve iktisadi koşullarını anlamaktır. Mardin’in sivil toplum kavramına ilgisinin temel nedeni, Türk modernleşmesinin imkanlarını ve sınırlılıklarını ele alırken, bu kavramı metodolojik bir araç olarak ortaya koyma arzusundan dolayıdır (Yıldırım, 2010, s. 153).

Mardin’e göre sivil toplum kavramı, “şehir adabı” anlamına gelmektedir ki bu kavramın karşıtı olarak askeri toplum değil, belki “gayrimedeni” kavramı kullanılabilir. Sivil toplum’un kaynağı, “şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri” ifade etmektedir. Mardin, sivil toplum kavramını, Batı’nın bir toplumsal aşaması olarak değerlendirmektedir. Batı’da özerk şehir yapılarının teşekkülünde köklenen sivil toplum kavramı, sonrasında merkezi devlet gücü karşısında belirli bir özerklik alanı elde eden kentli orta sınıfın/burjuvazinin ortaya çıkışıyla oluşumunu tamamlamıştır. Batılı anlamda sivil toplum kavramının en temelde “devletdışılık” üzerinden şekillendiğini ifade eden Mardin, kavramın iki ana hattının “a) Devlet dışındaki hayatın akışının garanti altına alınması ve b) İktisadi faaliyetlerin milli hayatın çerçevesi içinde bile bir özerkliğe sahip olması” üzerinden ifade edildiğini belirtmektedir (Mardin, 2020, s. 9-15).

Mardin, “Batı toplumlarından farklı olarak Osmanlı toplumunda sosyal sınıfların kristalleşmemesi, ancak embriyo düzeyinde varlık göstermesi nedeniyle ne girişimci

niteliğe sahip burjuvazi ne de kamuoyu oluşturacak şekilde entelektüel, edebi ve sanatsal faaliyetlerin” gelişebildiğini ifade etmektedir (Önür, 2021, s. 429) Mardin, Türk toplumunda Batılı anlamda bir sivil toplumun oluşmadığını savunmaktadır. Hem Osmanlı’da hem de Cumhuriyet döneminde kentler özerk bir yapıya sahip olamamış ve bunun yanında, devletten bağımsız bir piyasa ve mülk anlayışı, karşısında hakkının çalındığını düşünen devleti bulmuştur (Mardin, 2020, s. 15). Osmanlı’da şehirler, devlet siyasetinin bir parçası olarak kurulur veya şehirdeki halk yine merkezin siyaseti olarak başka bir yere sürülebilirdi. Ancak Batı’da bu tarz bir uygulama yoktu ve şehirler, merkezi güce bağlı olmaksızın varlığını sürdürebilmekteydi (Mardin, 2019, s. 115). Buradan hareketle Osmanlı devlet geleneğinin dayandığı bürokratik-patrimonyal anlayışın bir sonucu olarak, toplumsala dair her şey devletin etki ve kontrol alanı altında gelişmiş olduğu ve bundan dolayı devletten ayrı bir “kamuoyu” ve “kamu çıkarı” kavramları teşekkül edemediği ifade edilebilir:

“Batı’daki “kamuoyu”nun arkasında, son kertede, çok eskilere giden topluluğun iktisadi kesimlerinin oluşturdukları, fakat onların varlığının dışında da çalışan bir kişi ve grup özelliği fikri vardır. Bundan dolayı Batı’da “milli çıkar” dendiği zaman “kişi” ve “grup” özerkliği akla geliyor. Türkiye’de ise “milli çıkar”ın kişi veya grup özelliklerine bağlı olmayan kolektif bir anlamı vardır.” (Mardin, 2020, s. 17)

Osmanlı patrimonyal-bürokratik devlet anlayışı nedeniyle Pazar kuvvetleri daha dar anlamda özerk bir tüccar sınıfı oluşamamıştır. Mardin’e göre, bundan dolayı Batı’daki sivil toplum anlamında bir toplumsal katman katı Osmanlı sosyo-ekonomik yapısından doğamamıştır (Mardin, 1991, s. 44) Osmanlı’da da zengin bir tüccar zümresi elbette ki bulunmaktaydı ancak bu zümre Batı’daki gibi devlet karşısında belirli bir siyasi güce sahip hâkim tüccar oligarşisine asla dönüşemedi (Mardin, 2019, s. 114) Ancak bununla birlikte Şerif Mardin, Osmanlı’da “yarı sivil toplum” kurumlarının bulunduğunu ifade etmektedir. Ona göre, bu yapıların en önemlileri tarikat ve cemaat ilişkileri olmuştur (Mardin, 1991, s. 44):

“Devlet ile fert arasında ikincil yapılar bir tampon vazifesi göremeyince, ferdin bunların yerine geçecek bir sığınak araması gerekir. Batı’da ikincil yapıların yerine getirdikleri bu koruma fonksiyonunu Doğu’da bir taraftan “ümmet” yapısı, diğer taraftan “ümmet” yapısına bağlı olarak “tarikat” yapısı görmektedir.” (Mardin, 2019, s. 73)

Mardin, Batı’da kilise-seküler güçler, feodalite-burjuvazi-proletarya vb. çeşitli şekillerde görülen çatışmalardan farklı olarak Osmanlı’da temelde cemaat-devlet çatışmasının var olduğunu belirtmektedir. Cemaat ve tarikat yapıları, imparatorluğun birçok noktasına uzanabilen haberleşme ve iletişim ağları sayesinde ayakta kalabiliyor ve yer yer merkezi otoriteyi ciddi anlamda tehdit eden ayaklanmalara kalkışabiliyordu. Ancak Osmanlı devleti, kendisine bağlı ulema sınıfı sayesinde tarikat akımlarının büyük kısmını kendisine bağlamayı bilmiş ve siyasi olarak üstünlüğünü kabul ettirmekle beraber gündelik hayatta bu yapılara kısmi bir özerklik tanımaya devam etmiştir. Ancak 19. Yüzyıldan itibaren gelişen Batılı Osmanlı bürokrasisi ve devamında Cumhuriyet kadroları Batılı anlamda seküler bir sivil toplum inşası tesis etmeyi amaçlamış ve bu noktada tarikat-cemaat yapılarını sivil toplum alanından dışlamıştır. Bu Batılılaşma ve sekülerleşme politikalarının bir sonucu olarak tarikat ve cemaat yapıları “yeraltına” itilmiştir (Mardin, 2020, s. 23-32). Ancak merkezi bürokrasinin bu politikalarından önce çevre, çoktan tarikat ve cemaat yapılarıyla sıkı ilişkiler kurmuştu ve bu politikalara karşı çevrenin verdiği tepki, sekülerleşmek yerine tarikat ve cemaat ilişkilerini koruyarak içe kapanmak şeklinde olmuştu.

3.9.3. Türkiye’de Din, Tarikat/Cemaat Yapıları ve İktisat

Şerif Mardin, din olgusunu, “dünyayı anlama ve kendini o dünyada belirli bir yere yerleştirme modeli” olarak ele almaktadır. Ona göre din, “insanlarda uzun süreli, geniş kapsamlı, güçlü ve güdüler yerleştirmeye çalışan bir semboller sistemi”dir (Geertz, 1980, s.4-5’ten akt. Mardin, 2019, s. 37). Mardin’in din olgusuna ilgisinin temel sebebi, dini Türk toplumunda bir “eylem aracı” olarak değerlendirmesinden ileri gelmektedir. Ona göre bu “eylem aracı”nın niteliğini ve tarihsel-toplumsal gelişimini anlamak, Türkiye’de bireylerin ideolojik ve siyasi alandaki tutumlarını anlamayı kolaylaştıracaktır (Mardin, 2019, s. 30). Mardin din olgusunu, basitçe bir üstyapı kurumu olarak değil, Marxist anlamda bir altyapı kurumu olarak görmekte ve onun şekillendirici etkisine önemli bir paye vermektedir. Türkiye’de dinin kabaca Aydın İslamı ve Halk İslamı olarak ikili bir yapıya sahip olduğunu düşünen Mardin, çalışmalarında daha çok Halk İslamı (*Volk İslam*) üzerine eğilmiş ve dinin ortalama bireyin eylem ve tavırlarını nasıl şekillendirdiği ve etkilediği üzerinde durmuştur (Önür, 2021, s. 435-436). Bununla birlikte Mardin, Türkiye’de din olgusunun tüm yönleriyle anlaşılabilmesinin ancak onun

tarihsel arka planına hâkim olarak mümkün olabileceğini savunmaktadır (Mardin, 1991b, s. 116).

Osmanlı’da din olgusunun niteliği, Osmanlı’nın genel yönetim anlayışının etkisi altında şekillenmiştir. Osmanlı Devleti’nin ve bürokrasisinin temel görüşü olan “*nizam-ı alem*” görüşü, merkezi yapının toplumu bu görüş çıkarına şekillendirmesi ve kontrol altında tutmasına dayanmaktadır. Bu bağlamda rejimin amacı, toplumsal hareketleri olabildiğinde kontrol altında tutmak ve bu grupları “*nizam-ı alem*”e dayanan toplumsal yapı içerisinde bir yere oturtmaktır. Bu siyaset anlayışı içerisinde din olgusu da “*nizam-ı alem*”in ve devletin bir parçası olarak görülmüş ve devletin bekasına ideolojik bir meşruiyet kaynağı olarak değerlendirilmiştir. “*Din-ü devlet*” olarak görülen bu anlayış, “*güçlü bir devletin koruyucu gücünden yararlanamayan dinin sürekliliği de sağlanamaz*” şeklinde din ve dini gruplar üzerindeki kontrolünü meşrulaştırma yoluna gitmiştir (Mardin, 2020, s. 207-209).

İslamiyet’teki vahdet/birlik inancından hareketle, merkezi otoritesini dini referansla pekiştirmeye çalışan Osmanlı Devleti, bu sayede fert ile devlet arasına giren ikincil yapıların oluşumunu engellemeye çalışmıştır. Din olgusunu ulema sayesinde devlet ideolojisinin bir parçası olarak konumlandırmasına rağmen, devlet-fert arasındaki iletişimi nitelikli hale getirecek ikincil yapı eksikliği, özellikle merkezden dışlanan çevre unsurlarını en kolay ulaşabilecekleri din olgusu içerisinde bir arayışa yöneltmiştir. Bu noktada, merkezin kontrolü altındaki din anlayışından farklılaşan heterodoks dini akımlar, tarikatlaşma ve cemaatleşme yoluyla, dışlanan çevre unsurlarının arayışına bir cevap vermiştir. Bu noktada, ana akımdan farklılaşan tarikat ağları, ikincil yapı unsuru olarak kısmi bir özerklik içinde Osmanlı İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerinde ciddi etkilere sahip olmuştur (Mardin, 1991b, s. 117; Mardin, 2019, s. 71-79).

Saray kültürü-Kitle kültürü arasındaki ayrıma ve mesafeye, aşağılanan kitle kültürüne sahip bireylerin tasavvuf akımları ile yakınlaşması sonucu, Aydın İslamı-Halk İslamı olarak tanımlayabileceğimiz dini yaşama ve anlama farklılığı da eklenmiştir. Böylece merkez ve çevre arasındaki ekonomik ve kültürel anlamda var olan mesafe, dini anlamda da ortaya çıkmıştır. Sonrasında Tanzimat döneminde ortaya çıkan seçkinci-Batılı

bürokratların seküler politikaları ile bu ayrım, daha da derinleşmiştir (Mardin, 2019, s. 129-132). Tanzimat bürokratlarının sekülerleşmeye dönük reformları, merkezi otoritenin kontrolü altındaki ulema sınıfını da devlete karşı yabancılaştırmış ve bu yabancılaşma sonucunda ulema içerisinde birtakım kişiler de tarikat/cemaat ağlarına dahil olarak sekülerleşme karşıtı bloğu oluşturmuştur (Mardin, 1992b, s. 22). Merkez ile çevre arasındaki mesafenin daha da açılmasına yol açan bu gelişmeler sonucu, merkez güçleri, çevre tarafından “gavur” memur ve subay imajında görüldüğü üzere “olumsuz özdeşleştirme”ye tabi tutulmuştur (Mardin, 2019, s. 84).

Cumhuriyet döneminde de devam eden merkezin toplumu sekülerleştirmeye yönelik politikalarına karşı bir tepki olarak dine dönüş hareketleri başlamış ve toplum içerisinde ciddi bir İslamcılık’a dönüş eğilimi baş göstermiştir. Mardin (2019, s. 149-152), dine dönüşün iki hat üzerinden gerçekleştiğini ifade etmektedir. Buna göre birinci hat, Osmanlı ulema kalıntılarının etkisi altında daha entelektüel ve kitab-i İslamı; ikinci hat ise, halk hurafeleriyle karışmış bir biçimde Halk İslamı (*Volk İslam*)’na dönüşü temsil etmiştir. Cumhuriyet’in seküler politikaları, kimlik ve anlam inşa etme noktasında özellikle çevre unsurları tarafından sahiplenilmemiş ve bu boşluğu Volk İslam’ın sembolleri doldurmuştur. Volk İslam, çevredeki halk unsurları için modernist dönüşüme karşı bir kimlik sığınağı olmuştur (Mardin, 2019, s. 166).

Bunun yanı sıra, modernleşme politikaları sonucunda merkez tarafından bu sosyo-politik dönüşüm çabalarına bir tehdit unsuru görülerek “yeraltı”na itilmiş olan tarikatlar (özellikle Nakşibendilik), halkın Volk İslam’a olan yönelişiyle eklemlenerek bu kitleleri büyük oranda kendine çekmiş ve özellikle çevrede etkinliğini ve aktivizmini oldukça geliştirmiştir ki özellikle 1946 sonrası bu tarikat ağları Türk siyasetinde de etkili bir aktör haline gelmiştir (Mardin, 1991b, s. 124; 2011, s. 59). Cumhuriyet döneminde yükselişe geçen tarikat-cemaat ağlarının en önemlilerinden biri Nurcular olmuştur ki Şerif Mardin’in Nur cemaatinin kurucusu Said Nursi üzerine detaylı bir çalışması bulunmaktadır (bkz: Mardin, 1992b)

Mardin, İslam ve iktisadi tavır alışlar arasındaki ilişkiye dair analizlerinde ise İslam ve girişimciliğin birbirini temelden dışladığı şeklindeki görüşlere katılmamaktadır. Bunun

tersine, İslam'ın yaratıcılığı teşvik eden unsurları olduğunu düşünen Mardin, bu unsurların modern kapitalist anlayışın “daha fazla”ya dayanan kabulünden farklılık arz ettiğinin de altını çizmektedir:

“İslam toplumunun “yaratıcı” olma sorununa etkisi, bu toplumun geleneksel bir iktisadi yapıya sahip olmasına çok bağlıdır. Şehirlerde hakiki bir kapitalizme geçilemeyişi, imalatta sınırlı bir arzın bulunması ve bunun beraberinde getirdiği hisbe görüşü, insanların meslek hayatlarında genişliğine değil derinliğine çaba sarfetmeleri ile sonuçlanır. Bir insanın yaratıcılığı, içinde çalıştığı kurumun büyüklüğünü arttırmakla değil, yirmi yıl çalıştığı bir cildin tezyinatında belli olur.” (Mardin, 2019, s. 87)

Mardin'e göre İslam toplumlarında “gaza” olgusu, bir girişimcilik faaliyeti olarak değerlendirilebilir. İslam toplumunda, gaza, yaratıcılığın pratiğe döküldüğü bir olgu olarak görülür:

“Gerek kişiyi toplumun dar iktisadi çerçevelerinden çıkarması, gerek üstün bir İslami başarı temsil etmesi bakımından İslami toplumda yaratıcı olmanın en başarılı şekli gazi olmaktır.” (Mardin, 2019, s. 87)

Mardin'in analizlerinde, İslam'ın iktisadi faaliyetlerden uzak durmayı şartlayan bir öğretisinin bulunmadığı ifade edilmekte ve daha ziyade İslam'daki iktisadi faaliyet zihniyeti ve anlayışının modern kapitalizmin temel kabullerinden farklılık gösterdiği vurgulanmaktadır. Diğer taraftan Mardin, Türk toplum yapısı içerisinde tarikat ve cemaat yapılarının da her zaman iktisadi bir işleve sahip olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Osmanlı döneminde dahi tarikat ve cemaat yapıları, alt tabakalara üst tabakalara geçiş için toplumsal hareketlilik imkânı sağlayan alanlardır (Mardin, 2019, s. 96-97). Osmanlı'nın son dönemi ve Erken Cumhuriyet yıllarında, sekülerleşme politikaları karşısında içe kapanarak toplumsal hakimiyetini ve iktisadi işlevini kaybetse de tarikat ve cemaat ağları 1950'li yıllardan sonra neredeyse daha güçlü bir şekilde toplumsal alana dönüş sağlamıştır.

Mardin, tarikat ağlarının toplumsal bir çerçeve olarak kabulünün ve kurumsallaşmasının 1950'lerden sonra taşralı orta sınıfın doğuşuyla paralel ilerlediğini belirtmektedir (Mardin, 2011, s. 77) Mardin, bu durumu, başlangıçtaki içe kapanma sürecinin aşılmasıyla

Cumhuriyet rejiminin modern sosyal ve iktisadi kurumları ile taşra ve tarikat yapıları arasındaki bir karşılıklı etkilenme ve uyum süreci olduğu şeklinde değerlendirmektedir. Buna ek olarak, özellikle Nakşibendi tarikat ağlarıyla içerisinde eğitilmiş genç bir kesim ortaya çıktığına dikkat çeken Mardin, bu eğitilmiş gençler tarafından İslamcı söylemlerin kamuoyuna iletmeye başlandığını ve tarikat mensubiyeti olan bu kişiler içerisinde bankacılık, ticaret, şirket ve siyaset dünyasında faaliyet göstermeye başlayanların çıktığını ifade etmektedir (Mardin, 2011, s. 61, 77):

“Uyum süreci tadruci olarak muhafazakarların bilişsel çerçevesini değiştirirken aynı sırada Naşibendiler (ve her türlü İslami muhafazakârlar) iktisadi-rasyonel stratejileri teşvik eden Pazar ilişkileriyle tanışmışlardı. Pazar ilişkisinin yükselişi yeni bir yapısal olguya, bir sınıf tipinin gelişmesine neden oldu: Pazarcular (esnaf) iş adamı oldu. Bu grup etkisini 1970’lerde Anadolu iş adamı sınıfının ortaya çıkmasında gösterecekti.” (Mardin, 2011, s. 188)

Nitekim 1960’ların sonunda nüfus artışının ve hız kazanan kentleşme olgusunun da etkisiyle Necmettin Erbakan ve Milli Selamet Partisi ile Türk siyasetinde de temsil imkânı bulan bu kesim, şüphesiz MSP’nin toplumsal ve iktisadi tabanını oluşturuyordu. Mardin’e göre MSP ve Erbakan, hızla gelişen taşralı-muhafazakâr orta sınıfın iktisadi düzen içerisinde bir üst lige çıkmalarına yönelik engellere karşı tepkinin kurumsallaşmasıydı. Buna göre, küçük ve orta boy esnaflık ve tüccarlıktan büyük sanayici olma yönünde talep ve eğilimleri olan bu kesim, “sistemin” bankalar üzerinden kendilerine koydukları engellemelerin kaldırılmasını ve iktisadi pazar içerisinde “beyaz Türk”lerin kayırılmasının son bulmasını talep ediyorlardı (Mardin, 1991b, s. 135-139). Bugün görüldüğü üzere, önce Turgut Özal ve ardından Recep Tayyip Erdoğan iktidarları altında bu toplumsal taban küçük-orta ölçekli esnaf-tüccardan büyük-uluslararası ölçekli sanayici-şirket sahibi olmaya yönelik arzularını gerçekleştirmiş ve Türkiye’nin sosyo-ekonomik düzeninde merkezi bir konuma oturmayı başarmıştır. Sonuç olarak Mardin, Türkiye’de dindarlık ve sekülerizm arasındaki ilişkinin, tek boyutlu bir çatışma analizi üzerinden okunamayacağını ifade etmektedir. Bunun aksine bu iki olgu arasındaki ilişkinin çok boyutlu ve çok yönlü bir mahiyet arz ederek birbirlerini karşılıklı etkileme ve dönüştürme şeklinde işlediğini savunmaktadır (Mardin, 2011, s. 198)

3.9.4. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

Şerif Mardin, merkez-çevre analizi, sivil toplum tartışmaları ve din üzerine ortaya koyduğu çalışmalarında, Türkiye’de girişimcilik olgusuna dair bize geniş ve çok boyutlu bir açıklama sunmaktadır. Türkiye’nin sosyo-kültürel ve iktisadi yapısını Osmanlı’dan Cumhuriyete bir tarihsel süreklilik ve devamlılık çerçevesinde ele alan Mardin, yapısal özellikler ile zihniyet ve ideoloji unsurlarını bir arada ele alarak konu hakkındaki literatüre önemli katkılar sağlamıştır. Mardin’den hareketle girişimcilik olgusu, Osmanlı toplum yapısının yapısal özellikleri ve iktisadi zihniyet anlayışından köklenir. Mardin’de girişimcilik tartışmasında önümüze çıkan temel temalar, Osmanlı iktisadi zihniyeti, servet ve verimlilik anlayışı, merkezi bürokrasi ve çevre unsurlar, Türk modernleşmesi, arpalık uygulaması ve dini anlayış ve örgütlerdir.

Osmanlı’nın toplum yapısı en sade haliyle yönetenler ve yönetilenler şeklinde ikili bir görünüme sahipti. Yönetilenler tabakasını oluşturan tüccar ve esnaf, özellikle Osmanlı’nın gerileme döneminde dünya ticaret yollarının değişmesiyle birlikte iç pazara kapanmış ve bu zümrelerin girişimleri önemli ölçüde azalmıştı. Köylü ise ağır vergi politikalarının altında ağır bir şekilde eziliyordu. Yönetilen bu zümrelerin iktisadi verimliliği tamamen devletin izlediği devletçi ekonomi politikalarına kalmış haldeydi (Mardin, 2020, s. 94-95). Mardin’e göre Osmanlı’nın ekonomik yapısının oldukça katı bir ekonomik ve siyasal denetime dayalı “*devletçi/merkeziyetçi*” bir nitelikte olması, Batı’daki tarihsel gelişmenin aksine, Osmanlı’da tüccar, esnaf ve köylü zümreleri içerisinden özerk ve bilinçli bir sınıfın çıkamamış olmasının temel nedenlerinden biridir (Mardin, 2020, s. 103).

Osmanlı iktisadi yapısının bir diğer önemli yönü, merkezi iktidarın toprağın tamamına sahip olması yoluyla iktisadi alanın neredeyse tamamını kontrolü ve denetimi altında tutabiliyor olmasıdır. Mardin’e göre, bu düzen içerisinde siyasal iktidara dayanan statü, ekonomik gelirin üstünde konumlanmış ve ekonomik gelirin bir garantisi olarak görülmüştür. Siyasalın iktisadi olandan önce geldiği bu anlayış içerisinde, bireylerin girişimsel eylemlerini sürekli hale getirecekleri tüzel kişilikler ve piyasa kurumlarının oluşmasına imkân verilmemiştir (Mardin, 1991a, s. 197). Osmanlı’da servet anlayışı da bu anlayışın bir sonucu olarak, Batı kapitalizminde olduğu gibi üretici faaliyetlere değil,

bir güç ve statü göstergesi olarak tüketime ve himayeye harcanmaktaydı. Bu anlamda Osmanlı'da servet, iktisadi olmaktan çok siyasi bir nitelik göstermekteydi (Mardin, 1991a, s. 30) Tımar sisteminden İltizam sistemine geçişle beraber, iktisadi alanda merkezi-bürokrasi ile ilişkiler daha fazla önem kazanmaya başladı. Bu durumda, piyasa aktörlerinin kendi aralarındaki ilişki biçimlerinin yerini, devlet katından ayrıcalık sağlamaya yönelik bürokrasiyle ilişkiler aldı. Mardin'in "arpalık" sistemi olarak adlandırdığı bu ilişki biçiminde, bürokrasi de iltizama başvuran kişilere çeşitli ayrıcalıklar sağlamak yoluyla kazanç elde etmekte ve böylece iktisadi alanda etkili bir aktör konumuna gelmekteydi (Mardin, 2019, s. 111)

Mardin'in Osmanlı iktisadi yapısı üzerine analizlerinde "verimlilik" kavramı da önemli bir yer tutmaktadır. Mardin'e göre Osmanlı'nın iktisadi zihniyeti, "verimi arttırmaya değil, kılıcının hakkıyla yeni gelir kaynakları elde etme" üzerine temellenmiştir. Modern Batı iktisat anlayışının, rasyonel işletme ve ticareti teşvik etme tedbirlerine Osmanlı'da rastlanmamaktadır. Mardin'e göre Osmanlı ve Batı arasındaki bu farkın nedeni, Osmanlı Devleti'nin toprak sistemine ve bu sayede iktisadi alana hâkim oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu yolla Osmanlı'da, devlet ile fert arasındaki ilişkide ferdin serbest bir şekilde gelişebildiği bir politikaya izin verilmemiştir. Bunun sonucu olarak ise, Osmanlı Müslüman-Türk unsurlarında ciddi bir iktisadi kültür eksikliği ortaya çıkmış ve iktisadi faaliyet alanları azınlıklara bırakılmıştır (Mardin, 2020, s. 167-170). Her alanda modernleşme atılımlarının gerçekleştiği 19. Yüzyıllardan itibaren ise, iktisadi alandaki yenilikçi politikaların önüne tarihsel arka planını bu yapıdan alan iktisadi bir paradoks çıkmıştır:

"Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. Asırda karşılaştığı iktisadi durum iki yönde gelişmeyi icabettiriyordu: Bir taraftan devletin, Batı'nın iktisadi nüfuz etme politikası karşısında bazı tedbirler alması gerekiyordu, aynı zamanda da ferdin iktisadi faaliyette yer alması için ferdin teşvik edilmesi gerekiyordu. Bu çözüm yollarının ikisinin birden tatbiki hemen hemen imkansızdı. Devletin müdahalesi ferdi teşvik etmek için başvurulmuş yollarda mecburen kısıntılar meydana getirecekti, ferdin teşviki için kendisine tanınması gereken geniş özgürlük ve mecburen bir yerde devletin menfaati ile çatışacaktı. Bütün bunların arkasında yatan ise Batı'nın uzun zamandan beri kullanmaya başladığı bir sistemin ve beraberinde getirdiği kavramların Osmanlı İmparatorluğu'na çok yavaş yerleşmiş olmasıydı." (Mardin, 2020, s. 172)

İttihat ve Terakki'nin iktidarda etkili olduğu 1908 yılına kadar Türk unsurlar, Osmanlı iktisadi düzeni içerisinde ciddi bir ekonomik girişim sahipleri olarak dahil olmamışlardır. İttihat ve Terakki'nin millileşmeye yönelik politikaları iktisadi alana da uygulaması sonucu, bu sahada bir “*milli burjuvazi*” yaratılması amaçlanmış ve Türkler, iktisadi pazara girişimci olarak girmeye başlamışlardır. Mardin'e göre bu noktada, Türk siyasal ve ekonomik düzeninde uzun yıllar boyunca karşımıza çıkacak olan bir paradoks baş göstermiştir. Buna göre, siyasal iktidara sahip olanların himayesi altında gelişen girişimci sınıf, bir aşamadan sonra özerklik arayışı içerisinde girerken, iktidar sahipleri ise bunu iktidarlarına bir tehdit olarak görüp bu sınıfı daha fazla kontrolleri altına almaya çalışmıştır. Bununla bağlantılı olarak önce İttihat ve Terakki kadroları ve sonrasında Cumhuriyet kadroları tarafından benimsenen iktisadi anlayış, serbest piyasa anlayışı yerine devlet-fert arasında bir iş birliği öngören “dayanışmacılık” anlayışı olmuştur:

“Bir “ulusal ekonomi”nin kurulması, bir başka deyişle, Jön Türklerin “devlet denetiminde bir sosyal devlet” sloganı, bu fikrin kendilerine özgü türüdür ve devletçe yönetilen bir “ulusal ekonomi” ile gelişmekte olan girişimci sınıfı uzlaştırma çabaları, o günden bu yana Türk Ekonomisinin gelişimini niteleyen bir gerilime yol açmıştır.” (Mardin, 2020, s. 117)

Cumhuriyet döneminde de bürokrasi seçkinleri ile bu seçkinlerin yaratmak istedikleri girişimci sınıf arasındaki ilişkiler, İttihat ve Terakki dönemindeki çelişkili ve belirsiz durumu taşımıştır (Mardin, 2020, s. 118). Mardin'e göre bu çatışma da Osmanlı patrimonyal bürokrasi anlayışının bir parçası olarak, devletin denetimi ve kontrolü dışında bir “*sivil toplum*” alanının gelişmesine izin vermemesinin izlerini taşımaktadır (Mardin, 2019, s. 139). Türk toplum yapısının merkez-çevre ikiliği Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürmüştür ve merkezi iktidar, iktidarından pay almaya çalışan yeni girişimci sınıfı gizil halde kendisine bir tehdit unsuru olarak görmüştür. Bu çatışma bir noktada Osmanlı'nın Cumhuriyet'e bıraktığı paradoksal bir miras olmuştur (Mardin, 2020, s. 118):

“Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları, giderek artan bir biçimde devlet gücünü ekonomik kalkınma yolunda harekete geçirmeye yönelmişlerdi. Bu kurucular, XIX. yüzyılın ortalarında meşruluk kazanmış olan şeyi uygulamaya koymuşlardı. Yine onlar, ayrıca bir Türk müteşebbis sınıfının gelişmesini teşvik etmişlerdi. Bu sınıfı belli sınırlar içinde tutacağını düşündükleri önlemler almışlardı; siyasal iktidarın hâlâ koruyucuların tekelinde tutulabileceğine inanıyorlardı. Bu beklentiler teyid

edilmiş gibi görünmemektedir ama, Türk toplumsal değişiminin nihai ürünü bugün hâlâ arka planında bir "Osmanlı" ögesine sahip bulunmaktadır. Bugünün ekonomik sistemini, bu sistem kapitalizmin özelliklerini giderek artan ölçülerde içermekle birlikte, kapitalizmden çok, geç yeni-patrimonyalizm olarak tanımlamak daha yerinde olacaktır.” (Mardin, 1991a, s. 199).

Mardin’in Türk toplum yapısı analizlerinde kullandığı kavramlardan biri de Almanca “*Herrschaft*” kavramıdır. *Herrschaft*, güç ve egemenlik ilişkilerinin (özellikle merkezi-siyasal gücün) hâkim olduğu toplum yapılarını tanımlamaktadır. Osmanlı’da açıkça görülen *Herrschaft* yönelimi, Mardin’e göre, Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir:

“Cumhuriyetin Herrschaft yönelimi, baştan itibaren Cumhuriyetin içindeki iktisadi hayatı kontrol altına alma isteği şeklinde görülmüştür. Ticaretin ekalliyetlerin elinden alınması bakımından kendisine önem verilen tüccar 1950’ye kadar ancak devlet kapısı’na olan etkisi oranında birinci sınıf vatandaş olabilmıştır. Tüccar sosyal bir tip olarak Cumhuriyetin idarecilerince benimsenmemiştir.” (Mardin, 2019, s. 142).

Mardin’e göre girişimci sınıfın özerklik ve iktidar isteği ile merkezi bürokrasi güçleri arasındaki çatışma, 1950 yılına kadar Türk siyasi ve iktisadi yapısının ana temasını oluşturmuştur (Mardin, 2019, s. 144).

Osmanlı’daki “*arpalık*” sistemi de Cumhuriyet Türkiye’sine aktarılan bir diğer miras olmuştur. Bu dönemde de devlet kapısında kapılanmak iktisadi fırsatlar sağlamak açısından önemli olmuş ve maaşı için olmasa da ulaşım sağlayacağı fırsatlar ve imkanlar sayesinde memurluk cazibesini korumaya devam etmiştir. Mardin, bu durumu, “*Türkiye’de özel sektörde başarı göstermenin en iyi yolu devlet memuru olarak başlamaktır.*” şeklinde ifade etmektedir (Mardin, 2019, s. 140). Osmanlı’da rüşvet alma yoluyla iktisadi sisteme entegre olan bürokratlar ve memurlar, Cumhuriyet döneminde siyasal güç avantajlarını kullanarak bu kez bürokrat-girişimci olarak iktisadi sahaya girmişlerdir (Mardin, 1991a, s. 221)

Dinin girişimcilik noktasındaki etkisi söz konusu olduğunda ise Mardin, peşinen iki olgu arasında olumsuz bir etki olduğu görüşüne katılmamaktadır. Ona göre İslam, içerisinde yaratıcı faaliyetleri teşvik eden unsurlar barındırır ki “gaza” kavramı bu faaliyetlerden biridir. İktisadi bir faaliyet olarak gaza, içerisinde girişimciliği de barındırmaktadır. Bu

noktada İslami toplumlar ile modern girişimcilik arasında “öz” itibariyle değil, şekil ve zihniyet itibariyle bir farklılaşma olduğu ifade edilebilir. (Mardin, 2019, s. 89).

19. Yüzyıldan itibaren izlenen sekülerleştirici politikalar sonucu yeraltına inen dini cemaat ve tarikatlar, bu dönemden 1950’ye kadar modern kurumlara karşı ilgisiz bir tavır içerisinde kalmış ve yaklaşık 100 yılı kapsayan bir sürede tarikat ve cemaat ağları ile eklemlenen çevre unsurları, girişimci faaliyetlerde bulunmak üzere merkeze gelmeyi ve modern iktisadi kurumlara uyum sağlamayı reddetmiştir. Bu dönem, Türk girişimciliğinin çevre unsurlardan beslenememesi anlamında girişimci faaliyetlerde kısmi bir yavaşlamaya yol açmış olabilir. Ancak, özellikle 1950 sonrası dindar çevre unsurları, kendisini merkeze açarak modern iktisadi sahada aktif oyuncular olarak rol almaya başlamışlardır.

Sonuç olarak Şerif Mardin’e göre Türk toplumunda girişimcilik olgusu, Osmanlı yapısal mirası çerçevesinde değerlendirilmelidir. Osmanlı’nın “gaza”yı önceleyen iktisadi anlayışı, modern kapitalizmin “verimlilik” anlayışının benimsenmesini oldukça geciktirmiş ve patrimonyal, ikili yapıya dayanan yönetim anlayışı dolayısıyla da iktisadi faaliyetlerini “verimlilik” anlayışı çerçevesinde dönüştürecek bir özerk girişimci sınıfın ortaya çıkışı engellenmiştir. Bu durumu “rijit çerçeve” olarak adlandıran Mardin, İktisadi alanda modernleşmenin bu rijit çerçeveden çıkmakla mümkün olduğunu savunmaktadır (Mardin, 2003, s. 116). Bununla bağlantılı olarak ona göre, Cumhuriyet ve özellikle Atatürk’ün iktisadi alandaki politikaları, Osmanlı’nın katı ve geleneksel iktisadi anlayışını yumuşatarak, Türk insanına iktisadi rasyonellik ve verimlilik bilinci aşılama noktasında önemli katkılar sağlamıştır (Mardin, 2020, s. 172).

3.10. DOĞAN ERGUN

Doğan Ergun, Türk sosyolojisinde yöntem üzerine yaptığı vurgu ve çalışmalar ile öne çıkan bir isimdir. Özellikle tarihsel yöntemi, sosyolojik araştırma ve incelemeler için metodolojik bir zorunluluk olarak gören Ergun, bu anlayış içerisinde kimlik, kişilik ve iktisadi kültür incelemeleri alanlarında eserler ortaya koymuştur. Ergun’un sosyoloji anlayışı, failden yapıya ve bireyden topluma gitmeye çalışan bir sosyolojik yaklaşımdan

ziyade, toplumdaki bireye ve yapıdan faile giden bir sosyoloji anlayışı olarak konumlandırılabilir (Cengiz, 2011, s. 196). Ergun, toplumların bireylerden önce yapı ve evrimleriyle var olduğunu düşünmektedir (Kaçmazoğlu, 2016, s. 35). Bununla birlikte onun sosyolojisi, “*sürekli tarihe/tarihsele yönelen bir sosyoloji*” olarak tanımlanabilir (Cengiz, 2011, s. 198).

Ergun, yöntem anlayışı olarak Marx’ın ortaya koyduğu tarihsel materyalizm ve diyalektik yaklaşımlarını kendine temel almış olsa da köktenci bir Marksist bakışa sahip değildir. Ona göre, bir hareket noktası olarak tarihsel materyalizm ve diyalektik önemli görülse de manevi unsurların da özerk etkisine paye veren Ergun, bu anlamda Ortodoks Marksizm’den uzaklaşmaktadır (Kaçmazoğlu, 2016, s. 31) Bununla birlikte Ergun, tarihsel materyalizm ve diyalektik yaklaşımına “*tarihsel özgüllük ilkesini*” eklemeyi, dogmalardan kurtulmanın ve doğru bir bilim anlayışı ortaya koymanın gerekliliği olarak görmektedir.

“*Tarihsel özgüllük ilkesi*”, tarihsel veriler ve gerçekler olmadan hiçbir toplumun açıklanıp anlaşılacağı vurgusunu yaparak bir toplumun özgün ve biricik tarihsel süreçlerini göz önüne alan anlayışı ifade etmektedir. Ergun, her toplumun kendine özgü tarihsel süreçlerden geçerek bugüne geldiğini ifade etmekte ve sosyolojik araştırma sırasında bu özgüllüğün dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır (Ergun, 2005, s.25, 28). Ona göre, sosyoloğun temel görevi, “*tarihsel özgüllük ilkesi’nden hareketle, kendi toplumuna özgü yasaları bulmak ve bunu doğru yöntembilimsel-kuramsal altyapıyla birleştirerek geliştirmektir.*” (Cengiz, 2011, s. 203)

Ergun, Türk sosyolojisi içerisinde yöntem ve tarihe verdiği önem sayesinde ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte, Türk toplumunu incelerken, Batılı tez ve kavramları kopyalayarak aktaran ve Türk toplumuna o gözlüklerle bakanları sıkı bir eleştiriye tabi tutan Ergun, “*tarihsel özgüllük ilkesi*”nin altını kalın bir şekilde çizmesi anlamında, özgün bir yaklaşıma sahiptir. Aktarmacı, kopyacı ve taklitçi yaklaşımlarla sosyoloji yapılamayacağını savunan Ergun, yerli bir sosyoloji anlayışı ortaya koyma amacıyla literatürde dikkat çekici bir konuma sahip olmuştur (Kaçmazoğlu, 2015, s. 39). Ergun’a göre, “*Türkiye’de sosyoloji yapmanın zorunluluğu, “Türk Tarihi’ne bakmak”tır.*”

(Cengiz, 2011, s. 202). Bu anlamda Ergun, özgün ve yerli bir sosyoloji anlayışı ortaya koyarak Türkiye’de kimlik, kişilik, kültür, ve Türk insanının iktisadi anlayışı üzerine Türkiye’nin tarihsel süreçlerinden hareketle önemli çalışmalar ortaya koymuştur.

3.10.1. Türk Ulusal Kişiliğinin Temel Özellikleri

Ergun, Batılı kavramlardan uzaklaşarak özgün bir Türk kişiliği açıklaması oluşturmak amacıyla Türk ulusal kişiliği kuramını ortaya koymuştur. Ona göre, kendine özgü tarihsel-toplumsal süreçleri içerisinde Türk toplumunda kültür, kimlik ve kişilik kavramları Batı toplumundan farklılıklar sergilemektedir (Kaçmazoğlu, 2016, s. 58). Ergun için kültür, kimlik ve kişilik araştırmalarında tarihsel bakış önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü ona göre: *“her devir, bir sonraki devrin nedenlerini içinde taşır. Geçmiş zamanların birikimiyle şimdiki yaşantımız arasında kurulacak ilişki, davranışlarımızdaki şartlanmayı belirler.”* (Ergun, 2000, s. 76)

Ergun, kimlik, bireysel kişilik, toplumsal kişilik kavramlarını, belirleyicilik kavramı temelinde ele almaktadır. Ona göre, belirleyicilik, insan iradesinin özgür olmadığını önümüze seren kuramdır. O, sınıflı toplum yapılarında, bireylerin düşünce olanaklarının ve eğilimlerinin üretim biçimi ve mülkiyet ilişkileri tarafından belirlendiğine inanmakla birlikte, kültürün oluşum sürecinde töre ve gelenekler gibi ulusal öğelerin de önemli olduğunu vurgulamaktadır. Ancak son tahlilde Ergun’un kültürün oluşumunda öncelik verdiği olgu, üretim ilişkileridir (Ergun, 2000, s. 77):

“Artık bilinmektedir ki, belirli bir sınıflı toplumda üretim araçlarının mülkiyetine sahip bir sınıf, kendi çıkarlarını korumak, kendi egemenliğini sürdürmek için, üretim ilişkilerini kendine göre belirlemek, biçimlendirmek ister. Ve bu isteği gerçekleştirmek için, kendi ideolojisinden kaynaklanan bir yaşayış tarzı oluşturur ve bu yaşayış tarzını, o belirli toplumun tümüne yaymaya çalışmak ister. Bu yaşayış tarzı kültürden başka bir şey değildir. İşte bu yüzden, tek kişi düzeyinde kültürü aramadan önce ve kültürü, bireysel bir yapıya yerleştirmeden önce, onu, yani kültürü, her şeyden önce toplumsal yapılarda, yani örgütleyici yapılarda aramak gerekir.” (Ergun, 2000, s. 59)

Ergun, Türk kişiliğini açıklayabilmek için diyalektik yaklaşımın bir gereği olarak hem dünün mirasının hem de bugünün güncel gözlemlerinin bir arada değerlendirildiği iki yönlü bir yöntemi temel almaktadır (Ergun, 2000, s. 130). Ergun’un kültür ve kişilik

araştırmalarında benimsediği metodoloji, tarihsel sosyoloji yaklaşımı üzerine temellenmiştir:

“İster toplumsal kişilik olsun ister bireysel kişilik olsun, kişiliği, psikolojik bir yerleşme olduğu gerçeğinden dolayı, bilim olarak yalnız ve yalnız bireysel psikoloji konusu sanmak ve böylece açıklamaya kalkışmak son derece yanlış bir girişim olur. Çünkü, özellikle sınıflı toplumlarda kültür araştırmaları, psikolojik sosyoloji çerçevesinde değil, TARİHSEL sosyoloji çerçevesinde yapılmalıdır. Tarihsel olmayan bir sosyoloji, zaten, işlevci olmaya ve kalmaya mahkumdur. Ve kültür, tarihsel sosyoloji çerçevesinden ele alınırken, sırası geldikçe ya da yer yer kültürün kendisinin belirleyici olduğu ve olabileceği göz ardı edilmemelidir; fakat yöntembilimsel bir zorunluluk olarak, üretim biçimlerinin ve üretim ilişkilerinin belirleyiciliklerine genel olarak büyük çapta öncelik verilmelidir.” (Ergun, 2000, s. 91)

Bu metodolojik kabullerden hareketle Ergun, Türkiye'nin toplumsal yapısı ile Türk kültürü arasındaki ilişkiyi inceleyerek, ortak bir Türk ulusal kişiliğinin temel niteliklerini ortaya koymuştur (Kaçmazoğlu, 2016, s. 52). Ergun'a göre, toplumdaki bireylerin toplumsal çevreyle uyum süreçleri, çeşitli kimliklerden oluşan kişilikler olarak yaşanmaktadır. Kişiliği, belirli bir tarihselliğin sonucu olarak değerlendiren Ergun, bu noktada kişiliğin yapı ve toplumla olan etkileşimi noktasında psikolojik boyuttan sosyolojik boyuta geçildiğini ifade eder (Ergun, 2000, s. 12). Ona göre, sosyolojik açıdan kişilik kavramı, bir toplumsallığın belirleyici özellikleri dahilinde oluşan sonuçtur (Ergun, 2000, s. 14).

Ergun (2000), kimlik ve kişilik kavramları arasındaki muğlaklığa açık bir tanım getirmektedir. Buna göre, kimlik kavramı, bireylerin üzerine atfedilen etnik kimlik, cinsiyet, dini aidiyet ve mezhep aidiyeti gibi verili nitelikleri ifade ederken; kişilik kavramı, bireyin bu verili kimliklerle birlikte toplumsal çevreye uyum sürecinde oluşan dinamik bir olgudur: *“Kimlikler, hazır varlıklarıyla gerçekleştirler; kişilikler, kimliklerle donatılmış bir çevreye/bir topluma uyum sağlamak için örgütlenmiş psiko-fizik sistemlerin dinamik birer sonuçlarıdır.”* Ergun, kişilik kavramını, edinilmiş verili kimliklerle toplumsal yapı ve toplumsal çevreyle etkileşim süreci sonucunda şekillenen tarihsel, sosyolojik ve psikolojik bir süreç olarak ele almaktadır. Ergun'a göre kültür kavramı ise, maddi gelişme bilincini ifade eden medeniyet koşulları sonucu öğrenilmiş toplumsal yaşayış tarzını ifade etmektedir. Ulusal kültür, bir toplumdaki

toplumsal/kültürel/temel kişilik olarak tanımlanmaktadır. Bireysel kişilik ise mevcuttaki toplumsal kişiliğin üzerine bireyin kendi özelliklerinin eklenmesini ifade etmektedir (s. 90). Ona göre, *“kurucu öğelerini ve oluşumunu geçmişte/tarihte aramaya çalıştığımız kültürün yaşantı olarak somutlanması, önce toplumsal kişilikte kendini gösterir.”* Buradan hareketle Ergun, Türk kültürü ve kişiliğini açıklayabilmek için bu kültürün hangi tarihsel ve yapısal şartlar içinde belirlendiğini anlamının metodolojik bir zorunluluğu olarak Türk tarihine bakmanın gerekliliğini vurgulamaktadır (Ergun, 2000, s.12, 14, 19, 90, 131, 147).

Kültürü, sınıflı toplumlardaki örgütlenme tarzının ve toplumsal yapının bir sonucu olarak gören Ergun, bu örgütlenmeyi oluşturan temel aygıtın devlet olduğunu ifade etmekte ve buradan hareketle kültürü *“bir devlet ideolojisi”* olarak değerlendirmektedir (Ergun, 2000, s. 125). Ona göre, Türk kültür ve kişiliğini anlamak için bakılması gereken ilk yer, Osmanlı’daki devlet ve toplum ilişkileri olmalıdır. Ergun, Osmanlı’da devletin tüm üretim araçlarına baskın olduğu iki sınıflı toplum yapısı sonucu, bu toplum düzeni içerisinde birey-insanın oluşmasına imkân tanınmadığını öne sürmektedir (Ergun, 2000, s. 150). Osmanlı’da devlet yöneticilerinin egemenlik ve otorite araçlarını kendilerinde toplama arzusu, toplumsal alandaki her olguyu devlete bağımlı hale getirmiş ve bu yapı içerisinde kişilerin bireylik imkanları olabildiğince kısıtlanmıştır ki Ergun, bu durumu üretim ilişkileri dahilinde açıklamaktadır:

“Osmanlı toplumunda bireysel kişiliklerin gelişmesini engelleyen olanaksızlıkların ya da yasakların, devlet otoritesini her şeyin üstünde tutmak anlayışından ve bireyi ancak devlete bağlı kılmak düşüncesinden kaynaklandığı bilinmektedir. Bilinmektedir ama, şu unutulmamalıdır: Bireyleri böyle biçimlendirmek, bir kültür olgusudur ve bu kültür olgusunu oluşturan güçler, sınıf/sınıflar, kendi egemenliklerini sürdürmek için üretim ilişkilerini ya da üretim ve sınıf ilişkilerini kendi çıkarlarına göre biçimlendirirler.” (Ergun, 2000, s. 151)

Ergun, romanlar üzerinden de bir okuma yaparak Kavak Yelleri, Yaban ve Kuyucaklı Yusuf gibi kasaba ve köy hayatını konu alan romanlara bakıldığında, buradaki köylü ve kasabalı karakterlerin kişiliklerinde *“bireysizlik”* ve *“merkez korkusu”* nun baskın bir şekilde gözüktüğünü ifade etmektedir. Ona göre, korku ve paranoya bu ülkenin temel direkleridir (Ergun, 2000, s. 144-146). Bu araştırma ve değerlendirmelerinden hareketle Ergun, Türk kültürü’nün Türkiye’de bireysel bilinçlere sağladığı olanakları ve onlar

üzerindeki etkisi sonucu biçimlendirdiği Türk kişiliğinin başlıca özelliklerini şu şekilde sıralamaktadır:

“ - *Türk halkının çoğunluğu, esneklikten yoksun bir eğitimle, yani baskıcı bir eğitimle yetişir.*

- *Türk halkının çoğunluğu, özerk bireylik geliştiremez bir hale indirgenmiştir.*
- *(...)*
- *Türk halkının çoğunluğu, devletçilik geleneğinin sürmesinden ve devlet otoritesinin üstün tutulmasından yanadır.*
- *Türk halkının çoğunluğu, topluma-devlete bağımlı bireylerden oluşur.*
- *Türk halkının çoğunluğu, değer sistemini hiyerarşide/aşama sırasında gösteren insanlararası ilişkilerde yaşamaya koşullandırılmıştır.*
- *(...)*
- *Türk halkının çoğunluğu, korkulu bireyler çoğunluğudur; başta ‘devlet korkusu’ olmak üzere, çoğunluk, genel olarak girişimlerde korkuludur.” (Ergun, 2000, s. 177-178)*

Türk kişilik yapısında, başta ‘devlet korkusu’ olmak üzere, genel bir ‘korku’ olgusunun yaygınlığını vurgulayan Ergun, bu nitelikler dahilinde oluşmuş kişiliklerden girişimci bir eğilimin yeterince ortaya çıkamadığını ifade etmektedir. Batı’daki özerk birey ile kıyaslandığında Türk insanının tarihsel-toplumsal süreçte biçimlenen bilincinin Batı’dakinden büyük ölçüde farklılık gösterdiğine dikkat çekerek, Türk kişiliğinin bu süreç sonucunda özel birey olmaktan ziyade, topluma bağlı ve bağımlı kamucu bir anlayışa eğilimli hale geldiği sonucuna varmaktadır (Ergun, 2000, s. 181).

3.10.2. Türk Bireyinin İktisadi Eğilimi

İnsanın en temelde tarihsel bir varlık olduğunu ifade eden Ergun, bu bağlamda insanın içinde bulunduğu toplumun tarihinin bir özeti olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Ona göre, bireyin tarih içerisinde belli bir faillik alanı olsa da son tahlilde o failliği belirleyen de toplumsal koşullardır. Bireyin failliği, önemli ölçüde toplumsal koşullar tarafından belirlenmektedir (Ergun, 2005, s.20). Ergun, yapıya öncelik tanıyan bu yaklaşımını, kültür konusuna dair açıklamalarında da göstermektedir. Ona göre kültür, her ne kadar manevi bir olgu olsa da, öncelikle ekonomik ve toplumsal şartların

özgünlüğü tarafından belirlenir ve sonrasında inanç boyutu olarak belli bir özerklik alanı kazanır (Ergun, 2004, s. 100).

Ergun, kültürü, sınıflı toplumlarda maddi koşulları ifade eden medeniyetin koşulları altında şekillenen manevi gelişme olarak tanımlamaktadır. Ona göre manevi bir araç olan kültür, toplumdaki bireyler arasında ilişkiyi sağlamaktadır (Ergun, 2004, s. 41). Ekonomik şartların en temelde kültürü belirlediğini savunan Ergun, bu görüşüne ek olarak her toplumun kendi özgü kültürünün belli olanakları ve olanaksızlıkları ifade ettiğini belirterek, bu noktada ekonomik şartlar tarafından belirlenmiş olan kültürün özerk ve belirleyici bir rol oynadığını düşünmektedir (Ergun, 2004, s. 183). Türk kültürü de bu bağlamda kendi ekonomik koşulları tarafından belirlenmiş ve sonrasında belirli bir özerk etki alanı kazanarak Türk insanının toplumsal ilişkilerdeki eğilimlerini belirleyici bir konuma gelmiştir ki bu toplumsal ilişkilerden en önemlisi ekonomik ilişkidir.

Ergun, Türk toplumunun ve insanının iktisadi yapısının ve eğilimlerinin Batılı kavram ve kuramlarla açıklanamayacağını öne sürmektedir. Çünkü Türk toplumlarının tarihsel evrimi ile Batı toplumlarının tarihsel evrimi birbirinden farklı gelişmiştir. Bu farklı tarihsel evrim süreçleri, Doğu ve Batı insanının maddeye ve bilgiye bakışının da farklı olmasına yol açmıştır. Ergun'a göre Doğu, maddenin biçimi ile ilgilenirken; Batı maddenin özüne yönelmiştir. Batı maddeyi derinlemesine araştırma ve tanıma faaliyetine girişirken; Doğu, maddeye karşı ilgisiz bir tavra sürüklenmiştir. İki coğrafya arasındaki bu farklar üretim ilişkilerinin ve mülkiyet düzenlerinin de farklılaşmasına yol açmıştır:

“Doğu’da madde tanınmayınca, bir bakıma insan, yani insan olanakları da tanınmaz olmuştur. Doğu’da bireyden çok topluma önem verilmesinin, işte bu tanınmazlıktan, yani insan olanaklarını tanımamaktan ileri geldiğini söyleyebiliriz. Daha doğrusu, daha kısacası Doğu’da, madde ve insan olanaklarını bütünüyle tanımaya çalışmak için ortam yaratılmamıştır. Ayrıca, Batı’ya göre Doğu’daki madde ve insan olanaklarını araştırma ve kullanma farkları, farklı üretim ilişkileri doğurmuştur. Çünkü Doğu’da, Batı’ya göre üretim araçlarının mülkiyet şekli farklı olmuştur. Ve bilinmektedir ki, Doğu’daki sınıflı toplumların ve sınıflaşma süreçlerinin Batı’dakilere benzememesi bu farklardan kaynaklanmaktadır. İnsan olanaklarını da araştırmayan, kullanmayan Doğu’da, yani insanın bireyliğinin, kişi denilen özel birey’in daha az değerlendirildiği Doğu’da toplum daha çok önem kazanmıştır.” (Ergun, 2004, s. 73)

Ergun, Türk insanının iktisadi kültürünü ve eğilimini belirleyen en önemli sosyo-ekonomik koşulların, Osmanlı Devleti'nden köklendiğini düşünmektedir. Osmanlı siyasal ve ekonomik düzeni içerisinde tüm mülkün padişaha ait olduğu anlayışı ve bu anlayış dolayısıyla özel mülkiyet kavramının yeterince gelişmemesi Ergun'a göre Osmanlı'nın belirleyici vasıflarından biridir. Devletin bu denli güce ulaşması ve iktisadi faaliyetlere dair hakimiyeti, bir yanda devlet sınıfı⁶ ve öbür yanda halk olmak üzere katı bir ikili yapıyla sonuçlanmış ve Osmanlı'da siyasal gereklilikler ekonomik koşulları belirlemiştir (Ergun, 2004, s.135, 170). Bu yönetim anlayışında devletin tam otoritesi amacıyla bireylerin servet birikimi yapmasına olanak tanınmamıştır:

“Toplumun temeli olan ekonomide ve ekonomik etkinliklerde bireyliğin gelişmesine, dolayısıyla bu yollardan sağlanarak çok büyüyecek servet birikimine izin verilmeyen Osmanlı düzeninde, bireylik gelişmesine izin verilen yöneticilik alanı ya da yönetim düzeni, zaten gücünün kaynağını bu gelişme'den alır.” (Ergun, 2004, s. 137)

Servet birikimi ve iktisadi güce kavuşma olanağı bulamayan halk, bireylik geliştirme imkânı da bulamamıştır. Bununla birlikte bireylik geliştirme imkânı olan bürokrat sınıfı olmuştur ki onların da bireyliği padişaha tam sadakat ilkesince sınırlandırılmış ve eritilmiştir. Ergun'a göre, Batı'da toplum, devleti şekillendirirken; Osmanlı'da devlet, toplumu şekillendirmiştir:

“Batı'da devlet, toplumun gidişatına göre şekillendiği için, önce ve daha çok üretime dayalı toplumsal yapı öncelikli bir sınıflaşma söz konusudur. Türkiye'de ise tersine, önce ve daha çok denetime dayalı toplumsal işlev öncelikli bir sınıflaşma söz konusudur. İşte, Batı toplumları ile Türk toplumu arasındaki farklı sınıflaşma oluşumlarından dolayı bireysel düzeyde bilinçlenmeler de farklı olacaktır.” (Ergun, 2004, s. 171)

Ergun, Osmanlı'da iş bölümünün gelişmemesinin de bireyliğin ortaya çıkamaması noktasında bir başka etken olduğunu ifade etmektedir. Ergun, iş bölümü sayesinde ortaya çıkan uzmanlaşmanın bireyliği geliştirici bir etkisi olduğunu, iş bölümünün oldukça basit düzeyde olduğu Osmanlı sosyo-ekonomik yapısında uzmanlaşmanın derinleşmemesinin bireyliğin de gelişmemesine yol açtığını ileri sürmektedir (Ergun, 2004, s.144)

⁶ Devlet-sınıfı ve halk ayrımı Doğan Ergun'un kendisine aittir. Bkz: Ergun, 2004, s. 170.

“Yeni ihtiyaçların bilincine varıncaya kadar diyoruz; yani toplumsal gerçek içinde yeni ihtiyaçlar oluşmadıkça, bir ekonominin gelişmemiş ya da az gelişmiş-farklılaşmamış ya da az farklılaşmış iş bölümü koşullarının yaşayışı gelenekselleştirdiği bilinmektedir. Ayrıca, Osmanlı “devlet-sınfı” tarafından, belirli ölçülerde, yani sınırlı-kısıtlı ölçülerde belirli ihtiyaçların giderilmesi için, halka-reayaya verilen izin, insanın bireyliğinden zaten sınırlı-kısıtlı Şeyler beklemektedir.” (Ergun, 2004, s. 170)

Ergun’a göre bu siyasal ve ekonomik koşulların belirleyiciliği dahilinde Osmanlı toplumunda ve insanında bireycilik gelişmemiş ve bu girişimci yokluğundan dolayı sanayileşme de gerçekleştirilememiştir. Osmanlı’nın sosyo-ekonomik mirası, 19. Yüzyıl sonrası başlayan Batılılaşma hareketlerinin de sınır ve olanaklarını Şekillendirmiştir:

“Osmanlı toplumunda da görüldüğü gibi, hem din, tre ve geleneklerin etkileri hem de toplumsal örgütlenmenin temeli olan ekonomik işlevde, halk ile devlet sınıfının i içeliği ya da “retici reaya sınıfı ile hemen temas halinde” bir devletin varlığı, ortak bir bilinç olan kamu bilincini oluşturmuş ve bu kamu bilincini de bireysel bilincin ya da bireyin önüne geçirmiştir. Ve Tanzimat ve İkinci Meşrutiyet’e kadar genellikle böyle gelinmiştir. Ve yine Cumhuriyetle birlikte, sırasıyla liberalizm, devletçilik evreleri olmuş; devletçilik devam ederken, kapitalist ilişkilerin başlaması çabalarına girilmiştir. Evrelerini sıraladığımız bu süreç içinde de yeni bir sınıflaşmaya gidildiği ve yeni sınıf çelişkileri getirdiği zaten bilinmektedir.” (Ergun, 2004, s. 202)

Ergun’a göre, bugün de Türkiye yeterince ilerlemiş ve sanayileşmiş bir durumda değildir. Bu anlamda Türkiye, kendi tarihinden gelen bir ülkedir ve ondan tamamen sıyrılmış değildir. Bugün de Türkiye’de birey sorunu vardır, bireyliği geliştirme sorunu vardır. Türkiye, Batı’yı kopyalayarak bireylik geliştirmeye çalışmamalıdır nkn Batı kendi bireyliğini, kendine özgü sosyo-ekonomik koşullar içerisinde geliştirmiştir. Türkiye de kendi tarihsel sosyo-ekonomik koşullarına uygun bir bireylik açılımı yapmalıdır (Ergun, 2004, s. 176-177)

Ergun (2000), Türk insanının iktisadi kültür anlayışının kamucu eğilimlere sahip olduğunu savunmaktadır. Ona göre, tarihsel-yapısal Şartlar altında Türk insanının iktisadi bilinci, bu Şekilde Şekillenmiştir (s. 82). Buradan hareketle Ergun’a göre 1950li yıllarda başlayan ve özellikle 1980 sonrası hız kazanan ekonomik liberalleşme ve özel girişimcilik politikaları, Türkiye özelinde bir kuramı olmayan politiklardır. Bu politikaların hayata

geçirilmesi için onu uygulamaya dökcek bireyler gerekmektedir. Ancak Türk insanı, kapitalizmin bireyleri değildirler ve sermaye yokluğu gibi ekonomik faktörler bir tarafa, Türkiye’de kapitalistleşmenin ve özel girişimciliğin önünde, iktisadi kültürü kamucu ve toplumcu bir biçimde şekillenmiş olan birey sorunu durmaktadır:

“Bireylerimiz, özel girişimciliği yürütecek, özel rekabete heveslenecek kadar ‘yaratma-yürütme, icat, keşif tutkusuyla donanmış, merak duygusuyla büyülenmiş yarıcı birey’ler değildi. Yani bireylerimiz, kapitalizmin bireyleri değildi. 1950’li yıllarda, sermaye yokluğu ya da azlığı bir yana, yine o yıllarda bireylerimizi özel birey kılacak bir manevi ortam yoktu ya da pek azdı.” (Ergun, 2004, s. 118-119)

Liberalleşme politikalarını, bir temele ve toplumsal gerçekliğe dayanmaması itibariyle köksüz girişimler olarak değerlendiren Ergun, 1988 tarihli SİAR ve 1989 tarihli KONDA araştırmalarına verdiği referansla, Türk insanının çoğunluğunun hala “kamucu-toplumcu” iktisadi anlayışa sahip olduğuna dair kanıt sunmaktadır (Ergun, 2004, s. 87, 89). Ergun’a göre Türk insanının tarihsel süreçte oluşmuş olan bu gerçekliğini inkar etmeden yapılması gereken şey;

“Türk insanının, hem genel olarak ekonomik ilişkideki bilinç olanağını ya da başka bir deyişle bilinç elverişliliğini ortaya koyabilmek, aydınlığa çıkarabilmek ve bu çalışmalar sonunda, bu bilinç olanağını ya da bu bilinç elverişliliğini bilgiye ve sisteme dönüştürebilmektir.” (Ergun, 2000, s. 102)

Türk kültürünün Türk insanına sağladığı olanaklar göz önüne alınmadan uygulanacak politikalar, her ne kadar devlet teşviği verilirse verilsin Ergun’a göre, ‘özel teşebbüse karşı beklenen tepkiyi veremeyen’ birey duvarına çarpacak ve sonuç olarak bu politikalar başarısızlıkla sonuçlanacaktır (Ergun, 2004, s. 128):

“Oysa Türk kültürünün, toplum-birey ilişkilerini öngören kendine özgü nesnel gerçeği, Türk insanların büyük bir çoğunluğunu, Batılı anlamda yalnız ve yalnız özel bireyler olmaya yönlendirecek nitelikler taşımamaktadır.” (Ergun, 2004, s. 178)

Ergun, Türk kültürünün ve insanının mevcut durumunun Türkiye için bir liberalizm kuramı oluşturmaya imkân vermediğini, aksine bu şartların Türk Kamuculuğu Kuramı

oluşturmaya elverişli olduğunu ileri sürmektedir (Ergun, 2000, s. 198). Bu amaç dahilinde Ergun, Türk insanının temel iktisadi özelliğini şöyle ifade etmektedir:

“Türk insanları, çoğunlukla, Batılı anlamda özel bireyler değildir; yani insanlarımız çoğunlukla, “bir sınıfın temsilcisi olarak tipik özellikler” taşıyan insanlar değildir. Çünkü Türk kültürü, bireylik geliştiren bir kültür olmamıştır. Çünkü Türk kültürü, bireylik geliştiren manevi-ruhsal bir ortam, bir iklim olmamıştır. Başka bir deyişle, Türk insanının içinde bulunduğu manevi-ruhsal iklim, Batılı anlamda-Batılı nitelikte özel birey yetiştiren bir ortam oluşturmamıştır.” (Ergun, 2004, s. 199)

Ergun (2004), bireyliği reddetmemekte tam aksine Türkiye’nin kalkınması için bir Türk bireyliği geliştirme atılımının zorunlu olduğunu savunmaktadır. Ancak ona göre, bu atılım, Batılı kavram ve kuramları kopya yöntemiyle değil, Türkiye’nin kendi özgül tarihsel belirlenmişliği dahilinde yapılmalıdır. Bu anlamda, Türk insanı, Batılı anlamda özel birey olamaz ancak özerk bireyliğini tesis edebilme imkanı bulunmaktadır. Özerk birey, “geniş bir bağımsızlığı yeterli sorumluluk duygusuyla taşıyabilecek” insanı tarif etmektedir (s. 215). Bu özerk bireyleri yetiştirmenin yolu ise, eğitim-öğretimden geçmektedir:

“Türk insanının bilinci Batılı insanın özel birey bilinci olmayacak, Türk insanının özerk birey bilinci olacaktır. Ve bu özerklik, toplumsal yaşayış içinde deneyimlerini gerçekleştirerek, elbette eğitim ve öğretim yoluyla sağlanacaktır. Türkiye’de, bu amacı sağlayacak olan öğretim tekniği, kanımızca çokyönlü öğretimdir.” (Ergun, 2004, s. 210)

Sonuç olarak Ergun ne Batı’nın toplumdan kopuk bireyini ne de Doğu’nun topluma bağımlı bireyini arzulamaktadır. Ona göre olması gereken, Türkiye’nin özgül tarihsel ve toplumsal koşulları göz önüne alınarak yeni bir birey tipinin ortaya konulmasıdır. Batı’nın girişimci bireyciliği ile Doğu’nun kamuculuğunun bir sentezini ifade eden bu yeni birey tipi, kamucu özerk bireydir (Kaçmazoğlu, 2016, s. 51). Bu birey, çeşitli girişim ve faaliyetlere karşı cesaret ve özerkliğe sahip olmakla birlikte, kamuya ve kamu yararına sırtını dönmeyecektir (Ergun, 2004, s. 211). Ergun’a göre, Türkiye’nin mevcut durumuna en uygun kuram, ne köksüzce bireyleşmek ne de toplumun ve devletin kutsanmasıdır. Ergun Türkiye’nin kalkınması için, özerk bireylerin kamu yararına çalışma arzusuyla şekillendiği, toplum-fert dengesinin gözetildiği bir kuramı teklif etmektedir.

3.10.3. Girişimcilik Üzerine Görüş ve Öneriler

Doğan Ergun, 1950li yıllarda uygulamaya konulan ve özellikle 1980 sonrası ANAP iktidarında hız kazanan ekonomik liberalleşme ve özel girişimci yetiştirme politikalarının, Türk kültürü ve insanının temel değer ve eğilimleri ile bir ortaklık taşımadığını düşünmektedir (Ergun, 2004, s. 80). Batı'dan taklit ve kopya yoluyla oluşturulan bu politikaların, metodolojik olarak hatalı olduğunu savunan Ergun, bu noktada Batı ile Türkiye'nin farklı tarihsel gelişim süreçleri olduğunu vurgulayarak 'tarihsel özgüllük ilkesi'ni ön plana çıkarmaktadır. Türkiye'de geliştirilmeye çalışılan özel girişimcilik ile Batı'da oluşmuş olan özel girişimciliğin benzer olmayacağını ifade eden Ergun, Batı'da bireyliğin ve özel girişimciliğin belli toplumsal ve ekonomik tarihsellikler çerçevesinde geliştiğini vurgulamaktadır:

“Batı’da, başta ekonomi alanında ve sonra diğer etkinlik alanlarında bireylikle-bireylik geliştirmekle başlayan bir sınıflaşma söz konusudur. Türkiye’de ise, yalnız yöneticilik alanında gelişmiş bireylerin oluşturduğu bir sınıflaşma söz konusudur. Batı’da devlet, toplumun “gidişatına göre” biçimlendiği için, önce ve daha çok üretime dayalı toplumsal yapı öncelikli bir sınıflaşma söz konusudur. Türkiye’de ise tersine, önce ve daha çok denetime dayalı toplumsal işlev öncelikli bir sınıflaşma söz konusudur. İşte, Batı toplumları ile Türk toplumu arasındaki farklı sınıflaşma oluşumlarından dolayı bireysel düzeyde bilinçlenmeler de farklı olacaktır.” (Ergun, 2004, s. 171)

Batı'dan farklı bir bilinç düzeyine sahip olan Türk insanı, bu bilincini Türk kültüründen edinmiştir. Ergun'a göre Türk kültürü ise Osmanlı'da köklenen siyasal, ekonomik ve toplumsal yapıların bir sonucudur. Devleti ve devletin bekasını ön plana çıkararak bireyi göz ardı eden bu yapı, kültürün de bu anlamda şekillenmesine yol açmıştır:

“Türk kültürü, topluma öncelik veren, toplumu yükselten, toplumu bireysel bilinçlerde içselleştiren bir kültürdür. Dolayısıyla, Türk kültürü, bireyi bireyin kendi özelliğinde yükselten ve yücelten bir kültür değildir. Bizim kültürümüzde toplum ya da devlet önce gelir; kişiyi korumak ve kollamak duygu ve görevi sonralık taşır, sonra gelir. Bireyi özel birey olarak algılamak, yetiştirmek, geliştirmek Türk kültüründe bir mesai, bir uğraş olmamıştır. Türk kültürü, toplumu ya da devleti yükseltmek ve yüceltmek için bir araç olmuştur.” (Ergun, 2004, s. 133)

Türk toplum yapısında devletin merkezi konumunun, kültürü de bu yönde şekillendirdiğini ifade eden Ergun'a göre, kültürün etkisi altındaki bireylerin ekonomik

eğilimleri ve tavırları da kamucu ve devletçi bir yönde şekillenmiştir. Türk insanının iktisadi eğilimi, kamu iktisadi ağırlıklı bir bilinci ifade etmektedir (Ergun, 2004, s. 120). Bundan dolayı, Ergun, 1950 sonrası devlet eliyle uygulamaya konan ekonomik liberalleşme ve özel girişimci yetiştirme politikalarının, bu politikalara uygun toplumsal ortam olmadığından başarısız olmaya mahkûm olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Türkiye’deki mevcut toplumsal koşullar ve kültürel olanaklar, girişimcilik için uygun değildir. Türkiye’de “*özel girişimciliği besleyecek ekonomik, sosyolojik ve psikolojik ortam yokluğu*” Ergun’un ısrarla vurguladığı bir olgudur (Ergun, 2004, s. 128). Nitekim, 1950 sonrası dönemlerde uygulanan özel girişimciliğe yönelik politikalar sonucunda ortaya çıkan şey, özel girişimciliğin artması değil, avantacı ve vurguncu birtakım faaliyetler olmuştur:

“Devlet desteğiyle ve eliyle özel girişimci kılınmış, dolayısıyla zenginleşmiş bireylerimizi, biz çok ama çok az istisnaları dışında, bireylikleri gelişmiş insanlarımız ya da özel bireylerimiz olarak görmüyoruz. Çünkü bu özel girişimci dediğimiz insanlarımızın pek çoğu, bireyci ekonomik dünya görüşünün gerekleri doğrultusunda eylem gösteren, ekonomik etkinlik yaratan ve geliştiren insanlarımız değildir. (...) Özel girişimci insanlarımızın pek çoğunun zenginliklerinde ve geldikleri yerlerde fırsatçılığın, avantacılığın, vurgunculuğun belirleyici etkileri kesinlikle vardır.” (Ergun, 2004, s. 129).

Ergun’a göre doğru bir şekilde girişimciliğin tesis edilebilmesi için yapılması gereken, Batı’dan ithal kavram ve uygulamaları bir kenara bırakarak, Türk tarih ve kültür koşullarını dikkate alan bir politika oluşturmaktır. Bu politikanın amacı ise, Batılı anlamda bireyci özel birey yetiştirmek değil, toplumun çıkarını gözetken kamucu özerk bireyler yetiştirmek olmalıdır (Ergun, 2004, s. 213). Çoğunluğu kamucu bir bilince sahip olmaya devam etmekle beraber Ergun’a göre, son 40 yılda Türk toplumunda az da olsa girişimcilik eğilimi ve bu yönde girişimi olan insan sayısı artmıştır. Bu sayede Türkiye’de kısmi de olsa bir girişimcilik ortamı oluşmuştur. Ancak, bu girişimci bireylerin de toplumla sağlıklı bir biçimde etkileşim kurabilmeleri için olanaklar düşünülmeli ve hazırlanmalıdır. Bu bağlamda ona göre yapılması gereken en önemli şey, kamu ve özel kesim arasındaki iş bölümünün Türk planlamacılığı tarafından yapılarak kamu-özel iş birliğinin toplumsal ve ekonomik alanda tesis edilmesi ve kamucu özerk birey anlayışının eğitim-öğretim yoluyla toplumsal alanda yerleştirilmesidir (Ergun, 2004, s. 217)

4.BÖLÜM: TÜRK SOSYOLOJİSİNDE GİRİŞİMCİLİK OLGUSUNA DAİR GÖRÜŞLERİN DEĞERLENDİRİLMESİ: ORTAK TEMALAR VE SÜREKLİLİKLER

Çalışmanın bu bölümünde, 3. Bölümde incelenmiş olan Türk sosyologlarının girişimcilik olgusu üzerine görüşlerinden hareketle bu sosyologların girişimcilik olgusu üzerine ön plana çıkardıkları altı ortak tema belirlenmiştir. Belirlenen bu ortak temalar ile girişimcilik olgusu arasındaki ilişki tartışılmıştır. Diğer bir deyişle bu alt başlık, 3. Bölümde Türk sosyologlarının görüşlerinin incelenmesi yoluyla elde edilen bulguların yorumlandığı kısım olarak da tarif edilebilir. Buna göre, Türk sosyolojisi literatüründe girişimcilik olgusu çerçevesinde en fazla öne çıkartılan etkenin, merkeziyetçi/devletçi toplum yapısı ve anlayışı olduğu ifade edilebilir.

4.1. MERKEZİYETÇİLİK

Türk sosyolojisinde girişimcilik olgusu ile ilgili olarak öne çıkan en temel başlıklardan biri, Türk tarihinde ve özellikle Osmanlı Devlet anlayışında köklenen ve sonrasında Cumhuriyet döneminde de devam eden merkeziyetçi devlet anlayışı ve bu anlayışla bağlantılı olarak gelişen güçlü bürokratik yapıdır. Bu çalışma kapsamında ele alınan Türk sosyologlarının, Cumhuriyet Türkiye'sinde karşımıza çıkan sorunların kökeninde Osmanlı siyasal, toplumsal ve iktisadi yapısının yattığı noktasında bir ortak görüşe sahip oldukları tespit edilmiştir. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin padişahın ve merkezi gücün otoritesine tehdit olabilecek tüm özerk unsurları zayıflatma ve merkezin tam denetimi altına sokma anlayışı, toplum içerisinde devletin kontrolü dışında bir alanın gelişimini kısıtlamış ve özellikle iktisadi alanda artık değer üzerinde devletin hakimiyeti, üretici güçlerin sermaye birikimi yoluyla ekonomik gelişmeyi yaratacak girişimci faaliyetlerde bulunmasını engellemiştir. Diğer taraftan klasik Osmanlı döneminde, padişahın şahsında vücut bulan merkeziyetçi anlayış, 19. Yüzyılda başlayan ve Tanzimat Fermanı ile hız kazanan Batılılaşma hareketleriyle birlikte bürokrasi kadrolarının padişah karşısında gücünü ve denetimini arttırması sonucu dönüşüme uğramıştır. Bu tarihlerden başlayan bürokrasinin merkeziliği, Cumhuriyet döneminde de devam etmiş ve önceleri klasik

düzenin bir mirası olarak artık değere el koyma yoluyla siyasal ve iktisadi gücünü sürekli kılan bürokratik kadrolar, 20. Yüzyılın başından itibaren üretici ve ticari faaliyetlerin içerisinde de bizzat bulunarak “*bürokrat kapitalizmi*” şeklinde ifade edebileceğimiz bir durum içerisine girmiştir. İdris Küçükömer’in “*tarihi bürokrasi*” şeklinde kavramsallaştırdığı bu anlayış, Prens Sabahaddin, Niyazi Berkes, Sabri Ülgener, Şerif Mardin, Orhan Türkdoğan ve Doğan Ergun tarafından da benzer şekillerde ifade edilmektedir.

Prens Sabahaddin, Osmanlı-Türk toplumunda girişimciliğin gelişmemesinin başlıca sebebinin merkeziyetçi anlayış olduğunu savunmaktadır. Ona göre, merkeziyetçi anlayışın bir sonucu olarak gelişen Kamucu Yapı, girişimciliğe meyilli bireylerin toplum içerisinde teşekkülünü baskılayan ve önünü tıkayan bir yöne sahip olmuştur. Özel hayatta, bireylerin verimli ve rasyonel bir çalışma sonucu yükselmesini engelleyen bir geçim tarzının var olduğunu ve bu tarzın kötü eğitim anlayışı yoluyla nesilden nesile aktarıldığını ifade eden Sabahaddin, genel hayatta ise bölgesel ve mahalli ihtiyaçlara göre pozisyon alamayan ve kaynakların bürokrasi ve memurlar tarafından kendi konumlarını güçlendirmek için kullanılması yoluyla israf edildiği merkeziyetçi anlayışı şahsi teşebbüsün gelişmesi yolundaki başlıca engeller olarak değerlendirmektedir (Sabahaddin, 2018, s. 102).

Sabri Ülgener de merkeziyetçi devletin iktisadi alandaki hakimiyetinin bir sonucu olarak, Osmanlı-Türk toplumunda kapitalist tavır ve pratikleri doğuracak olan “sermayeci-müteşebbis” özerk bir sınıfın ortaya çıkamadığını belirtmektedir. Ona göre, Toplumsal üretim yoluyla oluşan artı değere üretici sınıfların değil de siyasal kadroların el koyması sonucu, toplumsal sınıflar içerisinde bir girişime yönlendirilecek sermaye birikiminin oluşması mümkün olmamış ve Osmanlı’da servete erişimin tek yolu, devlet ricali olmak veya rical kapısında kapılanmak olarak gelişmiştir (Ülgener, 2006, s.260).

Niyazi Berkes, Osmanlı Devleti’ni, savaş ve fetih ekonomisine dayanan despotik devlet olarak tanımlamaktadır. Bu despotik devlet anlayışı içerisinde yönetici sınıfın meşruiyet kaynağı, Batı feodalizminde olduğu gibi toprak efendisi bir zümrenin ortak mutabakatından değil, savaşçılık ve fetih yoluyla elde edilen ve toplumsal sınıflara

dayatılan/kabul ettirilen güçten ileri gelmektedir. Bu gücün devletin büyümesi sonucu, devşirme bürokratlara aktarıldığını ifade eden Berkes, daha sonrasında ise Tanzimat bürokrasisinin bu gücü ele geçirdiğini belirtmektedir (Berkes, 2020, s. 26). Berkes'e göre, bu tarihsel süreçler içerisindeki süreklilik, siyasi gücü elinde bulunduran kadroların üretici faaliyetlerde bulunmaksızın servet birikimine el koymaları ve toplumsal sınıflardan kopuk olmalarıdır. Bu anlayış dahilinde Batı'dan farklı olarak Osmanlı'nın toplumsal mirası, toplumsal sınıfların çıkarlarına dayanmayan bir devlet yönetimi anlayışı olmuştur. Toplumsal sınıflardan kopuk bu devlet anlayışı ise, bu sınıfların yeterince gelişmemesine yol açmıştır (Berkes, 2016, s.31-32).

İdris Küçükömer de Osmanlı Devleti'nin kuruluş ve gelişme dönemindeki siyasal, toplumsal ve iktisadi yönlerini Niyazi Berkes'e benzer bir şekilde analiz etmektedir. Bununla birlikte Küçükömer, Türk devlet ve toplum yapısında Osmanlı'daki Batılılaşma hareketleri sonucu kökleşen bürokratik yapıyı "*tarihi bürokrasi*" olarak adlandırmakta ve bunun Cumhuriyet döneminde de güçlü bir şekilde sürdüğünü savunmaktadır. Ona göre Batı kapitalizmi, 19. Yüzyıldan itibaren Osmanlı üzerindeki çıkarlarını, Batıcı-Laik bürokratlar aracılığıyla gerçekleştirmiştir. Yönetici bürokratlar, devlet mekanizmasında elde ettikleri otonomileri sonucu, Batı kapitalizminin Osmanlı ekonomisine girişine bilinçli veya bilinçsizce aracı olmuşlardır. Bir burjuva sınıfı bulunmayan Osmanlı'ya Batı Kapitalizmi, Batıcı bürokratlar aracılığıyla girmek durumunda kalmıştır (Küçükömer, 2013, s. 65). Küçükömer, Osmanlı'nın son dönemlerinde yönetici pozisyonda belirli bir özerklik kazanan bürokrat zümresinin, üretici güçlere dayanan bir sınıf olmaksızın sağladığı gücü devam ettirmek amacı taşıdığını ve bunu yaparken mevcut üretici güçleri zayıflatıcı bir rol oynadığını ifade etmektedir (Küçükömer, 2021c, s. 99).

Şerif Mardin de Osmanlı Devleti'nin devlet ve toplum yapısı hakkında konuya dair literatürün geneliyle ortak bir anlayışa sahiptir. Niyazi Berkes, İdris Küçükömer vb. isimlere benzer şekilde o da Osmanlı Devleti'nin katı bir merkeziyetçi anlayışa sahip olduğunu ve toplumsal alanın da bu anlayış doğrultusunda tesis edildiğini belirtmektedir. Mardin, Batı'da modern devletin, çok boyutlu sınıf ve zümrelerin çatışması ve eklemlenmesi sonucu ortaya çıktığı sıralarda, Osmanlı devlet ve toplum yapısının tek

boyuttan oluşmak üzere merkez-çevre arasında gözükken bir çatışma ve gerilim hattına sahip olduğunu ifade etmektedir.

Klasik dönemde, Anadolu göçebeleri yani taşra ve devlet arasında ortaya çıkan merkez-çevre ikiliği, merkezin taşraya karşı devşirme bürokratlar aracılığıyla toplum içerisindeki özerk güçleri engelleme çabasını karşımıza çıkarmaktadır. Bu yapı içerisinde mülkiyet ilişkileri üzerinde aşırı bir kontrol uygulanmış ve merkezin kulu olan devşirme bürokrat, taşra eşrafı ve tüccarından üstte konumlandırılmıştır. Mardin, bu durumu, *“ülkenin en önde gelen yurttaşlarının tüccarlar değil de, siyasal iktidarı elinde tutanlar olduğunu göstermektedir”* şeklinde ifade etmektedir (Mardin, 2020, s. 36-45; Mardin, 1991, s. 57). Mardin’e göre, 1923’te kurulan Cumhuriyet döneminde de merkez-çevre ayrılığının temel ayrımları varlığını sürdürmüştür. Mardin’in merkez-çevre analizinden hareketle tarihsel ayrıksılığı görülen merkez ve çevre unsurları, Cumhuriyet döneminde bürokrasi elitleri ve kentli/taşralı zenginler ayrımına evrilmiş ve Türkiye’deki merkezîyetçi elit bürokrasi hafızası ile milli burjuvazinin yanaşmacı alışkanlıkları aşk-nefret ekseninde sürmüştür. Mardin’e göre girişimci/tüccar/eşraf sınıfın özerklik ve iktidar isteği ile merkezi bürokrasi güçleri arasındaki çatışma, 1950 yılına kadar Türk siyasi ve iktisadi yapısının ana temasını oluşturmuştur (Mardin, 2019, s. 144).

Orhan Türkdoğan da büyük ölçüde Şerif Mardin’in merkez-çevre analizine katılmakta ve Selçuklu’dan Cumhuriyet’e Türk toplum yapısının bu analiz üzerinden okunabileceğini belirtmektedir (Türkdoğan, 2004b, s. 148, 152). Türkdoğan’a göre de Patrimonyal Osmanlı’nın Patrimonyal devşirme yönetim biçimine dönüşmesiyle Müslüman-Türk unsurlar, merkez konumlardan dışlanmış ve bu unsurlar için siyasal ve iktisadi üst konumlara toplumsal hareketlilik olabildiğince kısıtlanmıştır (Türkdoğan, 2004b, s. 185). Bu ikili yapının bir sonucu olarak toplumsal hareketlilik imkânı bulamayan ve olduğu yerde siyasal ve iktisadi gücü sınırlanan Müslüman-Türk unsurlar içerisinde milli bir girişimci sınıf ortaya çıkamamıştır ki Türkdoğan’a göre bu durum, Osmanlı’nın en zayıf noktası olarak görülmektedir (Türkdoğan, 2004a, s. 312, 481). Türkdoğan, Cumhuriyet Türkiye’sinin sorunlarının önemli bir kısmının kaynağını Osmanlı toplumsal düzeninin yapısal şartlarının bir mirası olarak görmektedir (Türkdoğan, 2004b, s. 187). Ona göre, Osmanlı’daki devşirme zihniyeti Cumhuriyette de devam etmiş ve Cumhuriyet

dönemindeki filtresiz Batılılaşma uygulamaları sonucu, Türk toplumundaki ikili yapı ve sosyal gerginlikler devamlılık göstermiştir. Bu kez ayrımın temeli, Batı değerlerini bütünüyle savunan ve halkın dini-kültürel değerlerini dışlayan devşirme mirası kadroların filtresiz Batılılaşma anlayışı olmuştur (Türkdoğan, 2004a, s. 170-171). Bunun sonucunda: “*Nasıl Osmanlı’da “merkez, çevreyi fitne unsuru olarak görmüşse”, aynı şekilde Cumhuriyet’le birlikte aynı bakış açısı ve bölünme devam etmiştir.*” (Türkdoğan, 2002, s. 161). Sonuç olarak Türkdoğan’a göre, Cumhuriyette de merkezîyetçi anlayış, çevre unsurların siyasi ve iktisadi imkanlara erişimini sınırlandırmış ve toplumsal enerji girişimciliğin ve milli iktisadın gelişimi yerine, merkez-çevre gerginliğine harcanmıştır.

Doğan Ergun da Türk kültürünün ve insanının iktisadi tavır alışının temel özelliklerini incelediği çalışmalarında, Türk kültürünün kökünün, Osmanlı toplum yapısı içerisinde oluştuğunu savunmaktadır. Türk sosyoloji literatürüne uyumlu bir şekilde Ergun, Osmanlı’da devletin tüm üretim araçlarına baskın olduğu iki sınıflı toplum yapısı sonucu, bu toplum düzeni içerisinde birey-insanın oluşmasına imkân tanınmadığını öne sürmektedir (Ergun, 2000, s. 150). Türk kişilik yapısında, başta ‘devlet korkusu’ olmak üzere, genel bir ‘korku’ olgusunun yaygınlığını vurgulayan Ergun, bu nitelikler dahilinde oluşmuş kişiliklerden girişimci bir eğilimin yeterince ortaya çıkamadığını ifade etmektedir. Batı’daki özerk birey ile kıyaslandığında Türk insanının tarihsel-toplumsal süreçte biçimlenen bilincinin Batı’dakinden büyük ölçüde farklılık gösterdiğine dikkat çekerek Türk kişiliğinin bu süreç sonucunda özel birey olmaktan ziyade, topluma bağlı ve bağımlı kamucu bir anlayışa eğilimli hale geldiği sonucuna varmaktadır (Ergun, 2000, s. 181). Türk toplum yapısında devletin merkezi konumunun, kültürü de bu yönde şekillendirdiğini ifade eden Ergun’a göre, kültürün etkisi altındaki bireylerin ekonomik eğilimleri ve tavırları da kamucu ve devletçi bir yönde şekillenmiştir. Türk insanının iktisadi eğilimi, kamu iktisadı ağırlıklı bir bilinci ifade etmektedir (Ergun, 2004, s. 120).

Bu çalışma kapsamında ele alınan Türk sosyologlarına göre, merkezîyetçi ve bürokratik devlet anlayışı sadece siyasal alanda olmayıp toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda da *devletdışılığın* gelişmemesini ifade etmekteyken; güçlü bürokratik yapı ise, toplumsal-üretici sınıfların üzerinde ve onlardan bağımsız olarak gelişen ve siyasal güç konumları sayesinde toplumsal üretime el koyabilen devlet kadrolarını ifade etmektedir.

Bu düzenin bir sonucu olarak karşımıza, devlet-toplum ekseninde devletin önceliği ve toplumun devlete bağımlılığı çıkmaktadır. Butler'ın bir toplumda girişimci eylemler karşısında bürokratik gücün ve süreçlerin olabildiğince az olması olarak tarif ettiği “*izinsiz yenilik*” kavramının zıddı bir şekilde, Türk toplumunda bürokrasinin ve merkezi kurumların belirleyiciliği ön plandadır (Butler, 2020, s. 102). Türk Sosyolojisi literatüründe “*siyasal olanın iktisadi olana önceliği*” olarak ifade edilen bu durum, siyasal gücün otoritesine tehdit olarak algıladığı üretici sınıfları baskılaması ve toplumsal sınıfların sermaye birikimine izin vermemesi sonucu, iktisadi alanda rasyonel bir girişimciliğin ortaya çıkmasının engellenmesiyle sonuçlanmıştır.

4.2. TOPLUMSAL SINIFLAR, SERMAYE BİRİKİMİ VE İKTİSADİ KÜLTÜR EKSİKLİĞİ

Bu çalışma kapsamında incelenen Türk sosyologlarının çoğunluğu, Osmanlı'da merkeziyetçi-bürokratik devlet anlayışının ve devletin toplumsal ve iktisadi alandaki tam hakimiyetinin bir sonucu olarak toplumsal sınıfların artık değerden pay alamadığı ve sermaye birikimi edinemediği noktasında ortak bir görüşe sahiptir. Osmanlı'da sınıf kavramı en azından burada Marksist anlamda bir sınıfı değil, meslek zümreleri anlamında sınıfı ifade etmektedir. Bu anlamda esnaf, köylü ve tüccar kesimleri başta olmak üzere, Osmanlı'da toplumsal sınıflar üretilen artı değerden çok kısıtlı bir pay alabilmiş ve bunun sonucunda bu kesimlerde üretken faaliyetlere yönlendirilebilecek ölçüde bir sermaye birikimi oluşmadığı için toplumsal sınıflar içerisinde rasyonel bir girişimcilik ortaya çıkamamıştır. Diğer taraftan para ve finans işleri ile sınırlı bir karşılaşması olan toplumsal sınıflar içerisinde bir iktisadi kültür gelişemediği gibi Osmanlı yönetici kadroları da servete ve paraya bakışlarında tüketim odaklı bakıştan verimlilik odaklı bir bakışa dönüşümü sağlayamamışlardır. Osmanlı'daki sermaye birikimi, toplumsal sınıfların zayıflığı ve iktisadi kültür eksikliği, Cumhuriyet döneminde uygulanmaya çalışılan ekonomi politikalarının istenen başarıyı gösterememesine yol açmıştır.

Ziya Gökalp, güçlü bir devlet yapısının üretici toplumsal sınıfların varlığından geçtiğini ifade etmekte ve Osmanlı'nın sadece memur-bürokrat sınıfına dayanan yapısının ciddi bir zayıflık arz ettiğini belirtmektedir. Gökalp'e göre Osmanlı'da toplumsal sınıflar arasında toplumsal ve iktisadi haklar noktasında bir eşitlik sağlanamamıştır ve bu durum

devleti zayıflatan bir sonuca yol açmıştır (Fındıkoğlu, 1964, s. 61). Güçlü bir hükümetin ve devletin toplumsal-üretici sınıflara dayanmaksızın var olamayacağını vurgulayan Gökalp, Türk toplumunda memur-bürokrat zümresinin değil tüccar, sanatkâr ve iş adamı zümresinin önünün açılması ve desteklenmesi gerektiğini ifade etmektedir (Gökalp, 2010, s. 14).

Niyazi Berkes ise, Osmanlı'da bürokrasi sınıfının, üretime aktif olarak katılmaksızın oluşan servet birikimine büyük ölçüde el koyduğunu; bunun dışında kalan köylü, esnaf ve tüccar sınıfının ise üretim faaliyetine aktif bir şekilde katılmasına rağmen çok sınırlı bir servet birikimine ulaşabildiğini ifade etmektedir. Osmanlı'da yer yer ekonomik genişleme ve yoğun sermaye girişi dönemlerinin olduğunu belirten Berkes, bu dönemlerin hepsinde gelen sermaye kaynaklarının, üretici sınıfların eline geçmek yerine saray ve çevresindeki sınırlı bir zümrenin elinde toplandığını ifade etmektedir. Saray ve çevresine akan bu servet ise, bir takım üretim faaliyetlerine yönlendirilmek yerine birikim ve israf yoluyla tüketilmiştir. (Berkes, 2020, s. 214, 259). Bürokratik sınıfın yani saray ve çevresinin ekonomik anlamda sağladığı her gelişim ve servet birikimi, toplumdaki diğer sınıfların aleyhine olarak onların servet birikimlerini daraltmış ve bu kesimlerin fakirleşmelerine yol açmıştır (Berkes, 2016, s. 78). Bu durumun doğal bir sonucu olarak Osmanlı düzeni içerisindeki toplumsal sınıflar kapitalist bir gelişmeye yol açacak ölçüde bir sermaye birikimi oluşturamamış ve bu amaçla girişimci faaliyetlerde bulunma imkanına kavuşamamıştır. Tanzimat ve sonrasında ise tamamen Batı etkisi altına giren Osmanlı siyasal ve ekonomik düzeni içerisinde, yabancı ülkelerin de bunu dayatmasının bir sonucu olarak büyük hacimli ticari faaliyetler de gayrimüslim azınlıkların eline geçmiştir (Berkes, 2016, s.49, 152).

Sabri Ülgener'e göre, Osmanlı'da özerk bir girişimci sınıfın teşekkül edememesinin diğer bir nedeni ise, kapitalizmin ortaya çıkması için temel faktörlerden birisi olan sermaye birikiminin, iktisadi mahiyetinden uzaklaşarak tamamen siyasi bir mahiyet almasıdır. Servet, rasyonel bir şekilde örgütlenmiş bir iktisadi faaliyetin neticesi olmaktan ziyade, çeşitli siyasi yollarla bir kerelik elde edilmiş ve yine çeşitli siyasi nedenler için harcanacak olan bir tüketim fonu olarak görülmektedir. Ülgener, bundan dolayı da istikrarlı bir

sermaye birikiminin ortaya çıkmadığı ve servetin siyasi durumların etkisinde sürekli elden ele dolaştığını belirtmektedir (Ülgener, 2006, s.229).

Servetin ve sermaye birikiminin bu ölçüde siyasileşmesi, ekonomik yapı içerisinde özerk bir girişimci sınıfın ortaya çıkışını imkânsız kılmaktadır. Sermaye birikiminin kaynağının makam ve intisap olduğu bir yapı içerisinde üretim araçlarının ve faktörlerinin rasyonel bir örgütlenmesi, uygulanması düşük olasılık olmasının yanında hem merkezde hem taşrada mevcut güç tekelleri tarafından arzulanmayan ve engellenmesi icap eden bir durum olarak da değerlendirilebilir. Bunun yanı sıra servetin ele geçirilmesi siyasi olması gibi, servetin harcanması da iktisadi değil siyasi bir mahiyete sahiptir. Ülgener, servetin iktisadi bir talihsizlikten ziyade gözden düşme gibi siyasi bir talihsizlik sonucu yok olacağını belirterek bundan dolayı da servet sahiplerinin esas olarak servetlerini bu siyasi musibetlerin başlarına gelmemesi yolunda harcamak üzere sakladıklarını ifade etmektedir. Bu yönüyle bu yapı içerisinde “kazanmak gibi tüketmek de iktisadi hayatın dışında ve ötesindedir.” (Ülgener, 2006, s.234).

İdris Küçükömer’e göre, Osmanlı’nın gerileme döneminde başvurduğu vergileri arttırma, kapitülasyon verme ve enflasyon yaratma gibi kısır gelir yollarının arttırılması sonucu, hem iç kaynaklar devlet giderlerini karşılamada yetersiz kalmış, hem de toplumdaki üretici sınıfların gücü daralmıştır. Bu durum sonuçta Küçükömer’e göre “*imparatorluğun üretim güçlerinin gelişmesini durduracak, hatta onları eritecek tarihi objektif bir tuzağı ya da kapanı yaratacaktı.*” Devamında ise bu tarihi kapan, üretici sınıfların birikmiş servetlerini iç talan yoluyla eriterek Osmanlı’nın kapitalistleşmeye dönük atılımlar gerçekleştirmesini imkânsız hale getirecekti. (Küçükömer, 2021c, s.46-52).

İdris Küçükömer, Batı’da otonom şehirler içerisinde burjuva sınıfı hızla gelişirken, aynı süreçte Osmanlı’nın böylesi bir tarihi kapan içerisine sıkıştığını ifade etmektedir. Ona göre, toplumsal sınıfların sınırlı da olsa birikmiş servetlerinin talana uğraması sonucu Osmanlı’da ticaret ve tefeci sermayesi imalat sanayiine yeterli ölçüde akamamış, böylece sermaye sahibi bir burjuva sınıfı ortaya çıkamamıştır. Bununla bağlantılı olarak emek gücünü serbest piyasada ücret karşılığı kiralayan bir işçiler sınıfı gelişmemiş ve şehir imalatı kırsal bölgelerle bir bütünleşme göstermemiştir. Bununla birlikte iç Pazar dar

kaldığı için sermaye piyasası ve kurumları da yeterli ölçüde ortaya çıkamamıştır. Küçükömer'e göre *“işte bu kapan içinde, tarihi sürecin üretim ilişkileri, imparatorluğa kendi kanını emdirerek üretimde gelişmeyi engellemiştir ve ekonomiye durgunluk ekonomisi niteliğini getirmiştir.”* (Küçükömer, 2021c, s. 53-54).

Şerif Mardin ise, bu noktada, Osmanlı'da esas sorununun kapitalizmin iktisadi yönünün anlaşılabilmesi olduğunu belirtmektedir. Bu noktada, Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı içerisinde servet olgusuna kapitalist bir bakış geliştirilememiştir. Osmanlı'da servetin, daha çok siyasi ve sosyal destek için taraftar toplamak amacıyla hizmet eden bir araç olarak görüldüğünü belirten Mardin, kapitalist ideolojinin verimlilik vurgusunun Osmanlı'da anlaşılmadığını ifade etmektedir (Mardin, 1991, s. 30). Mardin'e göre Osmanlı'nın iktisadi zihniyeti, *“verimi arttırmaya değil, kılıcının hakkıyla yeni gelir kaynakları elde etme”* üzerine temellenmiştir. Modern Batı iktisat anlayışının, rasyonel işletme ve ticareti teşvik etme tedbirlerine Osmanlı'da rastlanmamaktadır. Mardin'e göre Osmanlı ve Batı arasındaki bu farkın nedeni, Osmanlı Devleti'nin toprak sistemine ve bu sayede iktisadi alana hâkim oluşundan kaynaklanmaktadır. Bu yolla Osmanlı'da, devlet ile fert arasındaki ilişkide ferdin serbest bir şekilde gelişebildiği bir politikaya izin verilmemiştir. Bunun sonucu olarak ise, Osmanlı Müslüman-Türk unsurlarında ciddi bir iktisadi kültür eksikliği ortaya çıkmış ve iktisadi faaliyet alanları azınlıklara bırakılmıştır (Mardin, 2020, s. 167-170).

Doğan Ergun (2004, s. 135, 170)'a göre, Osmanlı siyasal ve ekonomik düzeni içerisinde tüm mülkün padişaha ait olduğu anlayışı ve bu anlayış dolayısıyla özel mülkiyet kavramının yeterince gelişmemesi, Osmanlı'nın olumsuz anlamda belirleyici vasıflarından biri olmuştur. Devletin bu denli güce ulaşması ve iktisadi faaliyetlere dair hakimiyeti, bir yanda devlet sınıfı ve öbür yanda halk olmak üzere katı bir ikili yapıyla sonuçlanmış ve Osmanlı'da siyasal gereklilikler ekonomik koşulları belirlemiştir. Bu yönetim anlayışında devletin tam otoritesi amacıyla bireylerin servet birikimi yapmasına olanak tanınmamıştır. Servet birikimi ve iktisadi güce kavuşma olanağı bulamayan halk, bireylik geliştirme imkânı da bulamamıştır. Bununla birlikte bireylik geliştirme imkânı olan bürokrat sınıfı olmuştur ki onların da bireyliği padişaha tam sadakat ilkesince sınırlandırılmış ve eritilmiştir. Ergun'a göre, Batı'da toplum, devleti şekillendirirken;

Osmanlı'da devlet, toplumu şekillendirmiştir. Toplumsal örgütlenmedeki bu farklılık, bireysel bilinçlenmelerin de farklı gelişmesine yol açmıştır (Ergun, 2004, s 171). Ergun, Osmanlı'da iş bölümünün gelişmemesinin de bireyliğin ortaya çıkamaması noktasında bir başka etken olduğunu ifade etmektedir. Ergun, iş bölümü sayesinde ortaya çıkan uzmanlaşmanın bireyliği geliştirici bir etkisi olduğunu, iş bölümünün oldukça basit düzeyde olduğu Osmanlı sosyo-ekonomik yapısında uzmanlaşmanın derinleşmemesinin bireyliğin de gelişmemesine yol açtığını ileri sürmektedir (Ergun, 2004, s.144)

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu'na göre ise Osmanlı'da toplumsal sınıfların sermaye birikimi oluşturamaması ve iktisadi kültür eksikliğinin bir mirası olarak Türkiye Cumhuriyeti, kapitalist sisteme geçişi gerçekleştirecek sermaye ve zihniyetten yoksun durumda kalmıştır. Bu koşullar içerisinde girişimci sınıfa ve özel sektöre dayalı bir ekonomik anlayışın gerçekçi olamayacağını ifade eden Fındıkoğlu, sermaye birikimini oluşturacak ve iktisadi kültürün gelişmesini sağlayacak en mantıklı yolun kooperatifçilik olacağını ileri sürmektedir. Kooperatifçilik, karma ekonomi anlayışı içerisinde devletin rehberliğinde özel teşebbüsü güçlendirecek bir çözüm olarak görülmektedir (Fındıkoğlu, 1968, s. 125'ten akt. Kaçmazoğlu, 2021, s. 233).

J. Baptiste Say, girişimciyi, emek, sermaye ve toprak, su, ulaşım gibi üretimin doğal faktörleri arasındaki koordinasyonu sağlayan ve üretim ve dağıtım süreçlerini yöneten bir koordinatör olarak tarif etmektedir. Bu anlamda bir girişimcinin girişimde bulunabilmesi için emek, sermaye ve üretimin diğer faktörlerine erişim imkanının bulunması gerekmektedir (Barreto, 1989, s.13-14). Ancak incelenen Türk sosyologlarının analizlerinde de görüldüğü üzere, Osmanlı-Türk toplumundan başlayarak toplumsal-üretici sınıfların devlet karşısındaki zayıflığı ve ağır vergi yükleri altında bu sınıfların tatmin edici bir sermaye birikimi gerçekleştirememiş olmaları ve buna ek olarak toplumsal sınıfların iktisadi kültür eksikliği, Osmanlı-Türk toplumunda girişimciliğin gelişmemesinin bir başka nedeni olarak ifade edilmektedir.

4.3. SİVİL TOPLUM EKSİKLİĞİ

Türkiye’de girişimcilik olgusunun gelişememe nedenlerinden biri de Türk toplumunda sivil toplum olgusunun yeterince ortaya çıkamamış olmasıdır. Bu noktada sivil toplum kavramı, toplumsal alanda devletin dışında gelişen sosyal, iktisadi ve kültürel alanları ifade etmektedir. Sivil toplum, Osmanlı’da ve Cumhuriyet döneminde de var olan aşırı merkeziyetçi bürokratik anlayışın bir sonucu olarak yeterince gelişmemiştir. Bu çalışma kapsamında incelenen Türk sosyologlarından Şerif Mardin ve İdris Küçükömer’in detaylı bir sivil toplum analizi ortaya koydukları görülmüştür. Bu iki isme ek olarak Said Halim Paşa ve Prens Sabahaddin’de de doğrudan olmasa da dolaylı olarak sivil toplum olgusuna temas eden analizler bulunmaktadır. Esasında Batılı bir kavram olan sivil toplum kavramı, merkezi devletten ayrı bir özerkliğe kavuşan girişimci-burjuva sınıfının ortaya çıkmasına bağlı olarak gelişmiştir. Bu anlamda Türk toplumunda merkezi güçten bağımsız bir iktisadi sınıfın ortaya çıkamaması, sivil toplumun ortaya çıkamaması ile bağlantılıdır.

Said Halim Paşa, Osmanlı’da devlet ve toplum yapısının en önemli eksiklerinden birinin seçkin bir sınıfın yokluğu olduğunu ifade etmektedir. Paşa’ya göre, memleketi daha ileri aşamalara taşıyacak olan olgu, seçkin bir sınıfın varlığıdır. Ancak Paşa, Osmanlı sosyo-ekonomik düzeni içerisinde tam bağımsızlığa sahip iktisadi bir seçkin sınıfın bulunmadığını ifade etmekte ve var olan memur-bürokrasi kadrolarının da gerçek bir seçkin sınıf vasfı taşıyamayacağını düşünmektedir. Ona göre seçkin sınıf, memur zihniyetine sahip, devletle hayati bağları olan bireylerden müteşekkil olamaz. Ona göre, devlet karşısında belirli bir bağımsızlığa sahip sanatkar ve zanaatkarlardan yüksek bir sosyal sınıf teşkil edilmesi gerekmektedir (Paşa, 2017, s.116).

Prens Sabahaddin ise Osmanlı’daki merkeziyetçi/otoriter yapının sivil toplumun gelişmesini engellediğini ifade etmekte ve bu yapı tarafından toplumdaki özerk kuvvetlerin, itaatkâr, pasif ve kontrol edilebilir bir şekilde organize edildiğini belirtmektedir. Ona göre bu yapının altında yatan memur zihniyeti, “*devlet baba*” algısı ve devlet yönetiminin tekliği ve merkeziliği şeklindeki güçlü bir tarihsel arka plana yaslanmakta ve oradan beslenmektedir. Bunun sonucu olarak ise, memur zihniyeti zaman

içerisinde kurumsal bir hale gelerek yaygınlık kazanmış ve sosyal ve iktisadi hayatta özerk ve bağımsız diğer aktörleri ve alanları kuşatarak onları zayıflatmış veya yok etmiştir.

İdris Küçükömer'e göre, sivil toplum olgusu, Batı'da ortaya çıkmıştır. Sivil toplum kavramının Batı'da ortaya çıkışını sağlayan olgular ise iktidarın ve gücün bölünmüşlüğüdür. Doğu'da ise bu durum tam tersi şekilde gelişmiştir ve Doğu'da yapısal olarak temel eğilim, iktidarın tekliği (Küçükömer, 2013, s. 138-139). Küçükömer, Doğu toplumlarında siyasal ve toplumsal yapının merkezi-hiyerarşik biçimde örgütlendiğini ve bu yapı içerisinde özerk unsurların bulunmadığını belirtmektedir. Ona göre Doğu'daki bu merkezi-hiyerarşik yapı, ideolojiyi, eğitimi ve üretici güçleri tamamen çevrelemektedir. Bu noktada toplumun bürokratlaşması diğer bir deyişle, bürokratik-hiyerarşik yapının toplumun her katmanına sızması durumu ortaya çıkmaktadır. Bunun sonucunda da toplumsal sistemin insansızlaşarak, devlete ve makama hizmetten ibaret hale geldiğini ifade etmektedir. Küçükömer'e göre Türk toplumundaki "*Ordu-Millet*" anlayışı, *sistemin insansızlaşmasının* bir örneğidir (Küçükömer, 2013, s. 160). Küçükömer, Osmanlı'da ve Türkiye'de kapitalistleşmenin tam anlamıyla başarılmasının nedenini, özerk bir sivil toplum alanının tesis edilememiş olmasından hareketle açıklamaktadır. Ona göre, Türk toplum yapısı içerisinde sivil toplum unsurları, merkezi güç tarafından massedilmiş ve toplumsal alanın tamamında politik-bürokratik ilişkilerin hâkim olması sonucu, Türk toplumu içerisinden kapitalistleşmeye yönelik gelişim ve dönüşümleri gerçekleştirecek girişimci bireyler ortaya çıkamamıştır.

Şerif Mardin de sivil toplum olgusunun, Batı'da özerk şehir yapılarının oluşması ve sonrasında merkezi devlet gücü karşısında belirli bir özerklik alanı elde eden kentli orta sınıfın/burjuvazinin ortaya çıkışıyla birlikte teşekkül ettiğini ifade etmektedir. Sivil toplum kavramının en temelde "*devletdışılık*" anlamına geldiğini belirten Mardin, kavramın iki yönünün "*a) Devlet dışındaki hayatın akışının garanti altına alınması ve b) İktisadi faaliyetlerin milli hayatın çerçevesi içinde bile bir özerkliğe sahip olması*" üzerinden şekillendiğini belirtmektedir (Mardin, 2020, s. 9-15). Mardin'e göre, "*Batı toplumlarından farklı olarak Osmanlı toplumunda sosyal sınıfların kristalleşmemesi, ancak embriyo düzeyinde varlık göstermesi nedeniyle ne girişimci niteliğe sahip*

burjuvazi ne de kamuoyu oluşturacak şekilde entelektüel, edebi ve sanatsal faaliyetlerin” gelişebildiği ifade edilebilir (Önür, 2021, s. 429).

Mardin, Türk toplumunda Batıdaki gibi bir sivil toplumun oluşmadığını düşünmektedir. Ona göre ne Osmanlı’da ne de Cumhuriyet döneminde kentler özerk bir yapıya sahip olabilmıştır. Buna ek olarak devletten bağımsız bir piyasa ve özel mülkiyet anlayışları karşılarında bu olguları otoritesine tehdit olarak algılayan merkezi devleti bulmuştur (Mardin, 2020, s. 15). Sivil toplumun baş aktörleri olarak girişimci-burjuvazi sınıfı, Cumhuriyet döneminde de özerk güç talep ettiği durumda karşısında merkezi bürokrasiyi bulmuştur. Bu dönemde bürokrasi seçkinleri ile bu seçkinlerin yaratmak istedikleri girişimci- burjuvazi sınıf arasındaki ilişkiler, çelişkili ve belirsiz durumdadırlar (Mardin, 2020, s. 118). Mardin’e göre bu çatışma, Osmanlı patrimonyal bürokrasi anlayışının bir parçası olarak devletin, denetimi ve kontrolü dışında bir “*sivil toplum*” alanının gelişmesine izin vermemesinin bir sonucudur (Mardin, 2019, s. 139).

Batılı literatürde girişimcilik ve sivil toplum kavramları birbirleri ile oldukça yakın ilişki içerisinde değerlendirilmektedir. Buna göre, sağlıklı bir sivil toplumun sürdürülebilmesinin koşullarından birisi, özgür girişimcilerin varlığıken; özgür bir girişimciler zümresinin ortaya çıkışı da kısmi de olsa bir sivil toplumun varlığını gerektirmektedir. Merkezi devlet gücünden ayrı olarak özerk kent devletlerinde gelişen modern sivil toplum kavramı, bu kent devletlerindeki tüccar ve girişimci sınıfı ile ortak bir varoluşa sahip olmuştur (Pirenne, 2021; Munro, 2010, s. 108). Bu çalışmanın kapsamı dahilindeki Türk sosyoloji literatüründen hareketle Türk toplumuna baktığımızda ise, üretici toplumsal sınıfların devlet ve bürokrasi karşısındaki zayıf konumu ile bağlantılı olarak toplumsal alanda *devletdışılığı* tarif eden bir sivil toplum oluşumunun gerçekleşmediği ifade edilmektedir. Girişimciliği hem besleyen hem de onun tarafından beslenen sivil toplum olgusunun eksikliği, Türk toplumunda girişimciliğin önündeki önemli engellerden birisi olarak değerlendirilmektedir.

4.4. DİNİ ANLAYIŞ VE ÖRGÜTLERİN İKTİSADİ ETKİLERİ

Türk toplumunda dinin iktisadi alandaki etkilerini tamamen olumlu veya tamamen olumsuz şeklinde tek boyutlu bir bakış açısından ele almak hatalı bir yaklaşım olacaktır. Bu çalışma kapsamında incelenen Türk sosyologlarından Said Halim Paşa, Prens Sabahattin, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Sabri Ülgener, Şerif Mardin ve Orhan Türkdoğan'ın Türk toplumunda din olgusu üzerine görüşlerinden hareketle, Türk toplumunda din olgusunun iktisadi alana ve Türk insanının girişimciliğine etkilerinin çok boyutlu ve kompleks bir mahiyete sahip olduğu görülmektedir. Literatürde din konusunda başlıca tartışmalardan biri, ideal anlamda İslam dininin iktisadi gelişmeyi engelleyici bir yöne sahip olup olmadığı tartışmasıdır ki burada incelenen Türk sosyologları, İslam'ın iktisadi gelişmeyi engellemediğini düşünmektedirler. Diğer bir tartışma noktasına göreyse, Osmanlı'da din, bir yönüyle devletin merkezîyetçi ve vahdetçi (tekçi) politikalarını meşrulaştırmasının bir aracı olarak görülürken; bir başka açıdan da tarikat ve cemaat yapıları içerisinde halk için devlete alternatif örgütlenme ve direnme alanları olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca tarikat ve cemaat yapılarının dar iktisadi koşullarda bir üst sınıfa hareketliliğin sınırlı olduğu bir toplumsal düzen içerisinde, bireylere toplumsal hareketlilik imkânı sağlayan alanlar olduğu da ifade edilmektedir. Buna ek olarak İslam dini anlayışına eklemlenen tasavvuf ve mistisizm öğretilerinin bireylerin iktisadi tavırları üzerinde -özellikle girişimciliğe yatkınlıkları noktasında- olumsuz etkilere yol açtığı belirtilmektedir.

Cumhuriyet dönemine gelindiğindeyse, bu dönemde devlet tarafından uygulanan sekülerleştirme politikaları sonucunda, dini tarikat ve cemaat ağları önce “yeraltına” çekilmiş ve 1960 sonrası köyden kente göçün hız kazanmasıyla çevrede konumlanan tarikat-cemaat yapıları örgütlenmelerini merkeze yani kent alanlarına taşımıştır. Bu noktada, özellikle gecekondu bölgelerinde örgütlenen tarikat ve cemaat yapıları, bir yandan halka kaderci ve tevekküle dayalı bir anlayışı aktararak bireylerin girişimci arzularının ortaya çıkmasını baskılayıcı bir yöne sahipken; diğer taraftan köyden kente göçen bireylerin kent alanlarına uyum süreçlerinde sığındıkları ve bu tarikat-cemaat ağları içerisinde kentin ekonomik yaşamı ile bütünleştikleri alanlar olma niteliğine sahiptir. Ayrıca bu tarikat-cemaat ağları içerisinde özellikle 1980 sonrası sanayici, girişimci, tüccar olmak üzere önemli bir iktisadi atılımın ortaya çıktığı da ifade

edilmektedir. Sonuç olarak, Türk toplumunda dini anlayış ve örgütlenmelerin girişimcilik olgusu üzerine etkisinin, olumlu ve olumsuz tarafları aynı anda içerisinde barındırmakta olduğu ifade edilebilir.

Said Halim Paşa'ya göre, Osmanlı'da iktisadi geri kalmışlığın sadece din temelli açıklanması hatalı bir değerlendirmedir. Paşa, geri kalmışlığın sosyal ve iktisadi olmak üzere çok faktörlü bir nedenselliğin sonucu olduğunu belirtmekte ve dinin, ilerlemek için tüm koşulları hazır olan bir milleti tek başına geri bırakamayacağını savunmaktadır (Paşa, 2017, s. 162). Paşa'ya göre, dinin Osmanlı'daki iktisadi geri kalmışlığa etkisi, İslam dininin kendisinden kaynaklı değil, İslam'ın yanlış yorumlanıp yanlış yaşanması ile alakalıdır. Bu yanlış yorum ise, ruhaniliğin ortaya çıkışı olarak ifade edilmektedir. Ruhaniğin ortaya çıkışı ile taassup ve tahakküm fikri yaygınlaşmış ve oluşan ruhani bir zümre, dini kendisinin tekelinde görmeye başlamıştır. Özünde bir hürriyet ve özgürlük dini olan İslamiyet, ruhaniliğin ortaya çıkışı sonucunda bireyin özgürlüğüne ve iradesine ket vuran bir anlayışa doğru evrilmiştir. Paşa'ya göre çare, İslamiyet'in özüne geri dönüş olarak görülmektedir (Paşa, 2017, s. 196).

Prens Sabahaddin de Paşa'ya benzer şekilde, sorunun İslamiyet'te olmadığını düşünmektedir. Ona göre, sorunlar sosyal yapının kendisinden kaynaklanmaktadır ve bu anlamda din, bir neden olmaktan ziyade sosyal yapının bir sonucudur (Sabahaddin, 2018, s. 219). Sabahaddin, İslam dininin şahsi teşebbüsü engellemekten ziyade, onu teşvik edici bir içeriğe sahip olduğunu savunarak, sosyal yapının kamucu yapıdan bireyci yapıya dönüştürüldüğü durumda İslam dininin bireylerin girişimciliğine ateşleyici bir etkide bulunacağını düşünmektedir (Sabahaddin, 2018, s. 220).

Ziyaeddin Fındıkoğlu da genel hatlarıyla bu iki isme katılmakla birlikte, Türk-İslam kültüründe girişimciliği teşvik etmeyen, uyuşturucu ve miskin bir mistisizmin olmadığını savunmaktadır. O, Türk-İslam kültüründe etkili olanın tasavvuf olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Mistisizm bir hali ifade ederken, tasavvuf bir ilim ve terbiye yoludur. Osmanlı'nın duraklama ve gerileme dönemlerinde her kurum gibi tasavvufta da belirli bozulmaların olduğunu ifade eden Fındıkoğlu'na göre, bu bozulmaların giderildiği

noktada Türk-İslam kültüründe din olgusu gelişmeyi engelleyen bir öze sahip olarak değerlendirilmemektedir (Bilgiseven, 1988, s.46).

Sabri Ülgener ise Osmanlı'da din olgusu üzerine detaylı bir analiz ortaya koymuştur. Osmanlı'da dinin iki tabakalı bir görünüm arz ettiğini ifade eden Ülgener, bir yanda resmi/kitabi bir şer'i dinden; diğer taraftan halk arasında yaşanan bir dini anlayıştan söz etmektedir. Bu dini anlayış farklılıklarının iktisadi alana etkilerini ideal ve kitabi olan dini anlayışın iktisat ahlakını ve halk arasında yaşanan ve inanılan dini anlayışın ise iktisat zihniyetini ifade ettiğini belirtmektedir. Ülgener'e göre kitabi-şer'i din anlayışını ifade eden iktisat ahlakı, iktisadi faaliyetleri övüp yüceltmekteyken; halk arasında yaşanan dinin iktisadi yönünü ifade eden iktisat zihniyeti ise iktisadi faaliyetleri zararlı görmekte ve yermektedir (Ülgener, 2015, s.113). Halk dininin büyük ölçüde tasavvuf akımları tarafından şekillendirildiğini ifade eden Ülgener, bu akımlar içerisinde önde gelenlerin Melamilik ve Batınilik olduğunu belirtmektedir. Buna göre Melamilik, dışa açık ve atıllığı reddeden ve çalışmayı öven bir anlayışa sahipken; Batınilik içe dönük ve dış dünya ve çalışmaya ilişkisini sınırlı tutmayı salık veren bir anlayışı ifade etmektedir. Bu iki farklı tasavvufi akımdan halk arasında yaygınlık kazanan Batınilik olmuştur (Ülgener, 2015, s. 102-103). Ülgener'e göre, Batınilik dünya ile irrasyonel bir ilişki kuran anlayışı, Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi yapıya ve bu yapının rasyonelleşmesine olumsuz bir etkide bulunmuştur.

Orta ve alt tabaka üzerinde etkili olan Batınilik görüşü, özellikle esnaf, tüccar ve zanaat erbabı arasında ciddi bir etkiye sahip olmuş ve bu anlayışın etkisi altındaki zanaat ve ticaret zümreleri de içe kapanık ve durağan bir yapıya dönüşerek iktisadi çıkarların gerektirdiğinden öte birtakım değerlere (züht ahlakı vb.) yüzlerini dönmüş ve iş yapısını bu doğrultuda örgütlemişlerdir. Sonuçta bu iktisadi zümreler, işi gerektiği kadar yapan bir çalışma anlayışını benimsemişlerdir. Bunun yanı sıra tasavvuf örgütleri, bir din aristokrasisi oluşturarak bir yandan sosyal tabakalaşma düzenini biçimlendirici bir rol oynarken diğer yandan da kendi içerisindeki bireylere örgüt içinde yükselmeye bağlı olarak sosyal hareketliliğe imkân veren alanlara dönüşmüşlerdir (Ülgener, 2015, s. 114, 130-131, 136).

Ülgener, esasında İslamiyet'in ticari faaliyetleri ve girişimci ruhu engelleyen ve baskılayan bir yapıda olmadığını savunmakta, Batınlık ve gelenekselci iktisadi zihniyetin bir araya gelip oluşturduğu durağan ve kapalı lonca-tarikat düzenine bağlı olarak oluşan ekonomik yapının gerileme sonucunu getirdiğini düşünmektedir (Türkislamoğlu, 2021, s.264). Ülgener, Osmanlı-Türk toplumunda irade ve teşebbüsün engellenmesinin nedeni olarak yalnızca din olgusunu değil, iktisadi ve politik olguları da görmektedir. Ona göre, iktisadi alandaki gelenekçi ve otoriter anlayış ile politik alandaki kulluğa dayalı teslimiyetçi anlayış, Batınlığın etkisi altındaki tasavvuf öğretisi tarafından perçinlenerek irade ve teşebbüsü olabildiğince dar bir alana hapsetmiştir (Ülgener, 2015, s. 138). Sonuç olarak bu yapı içerisinde kendisini gösteren cılız girişimci eylem nüveleri baskılanıp deforme edilerek sönmüştür.

Şerif Mardin, İslam dini ve girişimcilik arasındaki ilişkiye dair, peşinen iki olgu arasında olumsuz bir etki olduğu görüşüne katılmamaktadır. Ona göre İslam, içerisinde yaratıcı faaliyetleri teşvik eden unsurlar barındırır ki “*gaza*” kavramı bu durumun en net örneklerindedir. Ona göre, esasında iktisadi bir faaliyet olan *gaza*, içerisinde girişimciliği de barındırmaktadır. Bu noktada İslami toplumlar ile modern girişimcilik arasında “öz” itibariyle değil, şekil ve zihniyet itibariyle bir farklılaşma olduğu ifade edilebilir. (Mardin, 2019, s. 89). Bununla birlikte 19. Yüzyıldan itibaren izlenen sekülerleştirici politikalar sonucu yeraltına inen dini cemaat ve tarikatlar, bu dönemden 1950'ye kadar modern kurumlara karşı ilgisiz bir tavır içerisinde kalmış ve yaklaşık 100 yılı kapsayan bir sürede tarikat ve cemaat ağları ile eklemlenen çevre unsurları, girişimci faaliyetlerde bulunmak üzere merkeze gelmeyi ve modern iktisadi kurumlara uyum sağlamayı reddetmiştir. Bu dönem, Türk girişimciliğinin çevre unsurlardan beslenememesi anlamında girişimci faaliyetlerde kısmi bir yavaşlamaya yol açmış olabilir. Ancak, özellikle 1950 sonrası hız kazanan köyden kente göç süreci sonrası Volk İslam'a sahip çevre unsurları, kendisini merkeze açarak modern iktisadi sahada aktif oyuncular olarak rol almaya başlamışlardır. Bu dönem sonrasında özellikle Nakşibendi tarikat ağlarıyla içerisinde eğitimli genç bir kesim ortaya çıktığına dikkat çeken Mardin, bu eğitimli gençler tarafından İslamcı söylemlerin kamuoyuna iletmeye başlandığını ve tarikat mensubiyeti olan bu kişiler içerisinde bankacılık, ticaret, şirket ve siyaset

dünyasında faaliyet göstermeye başlayanların çıktığını ifade etmektedir (Mardin, 2011, s. 61, 77).

Orhan Türkdoğan da Türkiye’de din ve girişimcilik ilişkisi üzerine iki yönlü bir analiz ortaya koymaktadır. Gecekonducularda yaptığı araştırmalarda, yoksulluk kültürünü benimsemiş bireylerin, kaderci ve tevekküle dayalı bir zihniyet içerisinde olduklarını ve kendilerini aşan bir beklentilerinin bulunmadığını ifade eden Türkdoğan (2004a, s. 210); diğer taraftan Türk toplumunda ciddi ölçüde İslamcı bir iktisadi girişimciliğin yükseldiğini belirtmektedir. Türkdoğan’a göre, 1970 ve sonrasında yükselişe geçen İslamcı hareketler, “*dinin [toplumun denmek isteniyor] aşırı sekülerizasyonu yolu ile [dinin] toplum yapısından soyutlanmasına karşı bir tepki unsuru*” olarak ortaya çıkmıştır (Türkdoğan, 2004b, s. 681). Bununla birlikte Türkdoğan, 1980 sonrası bu İslamcı hareketin farklı kollarının siyasette, medyada, eğitimde ve iktisadi alanda hızlı atılımlar gösterdiğini belirtmektedir (Türkdoğan, 2004b, s. 685). İslamcı hareketlerin iktisadi faaliyetlerini büyük ölçüde olumlu olarak değerlendiren Türkdoğan, bununla birlikte yükselen İslamcı burjuvazinin, İslami değerlerden uzaklaşma tehlikesi içerisinde aşırı kapitalist tavır ve eğilimlere savrulduğunu ifade etmekte ve bu konuda İslami burjuvaziye eleştirmektedir (Türkdoğan, 2004b, s. 702)

Weber’in girişimcilik sosyolojisine kapı aralayan eseri *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*’nda gösterdiği üzere, bireylerin dinsel inanışlarının iktisadi eylemleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu bilinmektedir (Weber, 2013). Diğer taraftan Hofstede ve Casson gibi isimler de bireylerin kültürel ve dini inanışlarının onların iktisadi alandaki davranış şekillerini biçimlendirdiğini ifade etmektedirler (Hofstede, 2001; Casson, 2010). Bu çalışmada incelenen Türk sosyologları tarafından da dinin bireylerin girişimciliğe dair yaklaşımları üzerinde bir etkisinin olduğu kabul edilmekte, ancak bu etkinin olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilmekten ziyade çok yönlü bir görünüm arz ettiği ifade edilmektedir. Buna göre, Türk toplumundaki dini anlayış ve gruplar bir yönüyle bireyleri girişimcilikten uzak tutan bir öğretiyi bünyelerinde taşırlarken; diğer taraftan sağladıkları sosyal ve ekonomik zemin sayesinde bireylerin piyasa ile kaynaşmasına imkan sağlamaktadırlar.

4.5. MEMURİYEN ZİHNİYET VE GİRİŞİMCİ ÖZNE SORUNU

Türk toplumunda girişimcilik olgusu söz konusu olduğunda, özellikle psikoloji ve iktisat temelli çalışmaların bir kısmının, sorunu özcü bir yaklaşımla, ‘Türk insanının karakter özellikleri ve eğitim seviyesi itibariyle girişimciliğe yatkın olup olmadığı’ üzerinden ele aldıkları görülmektedir. Girişimcilik olgusunu birey temelli bir olgu olarak görmeye eğilimli olan psikoloji ve iktisat perspektifine sahip çalışmalar, bireyin iktisadi davranışlarını ve yatkınlıklarını şekillendiren toplumsal, siyasal ve iktisadi yapının etkilerini göz ardı edebilmektedir. Ancak girişimciliğe sosyolojik bir bakış getiren yerli ve yabancı kaynaklarda da görüldüğü üzere girişimcilik olgusu; bireyin belirli yetenek ve karakter özelliklerini gerektirse de siyasal yapı, hukuk düzeni, gelir dağılımı ve adaleti, toplumsal sınıfların sermayeye erişimi ve toplumsal hareketlilik imkânı gibi bir dizi toplumsal, siyasal ve ekonomik olgular tarafından etkilenmektedir (Bkz: Reynolds, 1991; Thornton, 1999; Butler, 2020).

Bu tez kapsamında incelenen Türk sosyologlarının görüşlerine bakıldığında, Türk sosyolojisi literatüründe Türk bireyinin girişimci yönünün sınırlı kaldığı kabul edilmekte ve Türk insanının girişimci faaliyetlerden ziyade memuriyet gibi daha az aktiflik ve risk gerektiren meslek gruplarında yoğunlaştığı belirtilmektedir. Bu anlamda Türk toplumunda bir girişimci özne sorunu olduğu açıkça ortaya konmaktadır. Literatürde bu sorunun nedeni olarak ise Türk bireyinin yetenek ve kabiliyetleri değil, Osmanlı’da köklenip Cumhuriyet döneminde de devam eden iktisadi alanda uygulanan merkezîyetçi politikalar ve toplumsal sınıfların sermaye birikiminin sınırlılığı gibi bir dizi toplumsal olgu gösterilmektedir. Bu noktada Ziya Gökalp, İdris Küçükömer ve Doğan Ergun, bu tarihsel-toplumsal şekillenmelerin katılaştığını ve kolayca değiştirilemeyeceğini düşünerek Türk bireyini bu belirlenimlerin kalıcılığı noktasında değerlendirmekteyken; Prens Sabahaddin, Sabri Ülgener ve Şerif Mardin toplumsal yapılar ve olgular değiştiği takdirde Türk bireyinin bu noktadaki tavır alışlarının da değişeceği noktasında bir görüşe sahiptirler.

Prens Sabahaddin, Osmanlı’daki merkezîyetçilik anlayışının toplumsal dinamizmi baskılayan bir yöne sahip olduğunu ifade ederek, bu baskı sonucunda üretici güçlerin

toplumsal hareketlilik imkanının daraldığını ve bu daralma içerisinde girişimci bir sürecin mümkün hale gelmediğini belirtmektedir. Bu durumda ise bireyler, merkeziyetçi yapının içerisine dahil olmayı daha güvenilir ve makul görerek bürokrasi ve memuriyete yönelmekte ve bu meslekler içerisinde memuryen bir zihniyete sürüklenmektedirler. Diğer taraftan Sabahaddin'e göre, Türk bireyinde rekabetçi bir ruh bulunmaktadır ancak bu rekabet ruhu, kendisini ticari ve iktisadi faaliyetlerde değil, bürokrasi ve memuriyet yapıları içerisindeki makam ve mevki yarışmalarında göstermektedir (Sabahaddin, 2018, s. 244). Prens Sabahaddin, merkeziyetçi anlayıştan adem-i merkeziyetçi anlayışa geçişle şahsi teşebbüsün geliştirilebileceğini düşünmektedir.

Ziya Gökalp ise, konuya Prens'e kıyasla biraz daha özcü bir noktadan yaklaşmaktadır. Türklerin ticarete yabancı olmadığını ifade etmekle birlikte Gökalp, ilk Türklerden bu yana, Türk insanının ferdi mülkiyet bilincinin olmadığını belirtmektedir (Gökalp, 2011, s. 154-155). Diğer taraftan Gökalp'e göre, Osmanlı Devleti toplumsal alanda milli kimliği arka plana atarak Türkleri ticari faaliyetlerden uzak tutmuş ve bunun sonucunda Türkler, çiftçilik ve memurluk mesleklerinde yoğunlaşmak zorunda kalmıştır. Bu mesleklerin de yaratıcılıktan uzak olduğunu ifade eden Gökalp'e göre, sonuç olarak Türk insanı yaratıcı ve girişimci arzularını gerçekleştirebileceği bir zeminden uzak kalmıştır (Gökalp, 2010, s. 13). Bir toplumun iktisadi başarısı noktasında girişimcilerin birincil önem arz ettiğini savunan Gökalp, Türk toplumundaki girişimci özne sorununu kabul ederek, bir girişimci zümrenin oluşturulması için devlete görev biçmektedir (Sağlam, 2004, s. 79-80).

Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu da Türk toplumunda girişimci bir zümrenin ortaya çıkmamasının nedeni olarak, toplumsal sınıfların yeterince gelişmemiş olmasını göstermektedir (Önür, 2017, s.170). 1927 yılındaki bir istatistikten hareketle Türk toplumunun yaklaşık %90'ının köylü, memur ve işçi olarak geçimini sürdürdüğünü ifade eden Fındıkoğlu, böylesine dar kalmış bir toplumsal sınıf düzeni içerisinde gelişkin bir girişimci sınıfın doğamayacağını belirtmektedir (Fındıkoğlu, 1958, s. 376). Bu noktada Fındıkoğlu'nun vurgusu da daha çok yapısal belirlenimler üzerinedir.

Sabri Ülgener ise, konuyu hem birey hem de yapı boyutlarından hareketle iki yönlü bir şekilde ele almış olsa da son tahlilde yapının etkisini ön plana çıkartmaktadır. Buna göre,

özellikle Osmanlı'da Türk insanının iktisadi zihniyetinin girişimciliğe yatkın bir niteliğe sahip olmadığını ifade eden Ülgener, diğer taraftan bu zihniyeti şekillendiren toplumsal, siyasal ve iktisadi olguları da ele almaktadır. Osmanlı'da 15. Yüzyıl sonrası Anadolu ticaret yollarının önemini kaybetmesiyle birlikte ekonomi ciddi ölçüde duraklamış ve buna ek olarak feodalleşmeye doğru dönüşümler, enflasyon ve bozulan vergi düzeniyle birlikte rasyonel kazanç yolları oldukça daralmıştır (Ülgener, 2006, s. 173-186).

Ülgener, Batı insanında olduğu gibi Osmanlı-Türk insanında da kazanç ve girişimci arzusunun var olduğunu, ancak aradaki farkın meşru ve rasyonel kazanç imkanlarının genişliği olduğunu belirtmektedir. Osmanlı'da 15. Yüzyıldan sonra daralan meşru ve rasyonel kazanç yolları, bireylerin girişimcilik arzularını doğru bir zemine kanalize etmelerine imkân sağlamamış ve sonuçta bu arzular, rasyonel girişimcilikten uzak iktisadi faaliyetleri ifade eden defnecilik, yağma, devlet veya ağa kapısında kapılanma gibi gayrimeşru ve irrasyonel yollara sapmıştır (Ülgener, 2006, s. 164).

İdris Küçükömer de girişimci özne sorununu, yapısal belirleyiciliğin bir sonucu olarak değerlendirmektedir. Ona göre Türk toplumunda Osmanlı'dan Cumhuriyet'e devletin ve bürokratların iktisadi alandaki hakimiyeti, iktisadi artık değer ve servet birikiminin tamamen devletin otoritesi ve kontrolü altına girmesiyle sonuçlanmıştır. Böylesi bir ortam içerisinde devletten ayrı bir özel birikim ve girişim imkanının mümkün olmadığını belirten Küçükömer, zaten dar olan üretici sınıflar içerisinde barınamayan bireylerin önünde iki yol olduğunu ifade etmektedir. Bu yollardan birincisi, büyük bir toprak sahibinin himayesine girmekken; ikincisi sürekli bir işveren olan devlet kapısında kapılanmaktır.

Küçükömer, Türk insanının "*memuriyet tutkusunu*", bireylerin rahatlığının ve gevşekliğinin bir sonucu olmaktan ziyade yapısal etkiler sonucu mecburi bir istikamet olarak değerlendirmektedir. Küçükömer'e göre bu nokta, Türkiye'de devletçiliğin tarihi, ekonomik ve ampirik özünü ifade etmektedir (Küçükömer, 2021c, s. 171). Küçükömer, Türk toplumunda toplum üstü politik bir birim olarak devletin varlığı, halkın politik bir özne haline gelememesi ve bu durumu destekleyen din ve ideolojik öğretisi sonucu, uzun süreler boyunca süreklilik gösteren bu durumun toplumsal yaşantı içerisinde bir ortak

hafıza ve güdüsel bir davranış örüntüsü haline gelerek yapılaşmış olduğunu savunmaktadır. Ona göre bu ortak hafızanın iki yüzü, tahakküm ve hiyerarşik ilişkilerin toplumun geneline yayılması ve devletle çelişkili bir ilişki içerisinde olan halkın sürüklendiği irrasyonel zihniyettir. Bu noktada Küçükömer, tarihsel süreç içerisinde toplumsal-yapısal koşulların etkisiyle oluşan bu ortak hafızanın kolayca değiştirilemeyeceğini düşünmektedir (Küçükömer, 2013, s. 210-212).

Şerif Mardin de hami-yanaşma ilişkilerinin ve memuriyet tutkusunun Osmanlı'da köklenen ve Cumhuriyet döneminde de devam eden sosyo-ekonomik ve siyasal düzenin bir sonucu olarak değerlendirmekle birlikte, bu anlayışın katılığı ve kalıcılığı noktasında Küçükömer'e göre daha esnek bir düşünceye sahiptir (Mardin, 1991, s. 230-232; Mardin, 1991a, s. 221).

Doğan Ergun, Ülgener'e benzer bir şekilde Türk toplumunda girişimcilik sorununun birey ve yapı olmak üzere iki yönünü de ele almaktadır. Ona göre, Osmanlı'dan günümüze geçen tarihsel-toplumsal süreçler tarafından belirlenen Türk kültürü, kamucu bir anlayış içerisinde şekillenmiştir. Ergun, bireyin tarih içerisinde belirli bir faillik alanı bulunduğunu kabul etse de bu failliği belirleyen de toplumsal koşullar olduğunu ifade etmekte ve toplumsal koşullara öncelik vermektedir (Ergun, 2005, s.20). Türk insanının girişimciliğe yatkınlığına dair Ergun, tarihsel süreçler içerisinde maddi koşullar tarafından şekillendirilen Türk kültürünün bireyci değil, kamucu bir anlayış dahilinde geliştiğini ifade etmektedir. Ona göre Türk kültürünün etkisi altındaki Türk insanının da temel eğilimi, bireycilik değil, kamuculuktur. Türkiye'de kapitalistleşmenin ve özel girişimciliğin önünde, iktisadi kültürü kamucu ve toplumcu bir biçimde şekillenmiş olan birey sorunu durmaktadır (Ergun, 2000, s. 82). Diğer taraftan Ergun, bu bireyin büyük ölçüde toplumsal koşullar tarafından belirlenmiş olduğunu belirtmektedir. Ergun'a göre, Türk toplumundaki toplumsal koşullar ve kültürel olanaklar, girişimcilik için uygun değildir. Türkiye'de "*özel girişimciliği besleyecek ekonomik, sosyolojik ve psikolojik ortam yokluğu*" Ergun'un ısrarla vurguladığı bir olgudur (Ergun, 2004, s. 128). Bu kamucu anlayışın tamamen silinemeyeceğini düşünen Ergun, bireyciliğin ve kamuculuğun bir sentezi olarak gördüğü "*kamucu özerk birey*" fikri üzerinde durmaktadır (Ergun, 2004, s. 211).

Thornton vd., bir toplumda girişimciliğin başarılı ya da başarısız durumda olmasının, temel bir atıf hatası içerdiğini ifade etmektedir. Ona göre, birey temelli bu tarz yaklaşımlar, bu bireylerin toplumsal ağ yapılarına gömülü ve onlar tarafından şekillendirildiğini gözden kaçırmaktadır (Thornton vd., 2011, s. 113). Bu tez kapsamında incelenen Türk sosyolojisi literatüründe de girişimcilik olgusu basitçe bir girişimci özne olarak ele alınmamış, girişimci öznenin çoğalmasını engelleyen sosyal-yapısal koşullar üzerinde durulmuştur. Prens Sabahaddin, Sabri Ülgener, Ziyaeddin F. Fındıkoğlu gibi isimler bu sosyal-yapısal koşullar değiştiği takdirde bireylerin de kolayca değişeceğini ifade ederlerken; İdris Küçükömer ve Doğan Ergun bu noktada sosyal-yapısal şartlar değişse bile, bireylerin belirlenmişliğinin kolayca değişmeyeceğini savunmaktadırlar. Sonuç olarak Türk sosyoloji literatürü, Türk toplumunda girişimcilik olgusunu sadece birey üzerinden değil, tarihsel-toplumsal yapılaşmaları da göz önüne alarak okumamız gerektiğini göstermektedir.

4.6. GİRİŞİMCİ ARZUNUN İRRASYONELLEŞMESİ

Bu tez çalışması kapsamında incelenen Türk sosyologlarının Türk toplumunda girişimcilik olgusu üzerine ortaklaştıkları kavramlardan en önemlileri, rantçılık ve vurgunculuk kavramlarıdır. Zikredilen sosyologlar, Türk toplumunda girişimciliğin yokluğundan ziyade sınırlılığını ifade etmekte, bu sınırlılığı meydana getiren toplumsal, siyasal ve iktisadi nedenleri analiz etmekte ve sonuç olarak Türkiye’de girişimciliğin ne şekilde geliştiğini ve nasıl bir niteliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadırlar. Buna göre, Batı’da olduğu gibi Türk toplumunda da Osmanlı’dan Cumhuriyete girişimci arzulara sahip insan ve gruplar her zaman vardır; ancak Türk toplumunda girişimcilik olgusunu Batı’dan farklılaştıran önemli sebepler/özellikler bulunmaktadır. Batı’da bu girişimci arzu ve hevesler, 16. Yüzyıldan başlayarak verimlilik ve süreklilik ilkesi dahilinde rasyonel bir düzleme oturtulmuş ve hukuk ve siyaset gibi diğer toplumsal kurumlar da bu doğrultuda yeniden örgütlenmiştir. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk toplumunda ise bu girişimci arzu ve hevesler, verimlilik ve süreklilik noktasında yapılması gereken zihniyet devrimini gerçekleştirmediği gibi, ya siyasal gücün otoritesi altında sönmüş ya da siyasal güç kaynaklarının etki alanı içerisine girmek zorunda kalmıştır. Bu noktada “*siyasal olanın iktisadi olana önceliği*” olarak tarif edebileceğimiz yapısal zorunluluk neticesinde, devlet, girişimci sınıfların hamisi ve aynı zamanda destekleyicisi bir konuma

sahip olmuştur. Bu sayede devlet, siyasal gücüne alternatif bir tehdit unsurunun ortaya çıkmayacağından emin olurken; girişimci sınıflar ise devletin gücünü kullanarak zenginleşmenin konfor alanına girmişlerdir. İdris Küçükömer'in, "*devleti kullanarak ilkel birikim yapmanın bir yolu*" olarak tarif ettiği bu durum, Sabri Ülgener'in belirttiği üzere, Osmanlı'nın gerileme döneminden başlayarak günümüze kadar devam eden devletdışı iktisadi alanların daralmasının da zorunlu bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak rasyonel ve meşru iktisadi faaliyet alanlarının daralması ve siyasal gücün önceliği, Türk toplumunda modern anlamda bir girişimciliğin yeterince güçlenmesine imkân vermemiştir. Bu bağlamda, Türkiye'de girişimcilik olgusu, Osmanlı'daki arpalık sistemi ve kapılanma anlayışının bir devamı olarak Cumhuriyet dönemlerinde devlet kadrolarına yakınlık sayesinde vurgunculuk, hortumculuk ve rantçılık şekillerinde modern girişimciliğe kıyasla irrasyonel olarak değerlendirilebilecek iktisadi faaliyet alanlarına yoğunlaşmıştır.

Sabri Ülgener, Osmanlı Devleti'nin 16. Yüzyıldan itibaren dünya ticaret yollarının değişimi ve Anadolu ticaretinin önemini kaybetmesiyle iktisadi olarak ciddi bir daralma dönemine girdiğini ve bu daralma karşısında devletin enflasyon ve vergileri arttırma yoluyla giderlerini karşılama sonucuna yol açtığını belirtmektedir. Enflasyon ve vergilerin arttırılması toplumsal sınıfların (mesleki zümrelerin) servet birikiminin erimesine yol açarken, Anadolu ekonomisinin daralması da bu üretici sınıfların iktisadi faaliyet alanını kısırlaştırmıştır. Bu makro gelişmeler karşısında üretici sınıflara dahil bireyler, defnecilik, soygun veya bir efendiye kapılanma gibi irrasyonel kazanç yollarına sevk olmak durumunda kalmışlardır (Ülgener, 2006, s. 206-209).

Rasyonel kazanç yollarının daralması, toplumdaki servet birikiminin en büyük odağı olan devlet ve devlet kadrolarını herkes için cazip hale getirmiş ve devlet, yanında yöresinde bulunarak iktisadi kazanç sağlanacak bir işveren olarak algılanmaya başlanmıştır. Bu durumu rant kapitalizmine benzer olarak tarif eden Ülgener (2015, s. 136), yanaşma ve kapılanma ilişkileri üzerinden işleyen bu sürecin daha sonraları memur sınıfında kendisini yeniden var ettiğini belirtmektedir. Ona göre, modernleşme hareketleri sonucu gelişen bürokratik devlet yapısı da ruh ve zihniyet olarak 16. Yüzyıl Osmanlı'sının yanaşma-

kapılanma ilişkilerinin devamı niteliğinde bir mahiyet arz etmiştir (Ülgener, 2006, s. 263-264). Ülgener, bu ruh ve anlayışın Cumhuriyet döneminde de sönümlenmediğini ve dünden bugüne devam ettiğini ifade etmektedir (Ülgener, 2006, s.272).

Niyazi Berkes ise, Osmanlı döneminde 16. Yüzyılda başlayan iktisadi gerilemeye karşı gelirleri arttırıcı bir uygulama olarak devreye sokulan iltizam sisteminin vurgunculuk anlayışının ilk tohumlarını attığını ve o dönemde iltizam hakkına erişimin devlet kadrolarına yakın olmaktan geçtiğini belirtmektedir. Köylü, esnaf ve tüccar gibi üretici sınıfların servet birikiminin hızla eridiği bu dönemde, taşrada iltizam hakkına sahip olan “ağa”, kentte ise dar para piyasasında önemli bir rol kazanan “sarraf”, üretici sınıfların muhtaç hale geldiği kişiler olmuşlardır. Berkes, bu dönemi “faiz kapitalizmi” olarak ifade etmektedir (Berkes, 2020, s. 343-348). Bu düzenin değişmesi için 19. Yüzyılda başlayan modernleşme politikaları ve yeni ekonomik tedbirler ise, yeni bir çelişkiler sarmalı yaratmış ve modern mektepli memurlar ile gelişmeye çalışan yerli sermayenin işbirliği, halk ve devlet aleyhine zenginleşen bir tür “vurgunculuk kapitalizmi”ni ortaya çıkartmıştır (Berkes, 1975, s. 78).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde ise uygulanmaya çalışılan planlı devletçilik politikasından Atatürk’ün ölümü sonrası sapılmış ve devletçilik, bir sermaye kesiminin devlet tarafından himaye edilmesi şekline dönüşmüştür. Devletçiliğin planlı bir program olmaktan çıkarak irrasyonel bir kırtasiyeciliğe dönüştüğünü ifade eden Berkes’e göre, bunun sonucunda gerçek ve ciddi özel teşebbüs de yok olmuş ve onun yerini devletçiliği manipüle ederek onu kendi çıkarı için kullanan ve bunu adeta “hırsızlık zenaatı” haline getiren çarpık bir zümre almıştır. Berkes, bu süreçte ortaya çıkan anlayışın kötü yönetilen bir devlet kapitalizmi şeklinde olduğunu düşünmektedir (Berkes, 1975, s.136).

Ziyaeddin F. Fındıkoğlu da Türkiye’de vurgunculüğün çok yaygın hale geldiğini ve bu yola başvuranların genellikle büyük ticaret erbapları olduğunu belirtmektedir. Buna ek olarak memurlar arasında rüşvetin yaygınlığının da vurgunculukla bağlantılı olarak geliştiğini belirten Fındıkoğlu, memurların şartlarının iyileştirilmesi ve devlet denetiminin artırılmasıyla bu sorunun çözülebileceğini ifade etmektedir (Yazıcı, 2010, s. 151-152).

İdris Küçükömer'e göre, İttihat ve Terakki döneminde başlayan mili burjuvazi sınıfı yaratma politikaları, sonunda nüfuz ticareti ve nepotizme dayalı yarı bir burjuvazi sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde, bürokratların üst-elit kesiminde bir burjuvalaşma olgusu ortaya çıkmış ve devlet ve devlet kadroları, servet birikimi yapmanın bir yolu olarak değerlendirilmiştir. Bu durumu "İktidar Tekkesi" kavramıyla ifade eden Küçükömer için bu kavram, "ülke içinde bir sınıfa dayanmadan zaman zaman iktidar olabilen ve artık üründen önemlice bir kısma el atabilen hem Osmanlı ve hem de Cumhuriyet bürokratları için" kullanılabilir bir tanım olarak anlaşılmaktadır. (Küçükömer, 2021c. S. 88-96). Diğer taraftan Niyazi Berkes'e benzer bir şekilde Küçükömer de Cumhuriyet'in erken döneminde uygulanan devletçi politikaların üretim güçlerini geliştirme noktasında başarısız olduğunu düşünmektedir. Devletçi politikalar, kaynakların hesapsızca kullanılması sonucu bir takım özel kişilerin servet birikimini arttırmasını sağlamıştır. Küçükömer bu süreci, Türkiye'de iş adamlarının devlet aracılığıyla mevcut kaynakları ve servetleri yağma yolu olarak değerlendirmektedir (Küçükömer, 2021c, s. 116-117).

Türkiye'de devlet ve bürokrasinin gerçekleştirmeye çalıştığı kapitalist atılımların bir burjuva sınıfı yaratmadığını ifade eden Küçükömer'e göre, sonuçta ortaya çıkan şey, en fazla bir kompradorlar sınıfıdır. Ona göre Türkiye'de iş adamları, "*devletin türettiği rantiyelerdir.*" (Küçükömer, 2013, s. 150). Bu bağlamda denebilir ki, Türk toplumunda yaygın girişimcilik türü, yaratıcılığa ve yenilik arzusuna dayanan girişimcilik değil, himayeci ilişkiler altında yol bulan rant peşindeki bir girişimciliktir. Küçükömer'de yaratıcı ve yenilikçi girişimciliğin önündeki en büyük engel, bürokratik devlet ve toplum yapısı olarak değerlendirilmektedir. Ona göre, bu "tarihi kapan"dan çıkışın tek yolu, politik toplumdan ayrı bir sivil toplumun inşasından geçmektedir (Küçükömer, 2013, s. 172).

Şerif Mardin ise, Osmanlı'nın son dönemlerinden bugüne bürokrasi ve girişimci/burjuva sınıfı arasındaki ilişkinin çok katmanlı ve karmaşık bir etkileşim şekli içerisinde geliştiğini ifade etmektedir. Ona göre, Türk iktisadi yapısının temel paradoksu bu noktada ortaya çıkmaktadır. Türk toplumunda güçlü bir burjuva/girişimci sınıfı yaratmaya dönük her politika, bir taraftan devletin/bürokrasinin müdahaleciliğini ve kontrolünü de

arttırmakta ve burjuvazi sınıfı karşısında devletin üstün konumu çeşitli çatışmalara yol açmaktadır. Mardin'e göre, Türk devlet anlayışındaki bu "müdahale" prensibi, Avrupa'daki merkantalist rasyonellikten çok, Osmanlı'daki müsadere sisteminin izlerini taşımaktadır (Mardin, 2003, s. 84, 108, 116).

Mardin, Osmanlı'daki "aralık" sistemi anlayışının da Cumhuriyet Türkiye'sine aktarılan bir diğer Osmanlı mirası olduğunu belirtmektedir. Cumhuriyet döneminde de devlet kapısında kapılanmak, iktisadi fırsatlar sağlamak açısından önem arz etmiş ve sadece maaşı için değil, erişim imkânı sağlayacağı fırsatlar ve konumlar itibarıyla de memuriyet cazibesini korumaya devam etmiştir. Mardin, bu durumu, "*Türkiye'de özel sektörde başarı göstermenin en iyi yolu devlet memuru olarak başlamaktır.*" şeklinde ifade etmektedir (Mardin, 2019, s. 140). Ona göre, Osmanlı'da rüşvet ilişkileri içerisinde iktisadi sisteme entegre olan bürokratlar ve memurlar, Cumhuriyet döneminde ise siyasal güç konumları sayesinde bu kez bürokrat-girişimciler olarak iktisadi alanda varlıklarını sürdürmektedirler (Mardin, 1991a, s. 221). Mardin, 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti döneminde de devlet kadroları ve sermaye sınıfı arasındaki hami-yanaşma ilişkilerinin artarak sürdüğünü ifade etmektedir (1991, s. 233-236).

Orhan Türkdoğan, çalışmalarında daha çok 1950 yılı sonrasında ortaya çıkan gelişmeleri ele almaktadır. Türkdoğan'a göre, 1950 sonrası Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle birlikte açık Pazar ve liberal iktisat politikaları uygulanmaya başlanmış ve fert-toplum dengesi toplumun aleyhine bozulmuştur. Bu süreçte merkezdeki eski zengin tabakanın yanına "çevre" kökenli olan, açık gözlülüğü sayesinde kısa sürede milyoner olan yeni zenginler eklenmiştir (Türkdoğan, 2002, s. 607). Türkdoğan, bu zenginliklerin kişisel yetenek ve dürüst ve doğru bir iş ahlakının bir sonucu olmayıp, siyaset içerisindeki birtakım klikleşmeler ve bu kliklerden elde edilen avantajlardan kaynaklı olduğunu belirtmektedir (Türkdoğan, 2004a, s. 217). Ona göre, yaratıcı ve yenilikçi iktisadi girişimlere dayanmayan bu zenginlikler, ithalat ve komisyona dayalı bir müstemleke zenginliği görünümündedir (Türkdoğan, 2002, s. 581). Rant ve klikleşme ilişkileri sayesinde elde edilen bu zenginlikler ise kamuya ve millete yararlı girişimlere değil, israfa dayalı lüks tüketim ve gösterişe akıtılmaktadır (Türkdoğan, 2002, s. 586-693). Türkiye'de burjuvazi sınıfı, iktidar seçkinleriyle iş birliğine dayalı bir gelenek içerisinde ortaya

çıkmiş ve devlet tarafından sağlanan teşvik vb. unsurlar ile devlet tarafından zengin kılınmıştır (Türkdoğan, 2002, s. 567; Türkdoğan, 2004a, s. 259). Bu zengin zümrenin zenginlik kaynağı mevcut kaynakların akılcı bir örgütlenmesine dayalı yenilikçi-yaratıcı girişimsel faaliyetlerden gelmemiş olup bir dizi rantın sonucu ortaya çıkmıştır (Türkdoğan, 2004a, s. 217).

Türkdoğan (2002, s. 650), Türkiye’de ne iktisadi ne de fikri alanda yaratıcı bir azınlığın bulunmadığını, burjuvazi sınıfının iktisadi faaliyetlerinin temelde, vurgunculuk ve hortumlama gibi kamuya zarar veren faaliyetlerden oluştuğunu belirtmektedir. Türkdoğan’a göre vurgunculuk ve hortumlama olguları, Türk iktisat anlayışındaki ruh eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Türkiye’deki girişimci-zengin sınıf ne tam anlamıyla kapitalist ne de tam anlamıyla cemaatçi bir nitelik taşımakta olup bir geçiş dönemi zihniyetine sahip ve kapsayıcı bir manevi çerçeveden yoksundur (Türkdoğan, 1998, s. 150; 1996, s. 272). Diğer taraftan Türkdoğan, 1960 sonrası ortaya çıkan gecekondular alanları içerisinde de sınırlı bir kesimin girişimci faaliyetlere dayanmaksızın bir nevi “[başına] devlet kuşu konması” misalinden arsa ve emlak rantı üzerinden zenginlik geliştirmeye başladığına da dikkat çekmektedir (Türkdoğan, 2002, s. 605).

Doğan Ergun da Türkdoğan’a benzer bir şekilde, 1950 sonrası dönemlerde uygulanan politikalar sonucunda gelişen olgunun özel girişimcilik değil, avantacı ve vurguncu zenginleşme faaliyetleri olduğunu düşünmektedir (Ergun, 2004, s. 129).

Von Hayek, başarılı ve başarısız girişimci arasındaki farkı piyasadaki gelişmelere dair girişimciler arası bilgi hazinesi eşitsizliğini ifade eden asimetric bilgi kavramı ile açıklamaktadır. Buna göre, piyasadaki gelişmeleri daha önce öğrenen girişimci, sonra öğrenenden daha başarılı olacaktır (Ripsas, 1998, s.107). Bu kavramı biraz ters-yüz ederek Türk toplumunda girişimcilik olgusuna uyarlıysak, bu çalışma kapsamında incelenen Türk sosyologlarının açıklamalarında da görüldüğü üzere, Türkiye’de girişimciliğin asimetrisi, bürokrasi ve siyasi parti gibi devlet ve yönetim gücünü ifade eden odaklara yakınlıktan geçmektedir. Onlar, Türkiye’de girişimciliğin önemli bir boyutunun bürokrasi ve siyasi kadrolar ile hami-yanaşma ilişkisine girerek rantçı ve vurguncu faaliyetlerde bulunmak şeklinde gerçekleştiğini belirtmekte ve Türk

toplumunda girişimcilik olgusuna dair önemli bir noktayı işaret etmektedirler. Bu asimetri içerisinde, bürokrasi ve siyasi kadrolar ile iletişimi olan girişimcilerin, iletişimi olmayanlara nazaran daha başarılı olması beklenen bir sonuçtur.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Girişimcilik kavramı, sosyal bilimler alanındaki muğlak ve girift kavramlardan biridir. Birçok farklı tanımı olan girişimcilik kavramı, en temelde yenilik ve yaratıcılık sözcükleriyle ilişkilendirilmektedir. Birey düzleminde ise fırsatları görmek ve değerlendirmek, girişimcilik ile yakın bir ilişki içerisinde. Girişimcilik olgusu, sonu gelmeyen bir yenilik, yaratıcılık ve yıkım faaliyetleri dizisi üzerinde şekillenen kapitalist ekonomi sisteminin motorudur. İktisat, psikoloji, işletme ve sosyoloji alanlarının ortak ilgisini kapsayan girişimcilik olgusu, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası büyük bir yıkımla karşı karşıya kalan Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri ekonomilerinin, küçük ve orta ölçekli girişimlerin önemli katkısı sayesinde tekrar yükselişe geçmesi sonucu, Batı literatüründe daha fazla incelenen bir olgu haline gelmiştir.

Girişimcilik kavramı ilk olarak Batı literatüründe ortaya çıkmış olan bir kavramdır. Şüphesiz bu öncüllük, öncelikle Batı'da ortaya çıkmış olan güçlü burjuvazi sınıfı ile alakalıdır. Bu anlamda Batı literatüründe girişimcilik kavramının gelişimi, devletten ayrı ve özerk bir iktisadi sınıf olarak burjuvazinin doğuşu ve güç kazanması ile yakından bağlantılıdır. Türk toplumunda ise girişimcilik kavramının tarihsel gelişimi, Batı'da olandan farklılık arz etmektedir. Batı toplumlarında özerk iktisadi sınıfların merkezi devlet ile bir hak ve özgürlük çatışması içerisine girdiği dönemlerde, Osmanlı-Türk toplumu giderek artan bir merkezileşme ve bürokratikleşme süreci içerisine sürüklenmekteydi. Batı'da uzun süren çatışmalar sonucunda özerk iktisadi sınıflar devleti, girişimci sınıfların lehine olacak şekilde dönüştürmüşken; Osmanlı-Türk toplumunda devlet girişimci sınıfların aleyhine olacak şekilde toplumsal ve iktisadi alandaki kontrol ve denetim mekanizmalarını arttırmıştı. Bu anlamda ABD ve Batı Avrupa ile kıyaslandığında Türk toplumunda girişimciliğin gelişmemesinin kendine özgü tarihsel, toplumsal, iktisadi ve kültürel sebeplerinin olduğu görülmektedir. Bu kısa çözümlemeden hareketle, Türkiye'de girişimciliğin bütün olarak Batı'daki girişimcilik literatürü üzerinden okunmasının doğru bir açıklama ortaya koyamayacağı ifade edilebilir. Türk toplumunda girişimcilik olgusu, kendine özgü tarihsel koşullar ve süreçler dahilinde incelenmelidir.

Türkiye’de girişimcilik olgusunun sosyolojik bir incelenmesi yapılmak istendiğinde, Batılı literatürden faydalanmakla birlikte Türk sosyolojisi literatürüne de uğramak zaruridir. Türk toplumunun özgül tarihsel ve toplumsal süreçleri üzerine ciddi ve kapsamlı bir literatürün bulunduğu Türk sosyolojisi, bu anlamda bize önemli bilgiler ve bakış açıları sağlamaktadır.

Bu tez kapsamında incelenen Türk sosyologlarının çalışmalarından hareketle görüldüğü üzere, Türkiye’de girişimciliğe dair vurgulanan ortak temalar; merkeziyetçilik/devletçilik, toplumsal sınıflar ve sermaye birikiminin kısıtlılığı, sivil toplum eksikliği, dini anlayış ve örgütlerin iktisadi etkisi, girişimci özne sorunu ve girişimci arzunun irrasyonelleşmesi şeklinde ifade edilebilir. Bu ortak temalar içerisinde diğerlerini önceleyen baş tema, esasında, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e devletin toplumsal ve iktisadi alandaki merkezi konumudur. Bir başka deyişle, incelenen literatürde Türk toplumunda girişimciliğe dair en güçlü unsur, “*siyasal olanın iktisadi olana önceliği*” olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu unsur, diğer ortak temaları da ortaya çıkaran veya onları şiddetlendiren bir etkiye sahip olarak değerlendirilmektedir. Siyasal olanın iktisadi olanı belirlediği bir düzlemde ise bu çalışma bağlamında incelenen düşünürler, Türk toplumunda girişimcilik olgusunun, bürokrasi ve siyasi kadrolara yakınlığın geçer akçe olduğu rantçılık ve vurgunculuk kavramlarıyla yakın bir ilişki içerisinde geliştiğini ifade etmektedirler.

Girişimcilik olgusu söz konusu olduğunda sosyolojik yaklaşımların, birey temelli psikolojik yaklaşımlardan ve ekonomi içerisindeki aktörlerden hareket eden iktisadi yaklaşımlardan farklı olarak daha fazla sosyal ve çevresel unsurları vurgulama eğiliminde olduğu görülmektedir. Reynolds (1991), önemli bir çevre unsuru olarak siyasal gücün, girişimci davranışlar üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu ifade etmekte ve girişimcilik olgusu üzerinde devletin özerk bir aktör olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (s. 56-58). Aldrich (2005), girişimcilik olgusunun sosyokültürel ve sosyopolitik ortama ciddi şekilde bağımlı olduğunu ifade etmektedir (s.451). Thornton vd. ise, girişimcilik olgusunun, içerisinde geliştiği toplumunun kurumsal yapılarındaki ve sosyal normlarındaki örtük ve gizil tortular ile yakından alakalı olduğunu ifade etmektedir (Thornton vd., 2011, s. 113). Buradan hareketle bu çalışma kapsamında incelenen Türk

sosyologları'nın Türk toplumunda girişimcilik olgusunu, en temelde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e süreklilik gösteren devletin merkezi konumu üzerinden ele aldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Türk toplumunda girişimcilik olgusuna dair başat vurgu, siyasal, toplumsal ve iktisadi düzen içerisinde '*siyasal olanın iktisadi olana önceliği*'dir.

Girişimcilik literatüründe girişimci kavramının, en temelde yeni bir iş fikrini bulma ve yaratma süreçleri üzerinden tanımlandığı görülmektedir (Hisrich, 2017; Casson, 2010; Kuratka ve Hodgetts, 1998; Arıkan, 2004 vs.). Buna ek olarak literatürde birçok farklı girişimci türü sınıflandırması bulunmaktadır. Bu çalışma kapsamında ele alınan Türk sosyolojisi literatüründen hareketle Türkiye'de girişimciliğin ağırlıklı olarak hangi girişimci türüne yakın düştüğüne dair kabaca bir çıkarımda bulunmak amacıyla Baumol'un girişimci türü sınıflandırması açıklayıcı olabilir. Buna göre Baumol, girişimcileri; iş kuran ve yöneten girişimci, yenilikçi girişimci, taklitçi girişimci, verimsiz girişimci ve rant arayan girişimci olmak üzere beş başlık altında sınıflandırmaktadır. Rant arayan girişimci kavramı, Weberyen anlamda bir ideal tip olarak değerlendirildiğinde Türk girişimciliğinin ideal tipinin ağırlıklı bir yönünü ifade eder görünmektedir. Buna göre rant arayan girişimci, amacı tekel kârının bir kısmını veya halihazırda üretilen ve ekonomide potansiyel olarak mevcut olan ekonomik rantları elde etmek olan kişileri tanımlamaktadır. Baumol, buna örnek olarak, iki taraflı bir tekel olan düzenlenmiş bir endüstride tekelcilerden birinin, endüstrinin toplam tekel karının daha büyük bir bölümünün o işletmenin kasasına akmasına neden olacak şekilde düzenleyici kurumu fiyatları yeniden ayarlamaya ikna edebilmesini verir. Bu durum başarılı bir rant arama eylemi olarak görülebilir. Rant arayan girişimci, düzenleyici kurum ve kadrolara yakınlık sayesinde, karını ve rantını arttıran girişimsel eylemi ifade eder. Burada girişim faaliyetinin ekonomik üretime veya üretkenliğe herhangi bir katkıda bulunması gerekmez. Tam aksine rant arayan girişimci, kendi çıkarı uğruna değerli kaynakların ekonomi açısından yararsız olan alanlara yanlış şekilde tahsis edilmesi ve hedeflenen firmanın faaliyetlerini verimsiz yönlere yönlendirmesi vasıtasıyla üretken faaliyete ciddi bir engel oluşturabilir (Baumol, 1993, s.10). Türkiye'de girişimcilik olgusunun dününe ve bugününe bakıldığında ise, Türk sosyolojisi literatüründe görülen başlıca ortak tema devlet-girişimci ilişkisi ve rantçılık ile vurgunculuk temalarıdır. Bu bağlamda, incelenen Türk sosyolojisi literatüründe tarif edilen ve tartışılan Türk toplumundaki girişimci

kavramının ağırlıklı bir boyutunun, Baumol'un *rant arayan girişimci* tiplemesine yakınsadığı ifade edilebilir.

Türkiye'de girişimcilik ile alakalı güncel istatistiki verilere bakıldığında ise Türkiye'de girişimcilik göstergelerinin özellikle son yıllarda pozitif yönlü bir gelişim çizgisi izlediği görülmektedir. Türkiye'nin 2006 yılından itibaren katılımcı ülke olduğu Küresel Girişimcilik Monitörü'nün (*Global Entrepreneurship Monitor*) raporlarından hareketle 2006 ve 2015 yılları arasında Türkiye'de girişimcilik verilerinin 10 yıllık gelişimini inceleyen bir çalışmaya göre:

- GEM raporu kapsamında Niyetli Girişimcilerin 18-64 yaş arasındaki yetişkin nüfus içindeki oranı, 2006 yılında %23 iken; 2015 yılında %37 seviyesinde ölçülmüştür. Girişimci niyeti olan kişiler, girişimci bir faaliyette bulunmak isteyen ancak bunun için henüz somut bir adım atmamış olan ve en çok üç yıl içinde girişimci bir faaliyette bulunmayı planlayan kişileri ifade etmektedir (Karadeniz, 2016, s. 6)
- Yine aynı rapor kapsamında Erken Dönem Girişimcilik Endeksi, 2006 yılında %6 iken; 2015 yılında %18'e çıkmıştır. Erken Dönem Girişimcilik Endeksi, kuruluş aşamasında olan ve yeni kurulmuş olan girişimleri ifade etmektedir (Karadeniz, 2016, s. 58).

Küresel Girişimcilik Monitör'ünün 2018 yılında yayınladığı rapora göre ise Türkiye'de Niyetli Girişimcilerin oranı %35,54 olmuştur. Bu oran Avrupa ülkelerinde %14,2, Brezilya'da %26,23, Çin'de %17,56 ve Amerika Birleşik Devletleri'nde ise %17,28 olarak ölçülmüştür. Bu noktada Türkiye, Avrupa ülkeleri arasında birinci sıradadır. Erken Dönem Girişimcilik Endeksi ise 2018 yılında %14,24 olarak ölçülmüştür. Erken Girişimcilik Endeksi açısından Avrupa ülkelerinin ortalaması %7,7, Amerika Birleşik Devletleri'nde %13,73, Çin'de %10,38 ve Brezilya'da %17,88 olarak saptanmıştır. 2015 ile kıyaslandığında Türkiye'nin bu noktada bir düşüş yaşadığı fark edilmektedir. Buna rağmen Türkiye'nin 2018 yılında Erken Dönem Girişimcilik Endeksi, birçok ülkeden daha yüksektir (Karadeniz, 2019, s. 13).

Bu verilerden hareketle, Türkiye’de girişimciliğe dair literatürün bir kısmı tarafından ifade edildiği gibi dünya ortalamasından bir sapma arz edecek şekilde bir girişimci birey sorunu olmadığı görülmektedir. Tam aksine, Türkiye’de girişimci bir faaliyette bulunmayı düşünen kişilerin oranı, dünya genelinin oldukça üzerindedir. Girişimci niyetler açısından Türkiye, oldukça dinamik bir görünüm arz etmektedir. Güncel durumdaki bu dinamizmin Türk toplumunda yakın dönemde yaşanmış olan köyden kente göç, küreselleşme ve neoliberal ekonomi politikalarına entegrasyon ve gelişen teknoloji sonucu bilgiye ulaşımın kolaylaşması gibi bir dizi makro dönüşümler tarafından etkilendiği tahmin edilebilmekle birlikte, girişimci bireylerin girişimsel arzu ve niyetlerinin toplumsal ve bireysel motivasyon kaynakları ileri araştırmaların konusu olarak karşımızda durmaktadır.

Daha yakın döneme gelindiğinde girişimcilik olgusuna dair tutulan istatistiki verilerin daha düzenli ve açık olduğu görülmektedir. KOSGEB’in 2023 yılında yayınladığı rapordan hareketle Türkiye’de 2018 ve 2022 yılları arasında yıllara göre kurulan ve kapanan şirketlerin ve işletmelerin verisi aşağıdaki tabloda görüldüğü şekildedir.

Tablo III: Türkiye’de Yıllara Göre Kurulan ve Kapanan Şirketler ile Esnaf ve Sanatkarların Dağılımı (2018-2022)

İLAN TÜRÜ	2018	2019	2020	2021	2022
Kurulan Toplam	350.758	348.138	499.363	426.228	502.546
Kapanan Toplam	121.395	123.659	120.249	119.514	147.158

Kaynak: KOSGEB, 2023a.

Tablo III’e göre 2018 yılında 350.758 şirket ve işletme kurulmuşken; 2022 yılında kurulan şirket ve işletme sayısı 502.546 olmuştur. Türkiye’de 2018 yılı ile 2022 yılları kıyaslandığında yıllık kurulan şirket ve işletme sayıları arasında yaklaşık %43 seviyesinde bir artış gözlenmektedir. Yıllık kapanan şirket ve işletme sayıları arasında ise

yaklaşık %21 artış olduğu görülmektedir. Kışman ve Kamaç (2020)'in derledikleri veri setinden hareketle 1985 yılında kurulan girişim sayısı 32.392 iken, KOSGEB'in yayınladığı rapora göre 2022 yılında kurulan girişim sayısı 502.546 olarak tespit edilmiştir. Bu iki istatistiksel veriyi bir arada değerlendirdiğimizde, yaklaşık 40 yıllık süreç içerisinde Türkiye'de yeni kurulan girişimlerin sayısının 15 kat arttığı görülmektedir. Yine Kışman ve Kamaç (2020)'in derledikleri istatistiki verilerde 1985 yılında kapanan girişim sayısı 15.058 iken, KOSGEB'in raporuna göre 2022 yılında kapanan girişim sayısı 147.158 olmuştur. Bu iki veriyi kıyasladığımızda ise yaklaşık 40 yıllık süreçte yılda kapanan girişimlerin sayısı 10 kat artış göstermiştir. Buradan hareketle Türkiye'de yeni kurulan şirket ve firma sayısının son 40 sene içerisinde önemli bir artış gösterdiği yani yıllık girişimlerin arttığı, ancak diğer taraftan girişimlerin sürekliliği noktasında piyasada tutunamayan ve kapanan girişim sayısının da arttığı görülmektedir.

KOSGEB'in verilerine göre 2011 ve 2021 yılları kıyaslandığında 2011 yılında 2.728.856 olan aktif mikro, küçük ve orta ölçekli işletme sayısının; 2021 yılında 3.567.766 olduğu görülmektedir.⁷ Tablo IV'te ifade edilen girişim sayısı kavramı, yıllık sanayi ve hizmet istatistikleri (YSHİ) kapsamında olan sektörlerde faaliyet gösteren ve referans dönemde aktif olan tüm birimlerin sayısını ifade etmektedir.

Tablo IV: Ölçek Bazında Türkiye'de Girişim Sayısının Yıllara Göre Değişimi (2011-2021)

Ölçek	2011	2021
Mikro	2.524.232	3.250.625
Küçük	168.002	269.818
Orta	36.622	47.323

⁷ KOSGEB'in yaptığı tanımlamaya göre; mikro ölçekli işletmeler 10 kişiden az, küçük ölçekli işletmeler 50 kişiden az ve orta ölçekli işletmeler ise 250 kişiden az çalışanı bünyesinde bulunduran işletmeleri ifade etmektedir.

Toplam	2.728.856	3.567.766
--------	-----------	-----------

Kaynak: KOSGEB, 2023b.

Tablo IV’de ifade edilen verilerden hareketle, Türkiye’de 2011 yılında mikro, küçük ve orta ölçekli KOBİ girişimi sayısının toplamı 2.728.856 iken; 2021 yılında mikro, küçük ve orta ölçekli KOBİ girişimi sayısının toplamı 3.567.766 olmuştur. Bu 10 yıllık süre içerisinde Türkiye’de mikro, küçük ve orta ölçekli KOBİ girişimi sayısının yaklaşık %30 seviyesinde bir artış gösterdiği gözlenmektedir.

Yukarıda sunulmuş olan tüm istatistiki veriler göz önüne alındığında Türkiye’nin özellikle girişimci birey ve girişimsel niyetler açısından oldukça pozitif bir durumda olduğu ifade edilebilir. Bununla birlikte bu girişimsel niyetlerin eyleme dönüştürölme durumu, Tablo III ve Tablo IV’te sunulan verilerde görölmektedir. Türkiye, son 5-10 yıllık süreç içerisinde yeni girişimlerin kurulması açısından oldukça dinamik bir görünüm arz etmektedir. Bununla birlikte bireylerin girişimci niyetlerinin yüksek olması ve yıllık girişim sayılarının artış içerisinde olmasının yanında, kurulan işletmelerin yaşam ömrünün uzatılması hususu, karşımıza çıkan esas sorun olarak görölmektedir. Türkiye’de dünya ortalamasına göre yüksek olan girişimci faaliyet oranlarına rağmen, girişimlerin istikrarlı ve sürekli bir hale gelmesini olumsuz etkileyen sosyolojik, ekonomik ve psikolojik faktörler detaylı bir şekilde incelenmeli ve ortaya çıkarılmalıdır.

Reynolds, bir toplumdaki girişimlerin doğma, yaşama ve ölme sürelerinin sadece girişimci birey ile ilgili olmadığını, bireyin yanı sıra genel piyasa yapısı, şirketler arası ilişkiler ve devletin yaklaşımı gibi çevresel faktörler ile de sıkı bir ilişki içerisinde olduğunu ifade etmektedir (Reynolds, 1991, s. 60). Türkiye’de bu durumu etkiyeen faktörler ayrıntılı çalışmalarla ortaya konmalı ve buradan hareketle, Türkiye’de var olan dinamik ve canlı girişimci arzunun, faaliyete dökölmesi, kolaylaştırılması ve bu girişim faaliyetlerinin sürekli ve devamlı hale gelmesi sağlanmalıdır.

Eamon Butler, girişimsel çevrenin önemini vurgulayarak girişimcilik oranları yüksek toplumların temel özelliklerinin refaha ve sermayeye erişim kolaylığı, özgürlük ve açıklık

olduğunu ifade etmektedir. Bu anlamda girişimcilik olgusu, toplumsal sınıflar arasındaki denge ve gelir dağılımı adaleti ile yakından ilişkilidir (Butler, 2020, s.102). Türkiye’de işgücünün durumuna baktığımızda TÜİK’in 2021 yılı işgücü raporuna göre, 28 milyon 979 bin aktif işgücü bulunmaktadır. DİSK’in 2021 asgari ücret raporuna göre, bu aktif işgücü arasında yaklaşık 10 milyon kişi asgari ücret ve civarında maaş almaktadır. Bu veriye ek olarak Strateji ve Bütçe Başkanlığı’nın Aralık 2021 yılı verisine göre, kamu sektöründe istihdam edilenlerin sayısı ise 4.877.270’tir. Özetleyecek olursak 2021 yılı Aralık ayı verilerini karşılaştırmalı okuduğumuzda yaklaşık 29 milyon aktif işgücü içerisinde yaklaşık 15 milyon kişi kamu sektöründe istihdam edilen veya asgari ücret civarında geliri olan kişilerden oluşmaktadır ki bu neredeyse aktif işgücünün yarısına denk gelmektedir.

TÜİK’in 2022 yılında sunduğu 2021 yılı gelir dağılımı verilerine göre, Türkiye’de %20’lik bir kesim toplam gelirin %48’ini elde ederken, kalan %80’lik kesim toplam gelirin %52’lik kısmını aşağıya doğru azalacak şekilde paylaşmaktadır. Bu açıdan Türkiye’de gelir dağılımı adaletinin sağlanmamış olduğu görülmektedir. Türkiye’de girişimcilik açısından temel sorunlardan biri, alt gelir grubundan kişileri girişimsel süreçlere dahil etmektir. Ancak belirli bir sermaye birikimini gerektiren girişimsel faaliyetin, gelir dağılımı eşitsizliğinin yüksek olduğu bir toplumda alt sınıflar tarafından gerçekleştirilmesi pek mümkün değildir.

Aldrich, girişimciliğin bir toplumdaki bireylerin gerek girişimci gerekse de çalışan olarak yaşam şanslarını şekillendirerek toplumsal tabakalaşma ve eşitsizlik düzeylerinin adaletli bir duruma doğru dönüşümü üzerinde olumlu etkilere sahip olduğunu ifade etmektedir (Aldrich, 2005, s. 451). Bu açıdan girişimcilik ile gelir dağılımı arasında karşılıklı bir etkilenme ilişkisinin bulunduğu ifade edilebilir. Girişimcilik, toplumda gelir eşitsizliğini ve toplumsal sınıflar arasındaki adaletsizliği azaltan bir yöne sahipken; gelir dağılımındaki adaletli dağılım, alt sınıf gruplarından kişilerin girişimsel niyetler doğrultusunda örgütleyebilecekleri sermaye birikiminin oluşumuna imkân sağlamakta ve girişimciliği olumlu etkilemektedir.

İstatistiki verilerde de görüldüğü üzere, Türkiye’de var olan girişimci arzunun, rasyonel ve istikrarlı bir zemine oturtularak yeni girişimlerin yaşam süresinin ve kalıcılığının uzatılması ve gelir dağılımında adaletin sağlanarak alt sınıf grubundaki insanların girişimci faaliyetlerde bulunmaları imkanının sağlanması önemlidir. Bu sayede Türkiye’de girişimciliğin pozitif yönde seyri, kalıcı hale getirilebilir.

Geçtiğimiz 15 yıldan bugüne girişimciliğe dair istatistiksel veriler incelendiğinde, Türkiye’de girişimciliğin olumlu yönde bir seyir izlediğini görmek mümkündür. Türkiye’de girişimci olmayı düşünen kişilerin ve yeni kurulmuş olan veya kuruluş aşamasında olan girişimlerin oranı, dünyanın birçok ülkesinden yüksektir. Bu anlamda, genel bir kanı olarak yerleşmiş bulunan Türk insanının girişimci faaliyetlere eğilimli olmadığı şeklindeki görüşün ve Türk insanının girişimcilik davranışlarını bireylerin karakter ve yetenek setleri üzerinden açıklamaya çalışan birtakım psikolojik yaklaşımların geçersizliği ifade edilebilir.

KOSGEB’in yayınladığı verilere göre, 2018 ve 2023 yıllarının verileri kıyaslandığında, Türkiye’de kurulan yeni şirket ve işletmelerin sayısının yaklaşık %43 arttığı, bununla birlikte kapanan yeni şirket ve işletmelerin sayısının ise %21 artış gösterdiği görülmektedir. Buna göre, Türkiye’de, bireylerin girişimci faaliyetleri açısından oldukça dinamik bir manzara karşımıza çıkmaktadır. Ancak bununla birlikte kurulan yeni girişimlerin devamlılığı ve kalıcılığı açısından birtakım sorunların yaşandığı da görülmektedir.

Bu çalışma kapsamında incelenen Türk sosyolojisi literatüründe sıkça vurgulandığı üzere, Türkiye’de girişimciliğin rantçılık ve vurgunculuk ile yakınsayan niteliği ile başarılı ve kalıcı girişimler için siyasal ve bürokratik kadrolar ile yakın ilişkiler geliştirilmesinin gerekliliği, girişimci bireyler arasında asimetri yaratan ve yeni kurulan girişimlerin yaşam ömrünün kısa olmasına yol açan etkenlerden birisi olarak değerlendirilebilir. Türkiye’de merkezi yönetim, bir taraftan girişimcileri destekleme ve onlara alanlar açma noktasında olumlu bir rol oynamaktayken; diğer taraftan onun bu belirleyici gücü, girişimciler arasında bir asimetrinin doğmasına yol açabilmektedir. Bu anlamda Türkiye’de devlet ve girişimcilik ilişkisinin iki boyutlu bir görünüm arz ettiği ifade edilebilir. Türkiye’de

patronaj ilişkileri ve rantıye ekonomisi içerisine dahil olmayan girişimcilerin başarılı ve kalıcı olma şansının, bu ilişkilere dahil olan girişimcilere göre daha az olduğu ileri sürülebilir. Türkiye’de girişimcilik olgusunun, istikrarlı ve düzenli bir seyir çizgisi kazanması için, girişimciliğin patronaj ilişkilerine ve rantıye ekonomisine dayalı durumunun değiştirilmesine yönelik toplumsal ve siyasal çaba gösterilmeli ve bu yönde siyasal ve hukuki düzenlemeler ortaya konmalıdır. Bu anlamda bürokratik ve siyasal kadrolara yakınlığın belirleyiciliği, toplumsal sınıfların zayıf konumu, Türk bireyinin en azından bir kısmında var olan tevekküle dayalı ve kadercil anlayış, Türk toplumundaki iktisadi kültür eksikliği vb. olgular Türk toplumunda girişimciliğin gelişmesi noktasında bazı sınırlılıklar ifade etse de; Türk toplumunun dinamik yapısı ve Türk bireyinin istatistiki verilerde de görülen girişimci arzusu girişimciliğin gelişimi için önemli bir imkanı göz önüne sermektedir.

Sonuç olarak, Türk sosyolojisi literatüründe ortaya konan analizlerden hareketle Türk toplumunda girişimcilik olgusu ile ilgili sorunun, birey kaynaklı olmaktan ziyade tarihsel bir aktarımın taşıyıcısı olan toplumsal, siyasal ve iktisadi olgular arasındaki etkileşimlerden kaynaklı olduğu belirtilebilir. Bu tez sonucunda kısmen de olsa gösterilmeye çalışılan Türk girişimciliğinin kendine has yönleri, Türkiye’de girişimcilik üzerine yapılacak araştırmalar için bir başlangıç noktası olabilir. Ayrıca, bu tezde ifade edilen Türkiye’de girişimcilik ile birtakım toplumsal olgular arasındaki belli ilişkisellikler daha detaylı ve kapsamlı araştırma süreçlerine konu olabilir.

KAYNAKÇA

- Akat, A. S. (2004). *İdris Küçükömer'in Mirası: Makaleler – 1976-1987* (Sanal Kitap). İstanbul Bilgi Üniversitesi. Retrieved from https://akat.bilgi.edu.tr/pages_kitaplar.html
- Aksakal, E. (2017). *Türk sosyologlarının Osmanlı toplum yapısına dair görüşleri üzerine sosyolojik bir analiz* [Yayımlanmış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Aldrich, H. E. (2005). Entrepreneurship. N.J. Smelser ve R. Swedberg (Ed.), *The handbook of economic sociology* (451-477) içinde. Princeton University Press.
- Alperen, A. (2019). Said Halim Paşa'da İslam dünyasında geri kalmışlık ve geri kalmışlıktan çıkış yolları üzerine bir değerlendirme. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (14), 9-35. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/comuifd/issue/44171/545108>
- Altun, F. (2004). Niyazi Berkes ve eserleri hakkında. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1), 439-474.
- Arıkan, S. (2004). *Girişimcilik: Temel kavramlar ve bazı güncel konular* (Genişletilmiş 2. Baskı). Siyasal Kitabevi.
- Arlı, A. (2004). Bir siyaset sosyoloğu olarak Şerif Mardin. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (3), 495-510.
- Arlı, A. (2006). Weberci bir düşünürün başlangıç temrinleri: 1950'li yıllarda Şerif Mardin. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*. 3(12), 123-130.

- Arlı, A. (2008). Türkiye’de sosyolojinin eleştirel kapasitesi üzerine: Şerif Mardin. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. (11), 633-652.
- Aron, R. (2010). *Sosyolojik düşüncenin evreleri* (8. Baskı). Kırmızı Yayınları.
- Aydın, G. (2008). *Orhan Türkdoğan’ın devlet anlayışı* [Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Aytaç, Ö. (2006). Memurluk zihniyeti ve memuriyen toplum: Prens sabahaddin’in görüşleri ışığında bir çözümleme. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 1-28.
- Aytekin, A. (2021). *Orhan Türkdoğan*. N. Avcı ve E. Aksoy (Ed.), *Türk Sosyologları* (320-346) içinde. Lisans Yayıncılık.
- Barreto, H. (1989). *The entrepreneur in microeconomic theory: disappearance and explanation*. Routledge.
- Basılğan, M. (2010). Alman tarihçi okulunun Joseph Alois Schumpeter üzerine etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(03), 23-50. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002172
- Baumol, W. J. (1993). *Entrepreneurship, management, and the structure of payoffs*. MIT Press.
- Bayraktar, B. (1996). Günümüzde yeniden değerlendirilmesi gereken bir düşünür: Prens Sabahattin Bey. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 18 (29), 51-61.
- Berkes, N. (1975). *Türk Düşününde Batı Sorunu* (1. Baskı). Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (2016). *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (23. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.

- Berkes, N.(2020). *Türkiye İktisat Tarihi* (4. Baskı). Yapı Kredi Yayınları
- Boratav, K. (2015). *Türkiye İktisat Tarihi* (21. Baskı). İmge Kitabevi Yayınları.
- Bostan, M. H. (2019). Said Halim Paşa ve fikirleri. *21. Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (22) , 53-90 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egitimvetoplum/issue/50244/648281>
- Butler, E. (2020). *An introduction to entrepreneurship*. The Institute of Economic Affairs.
- Candan, H. (2011). Osmanlı'dan günümüze Türk topraklarında girişimcilik serüvenine dair bir değerlendirme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 157-174.
- Casson, M. (2010). *Entrepreneurship: theory, networks, history*. Edward Elgar Publishing Limited.
- Cengiz, C. (2011). Tarihsel sosyolojide yöntemi bulmak ya da Doğan Ergun üzerine bir deneme, *Folklor/Edebiyat Dergisi*, (66), 189-207.
- Çakıroğlu, M. (2022). *Osmanlılarda epistemoloji ve iktisadi yapı ilişkisinin analizi: Tarihyazıcılığı bağlamında Niyazi Berkes ve Sabri Ülgener* [Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Çetindamar, D. (2002). *Türkiye 'de girişimcilik*. TÜSİAD Yayınları.
- Çöğürçü, İ. (2016). İktisadi doktrinlerde geçmişten günümüze girişimciliğin önemi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 65-80.

- Dinçaslan, M. (2012). Osmanlı Devleti'nin kapitalistleşme sürecinde farklı iki aydın portresi: Ziya Gökalp ve Mehmet Cavid Bey. *Ekonomi Bilimleri Dergisi*, 4(2), 79-88.
- Dinçaslan, M. ve Akyazı, H. (2018). Osmanlı-Türk toplumunda iktisadi geri kalmışlık sorunsalı: Ülgener ve Küçükömer'den "insan" faktörünün önemine. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 27, 23-46. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.26650/siyasal.2018.27.1.0003>
- DİSK (2021). Asgari Ücret Gerçeği 2022 Raporu. <https://arastirma.disk.org.tr/wp-content/uploads/2021/12/DiSK-AR-2022-Asgari-Ucret-Rapor-Aralik-2021-FINAL.pdf>.
- Durak, İ., İrmiş, A. ve Özdemir, L. (2017). *Girişimcilik: Anadolu kent girişimciliğinden örnekler* (Genişletilmiş 2. Baskı). Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Ebner, A. (2005). Entrepreneurship and economic development, from classical political economy to economic sociology. *Journal of Economic Studies*, 32(3), 256-274. <http://doi.org/10.1108/01443580510611047>
- Erdem, M. S. (2018). *Türkiye'de Kalkınma Planları Çerçevesinde Girişimciliğin Gelişimi*. S. Özek ve C. Can (Ed.), *Girişimcilik Sosyolojisi* (123-148) içinde. Kriter Yayınevi.
- Ergun, D. (2000). *Kimlikler Kısacasında Ulusal Kişilik*. İmge Kitabevi Yayınları.
- Ergun, D. (2004). *Türk Bireyi Kuramına Giriş* (2. Baskı). İmge Kitabevi Yayınları.
- Ergun, D. (2005). *Sosyoloji ve Tarih* (4. Baskı). İmge Kitabevi Yayınları.
- Ersal, A. (2011). *Türkiye'de ulus-devlet ve Ziya Gökalp-Mümtaz Turhan-Erol Güngör* [Yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Fındıkoğlu, F. (1964). Ziya Gökölalp ve sosyalizm. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0 (5), 42-70. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9521/118903>

Fındıkoğlu, Z. F. (1958). İçtimai değişmelerimiz ve sosyal tabakalaşma, *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 20, 1-4, s. 101-102.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin F. (1947a). “Şahsi Teşebbüs Meselesi ve Terbiye Davası”, *Yeni Bilgi*, C.I, S. 4, Ekim 1947, s. 17-18.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin F. (1947b). “Şahsi Teşebbüs Felsefesi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 13.10.1947, s. 2

Gökölalp, Z. (1974). *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*. Baha Matbaası.

Gökölalp, Z. (1982). *Makaleler VII*. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gökölalp, Z. (2010). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Akçağ Yayınları.

Gökölalp, Z. (2011). *Türkçülüğün Esasları*. Nilüfer Yayıncılık.

Göllü, U. (2010). *İdris Küçükömer ve kalkınma düşüncesi* [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Gültekin, N. & Sönmez, M. (2017). Girişimciliğın bölgesel kalkınmaya etkisi: Şanlıurfa örneği. *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 87-102.

Güngör, N. (1988). *Fındıkoğlu'nun kültür, eğitim ve dil üzerindeki görüş ve önerileri*. [Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Güngör, Nevin (1991). *Kültür-Eğitim-Dil Üzerine Görüşleri ile Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.

Güngör-Ergan, N. (2010). *Orhan Türkdoğan'ın Hayatı ve Eserleri*. N. Güngör-Ergan, E. Burcu ve B. Şahin (Ed.) *Sosyoloji Yazıları* 3 (3-47) içinde. Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Güngör-Ergan, N. (2011). Gökalp-Fındıkoğlu çizgisi üzerine notlar. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (31), 1-11. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9510/118867>

Güngör-Ergan, N. ve Karaca, N. (2013). Mehmet İzzet ve Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu. M. Ç. Özdemir (Ed.), *Türk Sosyologları* (22-43) içinde. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Hébert, R. F. ve Link, A. N. (2006). Historical perspectives on the entrepreneur. *Foundations and Trends in Entrepreneurship*, 2(4), 261–408. <http://doi.org/10.1561/03000000008>.

Hebert, R.F. ve Link, A.N. (2009). *A history of entrepreneurship*. Routledge.

Heilbroner, R. L. (2019). *İktisat düşünürleri: Büyük iktisat düşünürlerinin yaşamları ve fikirleri* (4. Baskı). (Çev. A. Tartanoğlu). Dost Kitabevi Yayınları.

Henri Pirenne (2021). *Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*. İletişim Yayınları.

Hisrich, R. D., Peters, M. P. ve Shepherd, D. A. (2017). *Entrepreneurship*. McGraw-Hill Education.

Hofstede, G. (2001). *Cultural consequences: Comparing values, behaviours, institutions and organizations across nation* (Second Edition). Sage Publications.

- İlhan, S. (2004). Girişimcilik ve sosyoekonomik süreçteki rolü. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 3(1), 70-75.
- Kabaş, T. (2015). Türkiye’de devletçilik ve liberal politikaların tarihsel olarak değerlendirilmesi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 16(2), 29-45.
- Kabaş, T. (2020). Sabri Ülgener ve Türkiye’de rasyonel ekonominin ortaya çıkışı. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 24(2), 171-182.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2015). Türkiye’de sosyolojinin 100 yıllık birikimi üzerine bazı tespitler. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0. doi: 10.18368/IU/sk.62830
- Kaçmazoğlu, H. B. (2016), Doğan Ergun’un sosyolojik görüşleri, *Sosyoloji Konferansları*, No: 53, s. 29-62.
- Kaçmazoğlu, H. B. (2021). Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu’nun Prens Sabahattinci görüşlerle ilişkileri ve kalkınma, kooperatifçilik, ekonomi, sanayileşme, kentleşme konularındaki düşünceleri üzerine bir değerlendirme denemesi. *Sosyologca*, (21), 225-242.
- Kafkasyalı, E. G. (2016). İdris Küçükömer’in batılılaşma ve sivil toplum anlayışı. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(4), 1337-1364.
- Kahraman, F. (2021). Niyazi Berkes. N. Avcı ve E. Aksoy (Ed.), *Türk Sosyologları* (205-202) içinde. Lisans Yayıncılık.
- Kahraman, H. A. (2022). Siyasalın kurucu unsuru olarak islam: Said Halim Paşa’nın bilim ve siyaset felsefesi. *Muhafazakar Düşünce Dergisi*, 18(62), 242-258.
Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muhafazakar/issue/67976/1054874>

- Kamaç, H. Ve Kışman, Z. A. (2020). Türk girişimciliğinin tarihsel gelişimi. *Balıkesir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(2), 129-148.
- Karadeniz, E. (2016). Türkiye’de Son 10 Yılda Girişimciliğin Gelişimi. https://webdosya.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Girişimcilik/GEM_Küresel_Girişimcilik_Monitörü-2015_Türkiye_Raporu.pdf
- Karadeniz, E. (2019). Türkiye’de Girişimcilik ve Uluslararası Karşılaştırma 2018. Yeditepe Üniversitesi Yayınevi. https://webdosya.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Girişimcilik/GEM_Küresel_Girişimcilik_Monitörü-2019_Türkiye_Raporu.pdf.
- Karagül, M. (2018). Rasyonel ekonomi ve davranış iktisadından değerler iktisadına. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 425-440.
- Keyman, E. F. (2010). *Şerif Mardin’i Okumak*. Ç. Kovanlıkaya ve E. Çav (Ed.), Türk Sosyolojisinde Üç Bilim İnsanı (145-152) içinde. Bağlam Yayıncılık.
- KOSGEB. (2023a). Kurulan Kapanan İş Yeri İstatistikleri 2023 Nisan Raporu. https://webdosya.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Kurumsal/Raporlar/Kurulan_Kapanan_Işyeri_İstatistikleri_Nisan_2023.pdf.
- KOSGEB. (2023b). Türkiye’de Kobilere İlişkin Bazı İstatistiksel Göstergeler Mayıs 2023. https://webdosya.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/Kurumsal/Raporlar/Türkiye'de_KOBİ'lere_İlişkin_Bazı_İstatistiksel_Göstergeler_Mayıs_2023.pdf.
- Kumek, İ. (2021). Niyazi Berkes: yaşamı, eserleri ve Osmanlı-Türk modernleşmesi üzerine görüşleri. *Akademik Düşünce Dergisi*, (4), 107-124.
- Kuratko, D. F. ve Hodgetts, R. M. (1998). *Entrepreneurship: a contemporary approach*. The Dryden Press.
- Kurtkan Bilgiseven, A. (1988). Ziyaeddin Fahri’nin, Ziya Gökalp’e ve Durkeim’e kıyasla, fert ve cemiyet dengesi açısından dine atfettiği rol. *Istanbul Journal of*

Sociological Studies, (22), 45-54. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9527/119092>

Küçükaltan, D. (2009). Genel bir yaklaşımla girişimcilik. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 4(1), 21-28.

Küçükömer, İ. (2013). *Sivil Toplum Yazıları* (2. Baskı). Profil Yayıncılık.

Küçükömer, İ. (2021a). *Cuntacılıktan Sivil Topluma*. Kapı Yayınları.

Küçükömer, İ. (2021b). *İdris Küçükömer'le Türkiye Üzerine Tartışmalar*. Kapı Yayınları.

Küçükömer, İ. (2021c). *Düzenin Yabancılaşması "Batılaşma"*. Kapı Yayınları.

Mardin, Ş. (1991a). *Türk Modernleşmesi Makaleler 4* (1. Baskı). İletişim Yayınları. Mardin, Ş. (1991b). *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler 3* (1. Baskı). İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1992a). *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908* (4. Baskı). İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1992b). *Bediüzzaman Said Nursi Olayı* (1. Baskı). İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2003). *Siyasal ve Sosyal Bilimler Makaleler 2* (7. Baskı). İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülerizm Makaleler 5* (1. Baskı). İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2019). *Din ve İdeoloji* (27. Baskı). İletişim Yayınları.

- Mardin, Ş. (2020). *Türkiye’de Toplum ve Siyaset Makaleler 1* (24. Baskı). İletişim Yayınları.
- Munro, J. (2010). *Tawney’s Century, 1540-1640: The Roots of Modern Capitalist Entrepreneurship*. D.S. Landes, J.Mokyr ve W. J. Baumol (Ed.), *The Invention of Enterprise* (107-155) içinde. Princeton University Press.
- Önür, H. (2017). Türk sosyolojisinde Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (42), 161-181.
- Önür, H. (2021). *Şerif Mardin*. N. Avcı ve E. Aksoy (Ed.), *Türk Sosyologları* (419-442) içinde. Lisans Yayıncılık.
- Özdemirkep, M. (1996). *Türk sosyologlarının din görüşleri: Orhan Türkoğan örneği* [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Özkiraz, A. (2007). Sabri F. Ülgener’de zihniyet ve geri kalmışlık -Osmanlı’dan günümüze yapısal bir çözümleme-. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (36), 35-59. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusiyasal/issue/600/6048>
- Özkul, G. (2007). Kapitalist sistemin sürükleyici aktörleri: Ekonomik teoride girişimciler. *Süleyman Demirel Üniversite İdari ve İktisadi Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(3), 343-366.
- Paksoy, S. & Aydoğdu, M. H. (2010). Bölgesel kalkınmada girişimciliğin geliştirilmesi: Gap-Gidem örnekleri. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5 (1), 113-134.
- Pamuk, Ş. (2022). *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi* (14. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Paşa, S. H. (2017). *Buhranlarımız ve Son Eserleri* (14. Baskı). İz Yayıncılık

Reynolds, P. D. (1992). Sociology and entrepreneurship: Concepts and contributions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 16(2), 47-70. <https://doi.org/10.1177/104225879201600205>

Ripsas, S. (1998). Towards an interdisciplinary theory of entrepreneurship. *Small Business Economics*, (10), 103-115.

Ritzer, G. ve Stepnisky, J. (2015). *Çağdaş sosyoloji kuramları ve klasik kökleri* (4. Edisyon). De Ki Basım Yayım.

Ruef, M. ve Lounsbury, M. (2015). Introduction: The sociology of entrepreneurship. In *The Sociology of Entrepreneurship, Research in The Sociology of Organizations*, (25), 1-29.

Sabahaddin, P. (2018). *İttihat ve Terakkiye Açık Mektuplar, Türkiye Nasıl Kurtarılabilir? ve İzahlar* (2. Baskı). Dün Bugün Yarın Yayınları.
Baloğlu, B. (2012). Ziya Gökalp'in iktisat görüşleri ve günümüz iktisadi değerler sistemi bakımından önemi. *Istanbul University Journal of Sociology*, 3(13), 29-45. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusosyoloji/issue/521/4773>

Sağlam, S. (1994). *Türkiye'de özel teşebbüs yaratma düşüncesi ve özel teşebbüsün gelişmesi 1839- 1960* [Yayınlanmış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Sağlam, S. (2004). Ziya Gökalp'te solidarizm ve milli iktisat. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, (1), 67-84. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat/issue/16660/329784>

- Sayar, A. G. (1987). Sabri Ülgener'in bıraktığı miras. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, (43), 27-34.
- Sevinç, A. & Eren, T. (2016). Bölgesel kalkınma ve girişimcilik: Ahiler kalkınma ajansı örneği. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 2 (1), 1-22.
- Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2021). Kamu Sektörü İstihdam Sayıları 2021. <https://www.sbb.gov.tr/kamu-istihdami/>.
- Subaşı, E. (2022). İdris Küçükömer'in Osmanlı-Türk siyasi hayatı analizi: Eleştirel bir değerlendirme. *Mülkiye Dergisi*, 46(2), 571-602.
- Sümer, M. D. (2019). Üç tema üzerinden Niyazi Berkes sosyolojisi: Toplumsal yapı, çağdaşlaşma ve aydınlar. *DTCF Dergisi*, 59(2), 844-870.
- Şimşek, O. (2013). *Türk Girişimciliğinin Sosyolojisi* (2. Baskı). Otorite Yayınları.
- Thornton, P. H. (1999). The sociology of entrepreneurship. *Annual Review of Sociology*, (25), 19-46. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.25.1.19>
- Thornton, P. H., Riberio-Soriano, D. ve Urbano, D. (2011). Socio-cultural factors and entrepreneurial activity: An overview. *International Small Business Journal*, 29(2), 105-118. <https://doi.org/10.1177/0266242610391930>
- Tonka, A. (2007). *İdris Küçükömer'in kalkınma perspektifi* [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Top, S. (2006). *Girişimcilik: Keşif süreci* (1. Baskı). Beta Basım Yayım Dağıtım.

- TÜİK, 2020. Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişim İstatistikleri. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kucuk-ve-Orta-Buyuklukteki-Girisim-Istatistikleri-2020-41129> (Erişim Tarihi: 24.01.2023).
- TÜİK. (2022). Gelir Dağılımı İstatistikleri 2022. (Yayın no: 49745). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-Dagilimi-Istatistikleri-2022-49745>. (Erişim Tarihi: 24.05.2023).
- TÜİK. (2022). İşgücü İstatistikleri, 2021. (Yayın no: 45645). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2021-45645#:~:text=%C4%B0%C5%9Fg%C3%BCc%C3%BC%202021%20y%C4%B1l%C4%B1nda%20bir%20%C3%B6nceki,ise%20%32%2C8%20oldu>. (Erişim Tarihi: 24.05.2023).
- TÜİK. (2022). Küçük ve Orta Büyüklükteki Girişim İstatistikleri, 2021 (Yayın no: 45685). <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kucuk-ve-Orta-Buyuklukteki-Girisim-Istatistikleri-2021-45685> (Erişim Tarihi: 24.05.2023).
- Türkdoğan, O. (1977a). *Kemalist Modelde Fert ve Devlet İlişkileri*. Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1977b). *Türkiye'nin Kalkınma Yolu: Sosyo-Ekonomik Sistem Tartışmaları* (5. Baskı). Dede Korkut Yayınları.
- Türkdoğan, O. (1996). *Milli Kültür, Modernleşme ve İslam*. Birleşik Yayıncılık.
- Türkdoğan, O. (1998). *İşçi Kültürünün Yükselişi*. Timaş Yayınları.
- Türkdoğan, O. (2002). *Gecekondu: İnsan ve Kültür*. GENAR.
- Türkdoğan, O. (2004a). *Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Türkdoğan, O. (2004b). *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*. Çamlıca Yayınları.

- Türkdoğan, O. (2005). *İslami Değerler Sistemi ve Max Weber*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Türkislamoğlu, E. (2019). Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Atatürk devrimlerine bakışlarında zihniyet değişimi meselesi. *Research Studies Anatolia Journal*, 2(7), 360-376.
- Türkislamoğlu, E. (2021). Sabri Ülgener'in düşünce dünyasında "Osmanlı İmparatorluğu neden kapitalistleşemedi?" sorusunun izini sürmek. *İstanbul İktisat Dergisi*, 71(1), 251-282.
- Tütengil, C. (1964). Ziya Gökalp'in iktisadi görüşleri. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (5), 122-141. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9521/118906>
- Uzuntepe, S. (2017). Dünya'da ve Türkiye'de, tarihsel süreçte girişimciliğin gelişim süreci. *Maliye Finans Yazıları Dergisi*, (Özel Sayı), 53-70.
- Ülgener, S. F. (1983). *Zihniyet, Aydınlar ve İzmler* (1. Baskı). Mayaş Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2006). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. Der'in Yayınları.
- Ülgener, S. F. (2015). *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. Der'in Yayınları.
- Ünüvar, O. (2019). *Ekonomik büyüme ve kalkınmada girişimciliğin rolü ve önemi*. [Yüksek Lisans Tezi, Çağ Üniversitesi]. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/71502> (Erişim Tarihi: 24.01.2023).

- Vayni, C. (2012). Ziya Gökalp'in iktisadi görüşleri, *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 0(46), 35-43.
- Watson, T. J. (2012). Entrepreneurship: A suitable case for sociological treatment. *Sociology Compass*, 6(4), 306-315. <https://doi.org/10.1111/j.1751-9020.2011.00455.x>
- Weber, M. (2013). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* (1. Baskı). Alter Yayıncılık.
- Yavuz, M. (2017). Osmanlı-Türk devletinde bürokrasi kurumunun rolü: Heper ve Küçükömer üzerinden karşılaştırmalı bir analiz denemesi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (53), 194-208. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/30731/320508>
- Yazıcı, E. (2010). *Türkiye'de iktisadi düşünce tarihi çalışmalarına katkısı bakımından Ord. Prof. Dr. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu*. [Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Yıldırım, Y. (2010). *Türkiye'de Sivil Toplumun Yapılaşması (Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa) Olarak Modernleşme ve Şerif Mardin*. Ç. Kovanlıkaya ve E. Çav (Ed.), *Türk Sosyolojisinde Üç Bilim İnsanı* (153-158) içinde. Bağlam Yayıncılık.
- Yılmaz, F. (2002). Piyasa-firma ayırımı tartışmaları çerçevesinde firma teorisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 67-82.

EK 1: ORJİNALLİK RAPORU

	<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA</p>	
<p>Tarih: 16/07/2023</p>	
<p>Tez Başlığı : Türk Sosyolojisinde Sosyo-Kültürel Yapı ve Girişimcilik</p>	
<p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 243 sayfalık kısmına ilişkin, 16/07/2023 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 5'tir.</p>	
<p>Uygulanan filtrelemeler:</p>	
<p>1- ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç</p>	
<p>2- ☒ Kaynakça hariç</p>	
<p>3- ☒ Alıntılar hariç</p>	
<p>4- ☐ Alıntılar dâhil</p>	
<p>5- ☒ 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç</p>	
<p>Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p>	
<p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p>	
<p>Tarih ve İmza 16/07/2023</p>	
<p>Adı Soyadı: Talha Aydın</p>	
<p>Öğrenci No: N19136581</p>	
<p>Anabilim Dalı: Sosyoloji</p>	
<p>Programı: Sosyoloji Yüksek Lisans</p>	
<p>DANIŞMAN ONAYI</p>	
<p>UYGUNDUR.</p>	
<p>_____ Prof. Dr. Nevin GUNGOR ERGAN</p>	

EK 2: ETİK KURUL MUAFİYETİ FORMU

 <p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU</p>
<p>HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA</p> <p style="text-align: right;">Tarih: 11/09/2020</p> <p>Tez Başlığı: Türk Sosyolojisinde Sosyo-Kültürel Yapı ve Girişimcilik</p> <p>Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır, 2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir. 3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir. 4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir. <p>Hacettepe Üniversitesi Etik Kurulları ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.</p> <p>Gereğini saygılarımla arz ederim.</p> <p style="text-align: right;">Tarih ve İmza</p> <p>Adı Soyadı: Talha AYDIN</p> <p>Öğrenci No: N19136581</p> <p>Anabilim Dalı: Sosyoloji</p> <p>Programı: Sosyoloji</p> <p>Statüsü: ☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Bütünleşik Doktora</p>
<p><u>DANISMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI</u></p> <p style="text-align: center;">_____ Prof. Dr. Nevin GUNGOR ERGAN,</p> <p>Detaylı Bilgi: http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr Telefon: 0-312-2976860 Faks: 0-3122992147 E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr</p> <p style="text-align: center;">   HACETTEPE UNIVERSITY GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES </p>